

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1956. LX. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG.

BÁN IMRE, BARÓTI DEZSŐ, ECKHARDT SÁNDOR,
NAGY PÉTER, TOLNAI GÁBOR

FELELŐS SZERKESZTŐ:

TOLNAI GÁBOR

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1956/1. számának munkatársai:

iff. Horváth János egyetemi docens, az irodalomtudomány doktora, *Korompay Bertalan* tanár, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, *Wittman Tibor* egyetemi docens, a történettudomány kandidátusa, *Pukánszky Kádár Jolán*, az irodalomtudomány kandidátusa, *Földes Anna* tanár, *Angyal Endre* egyetemi tanársegéd (Debrecen), *Csonkás Mihály* tanár, *Kosztolányi Dezsőné* író, *Pirnánt Antal* az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, *Végh Ferenc* az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, *Scheiber Sándor* főiskolai igazgató, *Ficzay Dénes* tanár (Arad), *Madácsy László* főiskolai docens (Szeged), *Nacsády József* egyetemi adjunktus (Szeged), *Pásztor József* ny. szerkesztő, *Oltványi Ambrus* az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, *Horváth István Károly* aspiráns, *Nagy Miklós* egyetemi adjunktus, *Vargha Balázs* az Irodalomtörténeti Társaság osztályvezetője, *Hopp Lajos* az Irodalomtörténeti Intézet munkatársa.

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., PESTI BARNABÁS U. 1.

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

KOMLOVSZKI TIBOR

TARTALOMMUTATÓ

AZ IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK 1956. ÉVI LX. KÖTETÉHEZ

Tanulmányok

Albert Zsuzsanna: Elemzések a Rákóczi-szabadságharc politikai költészetéről	270
Bán Imre: Szepsi Csombor Márton Párizsban	263
Belia György: Babits Mihály Baján	138
Bisztray Gyula: Babits fogarasi évei	300, 431
Dénes Szilárd: Móricz Zsigmond kisújszállási diákemlékei írói alkotásaiban	447
Földes Anna: Móra Ferenc tevékenysége 1918–19-ben	46
ifj. Horváth János: Legrégibb magyarországi latin verses emlékeink	1
Kiss Ferenc: József Attila ritmikája. I.	407
Koltay-Kastner Jenő: A Königsbergi Töredék kérdéséhez	130
Korompay Bertalan: Adalékok és jegyzetek a Toldi-mondához	20
W. Petrolay Margit: Mikszáth Kálmán elfelejtett ifjúkori írásai	289, 423
Pukánszky Kádár Jolán: Csokonai Doctorandusa	35
Szabolcsi Bence: A Halotti Beszéd ritmusáról	119
Tolnai Gábor: A XX. Kongresszus és az irodalomtörténetírás	255
B. Ungár Yvette: Halász Gáborról	458
Wittmann Tibor: Az Europica varietas	28

Kisebb közlemények

Angyal Endre: Rimay János és Segner András	57
Csonkás Mihály: Adatok egy vitézi énekünk hősenek életéből	58
Hankiss János: Zrínyi Miklós az opera bölcsőjénél	311
Kanyar József: Berzsenyi és a Somogy megyei olvasótársaság	474
V. Kovács Sándor: Taurinus és Sallustius „Catilina”-ja	319
Mályuszné Császár Edit: Polgári-forradalmi eszmék és az első magyar szintársulat műsora	154
Marót Károly: „Adriai tengernek Syrenaia groff Zrínyi Miklós”	475
Nagy Miklós: Jókai pápai diákéveihez	160
Péter László: Az Ördögi Kísértetek néhány motívumához	152
Rónay György: Bogumilizmus Magyarországon a XI. század elején, Gellért püspök „Deliberatio”-jának tükrében	471
Sipka Sándor: Jókai hőmezővásárhelyi képviselőisége	324
Sükkösd Mihály: Wespriemi István naplója	322
Terte Lajos: A Gulyásnóta története	477

Emlékezések

Farkas Zoltán: Elek Artúr emlékezete	336
Zolnai Béla: Emlékezés Riedl Frigyesre	329

Vita

Bánkúti Imre: Illésházy István: költő?	345
Baróti Dezső: A felvilágosodás korának magyar irodalma újabb irodalomtörténet- írásunk tükrében	168
Bisztray Gyula: Illésházy vagy Csáky István?	346
Dénes Szilárd: Arany Jánosnak A Ványai Juhbehajtás c. ifjúkori verses krónikájáról ..	178

<i>Kosztolányi Dezsőné</i> : Kire volt irigy Kosztolányi?	62
<i>Nacsády József</i> : Adalék a „Kozmopolita költészet” vitájához	483
<i>Pásztor József</i> : Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső és az irigység	484

Adattár

* <i>Busa Margit</i> : Egy ismeretlen színjáték	187
<i>Csapodi Csaba</i> : Kiadatlan Zrínyi-levelek az Eszterházy-levéltárból	490
<i>Csapodiné Gárdonyi Klára</i> : Bartók Béla levelei Harsányi Kálmánhoz	364
<i>Draskóczy László</i> : Egy ismeretlen Kazinczy-levél	350
<i>Fenyő István</i> : Batsányi János széljegyzetei Kisfaludy Sándor „Hazafiúi Szózat”-ának egyik példányán	355
<i>Ficzay Dénes</i> : Ambrus Zoltán levele Justh Zsigmondhoz	76
<i>Ficzay Dénes</i> : Benedek Elek levelei Halmágyi Samuhoz	500
<i>Kolta Ferenc</i> : Garay János három szerelmi verse	497
<i>Madácsy László</i> : Egy ismeretlen Juhász Gyula-vers — Juhász Gyula és Shakespeare	77
<i>Módis László</i> : Adalék Szenczi Molnár Albert életéhez	488
<i>Nacsády József</i> : Babits Mihály elfelejtett verse	81
<i>Németh Balázs</i> : Batsányi három levele Ráday Gedeonhoz	197
<i>Pásztor József</i> : Két Juhász Gyula-kézirat	83
<i>Péter László</i> : Mórícz Zsigmond és Juhász Gyula	201
<i>Pirnát Antal—Végh Ferenc</i> : Új adatok Heltai Gáspárról	66
<i>Scheiber Sándor</i> : Arany János német nyelvű tankönyvbírálata	74
<i>Tólas Géza</i> : Juhász Gyula három gyermekverse	367
<i>Úr György</i> : Juhász Gyula diákkori rajzos verse	502
<i>Vág Sándor</i> : A „La Hongrie Républicaine” és Juhász Gyula	356

Szemle

<i>Albert Gábor</i> : M. Tótfalusi Kis Miklós	368
<i>Busa Margit</i> : Kazinczy Ferenc : Pályám emlékezete	507
<i>Csapodiné Gárdonyi Klára</i> : Váli Mari : Emlékeim Jókai Mórról	381
<i>Eckhardt Sándor</i> : Zenetudományi tanulmányok	218
<i>Fenyő István</i> : Fazekas Mihály összes művei két új kiadásáról	237
<i>Gyenis Vilmos</i> : Laczkó Géza : Rákóczi	509
<i>Győry János</i> : A János vitéz francia foglalatban	504
<i>Halász Előd</i> : Turóczi-Trostler József : Lenau	221
<i>Horváth István Károly</i> : Hésiódos : Munkák és napok görögül és magyarul	95
<i>Kenyeresné Bolgár Ágnes</i> : Kosztolányi Dezső válogatott versei	231
<i>Kéry László</i> : Három világirodalmi arcképről	228
<i>Kovács Endre</i> : Szikszay László : A századvég ellenzéki irodalmának történetéből. Gáspár Imre	374
<i>Kovács Győző</i> : Fenyő István : Az Auróra (Egy irodalmi zsebkönyv életrajza)	383
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Ady Endre összes prózai művei I.	204
<i>R. Mezei Márta</i> : Julow Viktor : Fazekas Mihály	233
<i>Michna Sarolta</i> : Historické piesne	376
<i>Nagy Miklós</i> : A balatonfüredi Jókai Múzeum ismertetése	98
<i>Nagy Miklós</i> : A váli Vajda János Múzeum	513
<i>Oltványi Ambrus</i> : Forgács László : Bajza és Belinszkij	91
<i>Rejtő István</i> : Osváth Béla : Szigligeti	375
<i>Vargha Balázs</i> : A Balassi emlékkiállítás	99
<i>Végh Ferenc</i> : Bornemisza Péter : Ördögi kísértetek	85

Az Irodalomtörténeti Intézet Hírei

Beszámoló az MTA Irodalomtörténeti Intézete Magyar Osztályának munkaértekezleteiről	515
Az Irodalomtörténeti Főbizottság hírei	103
Az irodalomtörténeti kézikönyv készítésére vonatkozó eddigi elfogadott határozatok	244
A magyar irodalomtörténeti kutatások második öt éves terve	242
Vita a XX. Kongresszus tanulságairól az irodalomtörténetírásban	386
Vita az irodalomtörténeti kézikönyv tematikájáról	246

NÉVMUTATÓ

- Aba Sámuel 472
 Abafi Lajos 350, 507—509
 Abélard, Pierre 127—128, 131—132, 136—137
 Abody Béla 393,
 Ábrányi Emil 360, 518
 id. Ács Mihály 58—59
 Acsády Ignác 363
 Adalbert, Szent 221
 Adam de S. Victor 132—137
 Adelhaid, I. László király felesége 18—19
 Adler, Guido 129
 Ady Endre 49, 52, 79—81, 86, 104, 108, 145, 148, 202, 204—218, 231, 240, 243, 247, 263, 288, 315, 331—332, 336, 358, 360—361, 390—391, 407—408, 410—411, 415, 417, 439—440, 460—461, 479, 486, 509, 515—518, 520
 Ady Lajos 207, 211, 216
 Ágai Béla 337, 342
 Ágoston, Szent 7—10, 15, 130—133, 145, 324, 364
 d'Agoult, Flavigny Marie 312
 Ajtony 472
 Albert Gábor 368—371
 Albert János 431—432, 442
 Albert Zsuzsanna 270—288
 Albrich János 432, 438
 Alcuinus, Flaccus Albinus 16
 Alexander Bernát 79, 335
 Ali basa 189
 Alpár Ignác 306
 Alszegehy Zsolt 392
 Alvinci Péter 32—34
 Amade László 176, 517
 Ambrózy Pál 300—302, 305, 307, 309—310, 432—437
 Ambrus Zoltán 45, 76
 Amiel, Henri Frédéric 504, 506
 Andersen, Hans Christian 426
 Andics Erzsébet 392
 Andor Zsigmond 202
 András presbíter 473
 Angermayer Lajos 366
 Angyal Dávid 335, 355
 Angyal Endre 57—58, 392
 Anonymus (P. mester) 129
 Anselmus, canterburyi érsek 131
 Antal Sándor 148
 Ányos Pál 170, 176, 478
 Apáczai Csere János 29, 33—34, 323—324
 I. Apafi Mihály 188
 Apor Péter 308
 Apponyi Albert 79
 Arany János 20—23, 25, 65, 74—75, 84, 148, 160, 178—186, 218, 220—221, 243, 245, 293, 296, 303, 307—309, 312, 329—334, 336, 360, 387, 391, 454, 483—484, 520
 Archias, Aulus Licinius 308
 Argay János 74—75
 Aribó, mainzi érsek 16
 Ariosto, Lodovico 309, 314
 Aristoteles 131—132, 308—309, 323
 Árpád fejedelem 278
 Attila 278
 Aubry, Pierre 132
 Babits István 143, 145, 151
 Babits Mihály 62, 64—65, 81—83, 138—151, 231—233, 247, 257, 300—310, 338—341, 361, 391, 393, 407, 409, 413, 415, 431—446, 458, 460—462, 467, 469, 484, 486, 512—513
 id. Babits Mihályné 431, 433, 436
 Bach Endre 263
 Bach, Johann Sebastian 177
 Bach, Josef 131
 Bachó István 216
 Bacon, Verulamii 79—80
 Badics Ferenc 272
 Bajor Gizi 202
 Bajza József 91—95, 154, 230, 385
 Bakonyi Samu 208
 Baksay Sándor 309
 Balajthy Ferdinánd 452
 Balanyi György 157
 Balásházy János 98
 Balassi Bálint 99—102, 218—219, 270, 276—277, 309, 345, 517
 Balassi Ferenc 101
 Balassi István 86
 Balassi János 101
 Balassi Menyhárt 86, 101, 309
 Balázs Béla 218, 439, 503
 Baldácsy Antal 383
 Bálint Alajos 516

- Bálint Sándor 81, 202
 Balog Lajos 487
 Balogh Ádám, Béri 511
 Balogh István 220
 Balogh József 12, 14
 Balzac, Honoré de 461, 465–466
 Bán Imre 246, 263–269, 318, 368, 370
 Bánffy gr. 493
 Bánkúti Imre 345–347
 Bannister 134
 Barabás Béla 208
 Bárány Gusztáv 166
 Bárány Péter 156–157
 Bárányné Oberschall Magda 1, 4, 18
 Barbusse, Henri 361
 Barcsay Ábrahám 235
 Bárczi Géza 277, 283,
 Bárd Miklós (Kozma Ferenc) 306, 439
 Bárdos Arthur 202
 Barna István 220
 Baróti Dezső 105, 168–178, 201, 246,
 Baróti Szabó Dávid 200
 Barta Andor 521
 Barta János 103–104, 108–109, 173, 246, 257, 312, 389
 Bartalits János 65
 Bartha Béla 208
 Bartha Dénes 134, 218
 Bartha Mór 208, 211–212, 217
 Bartók Béla 218, 220, 264–366
 Bartók Elza 366
 Bartók György 336
 Basch Loránt 62
 Básta György 345–348
 Básti Lajos 520–521
 Báthory Erzsébet 378–379
 Báthory István, lengyel király 29, 71
 Báthory István, 15. sz. 187
 Batka János 365
 Batsányi János 169–170, 175–176, 197–201, 235, 243, 263, 355–356, 362, 478–480, 482
 Batthyány Ádám 491
 Batthyány Ádámné 511
 Batthyány Ignác 471, 474
 Baudelaire, Charles 145–148, 232, 361, 461
 Baudissin, Wolf 43–44
 Bauer Herbert, I. Balázs Béla
 Bausz Gyula 432
 Bayer József 43, 155, 157
 Bazald, Mikuláš 378
 Beatrix királyné 219
 Beck Ö. Fülöp 338, 341
 Beckers József 356
 Beckmann, Johann 158
 Becsey Károly 47
 Bédier, Charles Marie Joseph 263, 265, 267
 Beke Ödön 152
 Békefi Antal 502–503
 III. Béla, magyar király 1, 10, 131
 IV. Béla, magyar király 101
 Béládi Miklós 392, 516, 518, 520
 Béli Pál 372
 Belényesi Gergely 263
 Belia György 138–151, 434
 Belinszkij, Visszarion Grigorjevics 91–95, 228, 476
 Bellarmin, Roberto 177
 Belleforest, François de 80
 Belloni, Antonio 311
 Benczédi Székely István 219
 Benczur Gyula 98, 334
 VIII. Benedek pápa 13
 Benedek Elek 500–501
 Benedek Elekné 500–501
 Benedek János 208, 217
 Benedek Marcell 335, 357, 507–508
 Benjámin László 394
 Benke József 187
 Benkhardt Ágoston 339
 Benkő Imre 74
 Beöthy Zsolt 136, 179, 335, 438, 476
 Béranger Pierre Jean 360, 517
 Bercsényi Miklós 272–273, 278, 511
 Berczik Árpád 43–45
 Berda József 64–65
 Béres András 515
 Bergson, Henri 440
 Beriszló Péter 517
 Berlioz, Hector 504
 Bernard, Thalès 504, 506
 Bernát, Clairvaux-i 129, 131–132, 137
 Bernáth András 351, 353–355
 Bernáth Lajos 194
 Berno, reichenauai apát 13
 Berquin, Arnaud 37
 Berthauld, Pierre 267
 Berze Nagy János 153
 Berzsenyi Antal 474
 Berzsenyi Dániel 172, 218, 234–235, 247, 308–309, 387, 474–475, 506
 Berzsenyi Farkas 474
 Besseler, H. 129
 Bessenyei György 42, 154, 168–169, 172–176, 235, 247, 309, 360, 460, 463–465, 476–479, 481–482
 Bethlen Gábor 28, 32, 57–58, 488
 Bethlen István, 17. sz. 57
 Bethlen István, 20. sz. 337
 Bethlen Miklós 269, 322–324, 364
 Bezerédi Amália 220
 Bezeredy Imre 274, 512
 Biagio Augustei, I.: Nicolao di Castelli
 Biermann 366
 Biermanné 366
 Biermann Ella 366
 Biermann Karola 366
 Birkás Géza 20, 26–27
 Biró Lajos 210, 216, 359
 Bisztray Gyula 144, 300–310, 346–349, 431–446
 Blume, Klemens 134

- Bocatius, Joannes 57—58
 Boccaccio, Giovanni 25—27
 Bock, Francz 1
 Bocskay István 272, 345—348
 Bocsor István 162—163, 383
 Bod Péter 153—154, 172
 Bóday Pál 48, 514
 Bodnár Virgil 157
 Bóér Márton 24—25
 Boethius, Anicius Manlius Severinus 313
 Bognár György 60
 Bogumil 472
 Bogyay főbíró 474
 Boileau-Despréaux, Nicolas 42, 265
 Bóka László 103—104, 108, 205, 217,
 246, 255, 257, 259, 386—387, 389, 392,
 407, 411—414, 420, 515—517
 Bokor László 392—393, 395, 516—520
 Bokor Vera 358
 Bolivar, Simon 98
 Bolte, Johannes 152
 Borbély Gyula 310, 432
 Borbély István 66—67, 69—70
 Borbély Mihály 152
 Boreczky László 517
 Bornemisza Péter 85—91, 101, 152—154,
 203, 311
 Borsodi Miklós 145
 Borsos István 164
 Borzsák István, ny. könyvtáros 436
 Borzsák József 436
 Bosse, Abraham 265
 Bossert, A. Th. 4, 7, 11
 Bossuet, Jacques Bénigne 177, 268
 Bosznay István 340
 Bottyán János 511
 Boucher, François 177
 Bougeois, Pierre 413
 Bourbon, Nicolas 268
 Bourdaloue, Louis 177
 Bournon, Feinand 263
 Böhm József 515
 Böhm Vilmos 51
 Bölöni Farkas Sándor 34
 Börne, Ludwig 79, 517
 Brandes, Georg Cohen Morris 79
 Brandschott Dezső 442
 Braun Mihály 76
 Brewer Sámuel 192
 Brinvilliers márkiné 266
 Brisits Frigyes 392
 Bródy Mihály 55
 Bródy Sándor 81, 151, 337, 359
 Brtán, Rudo 376—380
 Bruller, Jules 358
 Bruno, Giordano 79—80
 Brühl, Alois Friedrich Gr. v. 156—157,
 160
 Buchberger, Michael 13
 Bucsay Mihály 263
 Budai Pál 489—490
 Buday Jolán 138
 Burckhardt, Jakob 145, 331
 Burgundi Johanna, francia királyné 268
 Busa Margit 187—196, 507—509
 Buzeczky Ernő 442
 Büchner, Georg 177, 324, 517
 Byron, George Noël Gordon, lord 145, 148,
 222, 232, 312
 Cabet, Etienne 517
 Caesar, Caius Julius 264, 308
 Caesarius 8
 Caillavet, Georges Armand de 359
 Callot, Jacques 267
 Canova, Antonio 334
 Čapek, Karel 331
 Carpaccio, Vittore 148
 Castelli, Nicolao di (Biagio Augustei) 36—37
 Castle, Eduard 221
 Catilina, Lucius Sergius 309, 319—322
 Cato, Marcus Porcius, Major 153
 Catullus, Gaius Valerius 311
 Cavalli, Francesco 312
 Celtis Konrád 219
 Cervantes, Saavedra Miguel de 228—229
 Cesti, Marco Antonio 312
 Chalupka, Samo 377
 Chateaubriand, François René, marquis de
 224
 Chaudos, Ph. 79
 Cholnoky Jenő 340
 Cicero, Marcus Tullius 308—309
 Coccejus (Koch), Johannes 369
 Coligny herceg 363
 Collenuccio, Pandolphus 219
 Concini Concino, maréchal d'Ancre 269
 Constantinus Chlorus 264
 Coppée, François 358, 360
 Coquelin, Benoit Constantin 360
 Coriolanus, Gnaeus Marcius 309
 Cornaro-család 312
 Corneille, Pierre 265, 331, 476
 Cornell, Heinrich 6, 16
 Cottolendi, Charles 267
 Crébillon, Claude Prosper Jolyot de, Fils 178
 Cromwell, Oliver 363
 Csáky István 345—348
 Csánky Dénes 338
 Csányi Mátyás 53
 Csaplár Benedek 157—158
 Csapó József 41
 Csapodi Csaba 490—497
 Csapodiné Gárdonyi Klára 364—366, 381—
 383, 507
 Császár Elemér 135, 153, 158
 Császár Zoltán 319—320, 322
 Császtvai István 48
 Csatkai Endre 58
 Csefkó Gyula 514
 özv. Csenei Kristófné 367
 Csenei Magda 367
 Csengeri János 308
 Csépan Imre 40, 156
 Csépan István 199
 Cserei Mihály 309—310

- Cserey Farkas 238, 241
 Cserey Miklós 507
 Cserzy Mihály 55
 Csikesz Sándor 488
 Csiky Gergely 234, 372
 Csobádi Péter 515
 Csobothné, Szeremley Gizella 179
 Csók István 339
 Csokonai Vitéz Mihály 35—45, 169—170,
 172, 174—178, 183, 218, 221, 234—236,
 240, 243, 288, 309, 322, 350, 383, 387,
 474, 477—483, 506, 521
 Csongor Győző 514
 Csonkás Mihály 58—61
 Csuzi Cseh Jakab 88
 Czecz János 442
 Czelder Orbán 511
 Czibor Ferenc 163
 Czibula Antal 52
 Czinke Ferenc 331
 Czobor Béla 1, 10

 Dainer, Thomas 219
 Dalos László 515
 Damos Gábor 430
 Dampierre, Henri Duval 378—379
 Dandolo-család 312
 Dankó József 134—135
 Dante, Alighieri 79, 310, 315, 331,
 440
 Danton, Georges Jacques 363
 Darwin, Charles Robert 333
 Dauzat, Albert 263
 Dávid Ferenc 67, 71
 Dávid Gyula 45
 Dayka Gábor 170, 176
 Deák Farkas 345—348
 Deák Ferenc 308, 325
 Debreceni Pál 396—397, 516
 Debreczeni Ember Pál 209
 De Gerandoné, Teleki Emma 220
 Demény János 364—366
 Demokritos 314
 Dénes, Areopagita 471, 473
 Dénes Szilárd 178—186, 447—457
 Denifle, Friedrich Heinrich Seuse 131
 Dercsényi Dezső 58
 Derényi Mária 311
 Derkovics Gyula 341
 Déry Istvánné, Széppataki Róza 220
 Déry Tibor 387, 394
 Des Alleurs márká 512
 Desbordes-Valmore, Hippolyte 504
 Descartes, René 323—324
 Deshaires, Léon 267
 Desmoulins, Camille 360
 Dessewffy József 350, 355
 Dettre János 48, 53, 55, 357
 Deutsch Vilmos 442
 Devecseri Gábor 96, 231
 Dézsi Lajos 135, 346, 489, 500, 507—508
 Dézsi Márton 370
 Dhas, Georges-Philippe 504—505

 Dickens, Charles 309
 Diderot, Denis 155, 171, 177, 479
 Diehl, Charles 7
 Dienes András 520
 Dionysios, I.: Dénes, Areopagita
 Dobay Gyula 202
 Dobsa Lajos 358
 Dóczi Imre 454
 Dodo presbíter 473
 Dolansky, Julius 105—106, 109
 Dolinay Gyula 289, 291, 297, 424, 426,
 429—430
 Domahidy Miklós 221
 Domanovszky Sándor 4, 18, 39
 Dombi Márk 141, 143
 Domenico da Cortona (Boccador) 268
 Domokos Péter Pál 219
 Donatus, Aelius 193—194
 Dosztojevszkij, Fedor Mihajlovics 55, 79
 Doumergue, Emile 358
 Dozon, Auguste 504—505
 Dózsa György 52, 54, 319—321, 363, 379,
 516—518
 Dömötör Sándor 152, 180
 Dömötör Tekla 195, 219
 Dragits, szekszárdi doktor 151
 Draskóczy László 350—355
 Dreves, Guido Maria 132—136
 Dreyfus, Alfréd 453
 Dsida Jenő 306
 Ducerceau, Androuet 267
 Dudith András 263
 Duemmler, Ernst 15—16
 Dugonics András 156, 159—160, 170
 Duhamel, Georges 331
 Dupuytren, Guillaume 268
 Durkó Mátyás 516
 Dutka Ákos 439
 Dutka Mária 515
 Dürer, Albrecht 79
 Dvortsák Gyula 157

 Eckhardt Sándor 58, 85—91, 100, 102,
 152—153, 218—221, 263—264, 345—
 349, 397
 Eckhardt Tibor 503
 Édes Gergely 198
 Effrem (Ephraim) 131
 Egbert, mainzi érsek 16
 Egressy Béni 220
 Egri Péter 386—387, 518
 Ehrenfeld 130
 Eilbertus 5—7, 10
 Eisner Manó 357
 Eitelberger, Rudolf 15
 Ekkehart 16
 IV. Ekkehart 16
 Ekkert János 72
 Elek Artúr 336—344
 Elek István 42
 Elekes György 322
 Ellinger János József 197—198
 Elzevir, Daniel 36

Emőd Tamás 361, 439
 II. Endre, magyar király 101
 ifj. Endrényi Imre 503
 Endrődi Sándor 217, 456
 Endrődy János 157
 Engel, Johann Christian 12
 Engel, Johann Jakob 200
 Engel Lajos 54
 Engel Vilmos 357, 503
 Engels, Friedrich 171, 255, 482
 Entz Géza 58
 Enyedi (Eisenstädter) Lukács 483
 Enyvvári 343
 Eordeogh Kelemen 72
 Eötvös József 247, 308, 363
 Eötvös Lajos 197
 Epikurosz 177
 Eppel János 72
 Eppel Péter 72
 Erasmus, Desiderius, Rotterdamus 219, 268
 Ercsey Sándor 178
 Erdélyi János 92, 94—95, 186
 Erdélyi Károly 156—157
 Erdélyi László 178, 180
 ifj. Erdélyi László 178—179
 Erdélyi Pál 58, 270, 272
 Erdődyné 40
 Erkel Ferenc 218, 220
 Ernyei István 157
 Errico, Scipione 311—312
 Erzsébet királyné 216
 Espersit János 202, 367
 Esze Tamás, kuruc tábornok 287, 511
 Esze Tamás, történetíró 221, 270, 287, 332
 Eszterházy Antal 511
 Eszterházy Farkas 494
 Eszterházy István 491
 Eszterházy János, 17. sz. 60
 Eszterházy János, 19—20. sz. 491
 Eszterházy László 490—491, 494—495
 Eszterházy Miklós 490—494
 Eszterházy Pál 490—492, 496
 Ewers, Hans Heinz 79

Fadrusz János 207
 Fagyjev, Alekszandr 392
 Faludi Ferenc 176, 192, 263, 267, 269
 Faludi János 263
 Falvy Zoltán 119, 126, 220—221
 Farkas Lajos 487
 Farkas Mihály 210, 216
 Farkas Zoltán 336—344
 Farkasdy Károly 162
 Faucher, Daniel 263, 266
 Fáy Dezső 340—341
 Fazakas Gyula 442—443
 Fazekas József 483
 Fazekas László 232
 Fazekas Mihály 169, 172, 174—175, 233—
 241, 309, 517
 Fehér Ede 516
 Fehér Károly 431
 Felvinczy György 192—193

Fényes Adolf 339
 Fényes Elek 309
 Fenyő István 237—241, 355—356, 383—385
 I. Ferdinánd, magyar király 378
 II. Ferdinánd, magyar király 58
 III. Ferdinánd, magyar király 490—494
 Ferenc, Assisi Szent 335
 I. Ferenc, francia király 267—268
 I. Ferenc, magyar király 157
 I. Ferenc József, magyar király 47, 52
 Ferenczi Magda 335
 Ferenczi Sári 335
 Ferenczi Zoltán 45, 73, 335, 517
 Ferenczy Antal 73
 Ferrari, Benedetto 312
 Ferraris, Artur 98
 Ferri, Giovanni 134
 Fest Sándor 22, 26, 131
 Festetics gróf, 20. sz. eleje 365
 Feszty Árpád 98
 Feuerbach, Ludwig Andreas 227
 Feyl, Othmar 57—58
 Ficzy Dénes 76, 500—501
 Fielding, Henry 228—230
 Filiczky János 58
 Flamel, Nicolas 266
 Flaubert, Gustave 513
 Flers, Robert, marquis de 359
 Florio, Johannes 79
 Fodor Bálint 71
 Fodor Gerzson 238
 Fodor István 68, 71
 Fogarasi Béla 258
 Fontenelle, Bernard le Bovyerde 177
 Forgách Simon 221, 511
 Forgács László 91—95
 Forray 366
 Forster Gyula 1
 Foscarini-család 312
 Földes Anna 46—56
 Földes Imre 431
 Földessy Gyula 109, 204, 210—211, 213, 215,
 519—520
 Földi János 39
 Földiné Wessprémi Juliska 322
 Földváry László 263
 France, Anatole 76, 79, 145, 148, 361
 Frankfurter Bertalan 219
 Freiligrath, Ferdinand 79—80
 Frick József 135
 Fridrich András 301, 306, 432—435, 437
 Frigyes liège-i püspök 128
 V. Frigyes pfalzi választófejedelem és cseh
 király 32
 Fruchter Lajos 340
 Fuhrmann Kamilla 269
 Fülep Lajos 338, 341—344
 IV. Fülöp (Szép), francia király 268
 V. Fülöp, francia király 268
 Fülöp Ágost, francia király 264, 267
 Fülöp Géza 507
 Füst Milán 64—65, 407
 Füstös Ida 500

Fyllstich Lőrinc 71

- Gaál Péter 163
 Gábor Andor 359, 513
 Gabor Aurél 442
 Gábor Ignác 135
 Gál László 40—41
 Galamb Sándor 330, 335
 Galeotto (Galeotti), Marzio 219, 309
 Galgóczy György, I.: Horváth János
 Galletti, Johann Georg 423
 Gálos Magda 22
 Gálos Rezső 220, 508
 Garamvölgyi József 257
 Garay János 497—500
 Garay Jánosné, Babócsay Mária 498—500
 Garay Jánosné, Pap Márta 498
 Gárdonyi Géza 309, 483
 Gárdonyi Jenő 515
 Garibaldi, Giuseppe 98
 Gáspár Imre 374—376
 Gáspár János 144, 220
 Gauthier, F. E. 358, 504
 Gautier, Léon 132, 134
 Gautier, Théophile 267
 Gavra Sándor 442
 Gegő Elek 381
 Gellért püspök 471—474
 Gelléri Mór 483
 Gellért Oszkár 339, 341, 513
 Gennrich, L. Friedrich 126, 129, 134, 136
 Genthon István 1
 Geoffroy de S. Victor 132, 135
 Geoffroi, Sainte-Barbe másodpriorja 129
 George, Stephan 461
 Georges, Karl Ernst 314
 Geréb László 319, 321
 Gerenday József 161, 164
 Gerevich Tibor 1, 4, 11, 17
 Gerézdi Rabán János 397, 515—517
 Gergely deák 517
 Gerhard, Johann 57
 Gerő László 58
 Gerson, Jean de Charlierde 268
 Gessner, Salomon 481
 Geszti László 517
 Gianicelli Károly 365
 Gina (Véghely Georgina) 517
 Gizella királyné 3—4, 6, 10, 12—18
 Glatz Oszkár 339
 Gluck, Christoph Willibald 315
 Gmelin, Lotte 223
 Gobineau, Joseph Arthur, comte de 145
 Goepf, Phil. H. 314
 Goethe, Johann Wolfgang 79, 143, 171, 174, 176—177, 225, 230, 310, 432, 435, 439
 Gombocz Zoltán 335
 Gombos Cirill 143
 Gombos F. Albin 13
 Gondol Gábor 163
 Gondulf 332
 Gorove István 324
 Gortvay György 39
 Gosztonyi János 263
 Gottlieb Sándor 515
 Goujon, Jean 266
 Gourdon de Genouillac, Nicolas—Jules—Henri 263
 Görög Zoltán 432
 Grabmann, Martin 131
 Gragger Róbert 335
 Greco, El 79
 Gregorius 6, 8
 Greguss Ágost 330
 Grillparzer, Franz 223, 226
 Grimm, Jakob 360
 Gröber, Gustav 134
 Grün, Anastasius 226
 Grünwald Béla 375
 Gubasóczy kancellár 61
 Gudzij, N. K. 23
 Guillaume de Champeau 131
 Gulyás József 35, 350, 516
 Gulyás Pál 73, 202, 206, 217, 490
 Guoth Kálmán 12
 Gurszky István 516
 Gvadányi József 170, 309
 Gyalui Farkas 368
 Gyarmati, I.: Mikszáth Kálmán
 Gyenis Vilmos 509—513
 Gyergyai Albert 260—261, 335
 Gyöngyösi István 188—192, 194—195, 309
 Gyöngyösi János 198
 Győr fy György 14
 Györffy István 152—153, 180
 György Lajos 152
 György Oszkár 145—146
 Győri Bálint 489
 Győry János 504—507
 Györök Leó 335
 Gyula vezér 289, 291—292
 Gyulai Pál 160, 209, 308—309, 374, 376, 438
 Haavio, Martti 27
 Hadrovics László 23
 Hajnal István 490
 Hajnóczy József 362
 Hajó Sándor 359
 Halász Előd 221—228
 Halász Gábor 170, 458—470
 Haller, Albrecht v. 155
 Halmágyi Samu 500—501
 Halmy Gyula 432, 438—441
 Halton, Miss Mary 212
 Hamar István 55
 Hamilton, William 177
 Hammerschlag János 313
 Handschin, Jacques 127
 Hankiss János 311—318
 Haraszti Emil 221
 Haraszti Gyula 361
 Hardy, Thomas 465
 Harlay, Achille de 267
 Harsányi Gizella 364—365
 Harsányi István 35, 168, 350

- Harsányi Kálmán 364—366
 Harsányi Kálmánné 364
 Harsányi Klára 364
 Harsányi Pál 43
 Hatvani István 39, 41, 323—324
 Hatvany Lajos 516, 519—520
 Hatvany Lajosné 519
 Hauck, Albert 489
 Hauptmann, Moritz 432, 439
 Hazard, Paul 263, 265, 267
 ifj. Hegedűs Gyula 144
 ifj. Hegedűs Sándor 162
 Hegel, Georg Wilhelm Fredrich 94, 226—227, 230, 323, 523
 Heine, Heinrich 145, 225, 227—228, 360, 517
 Heinlein István 130—131
 Heinrich Gusztáv 156, 199
 Héjj Miklós 58
 Helmeczy Mihály 327
 Helmu Péter 442
 Heltai Gáspár 66—74, 85, 153, 308—309
 Heltai Gáspárné 73—74
 Heltai György 391, 394, 515—517, 520
 Heltai Jenő 358, 519
 Helvétius, Claude Adrien 171, 177
 VIII. Henrik. angol király 80
 II. Henrik, francia király 265, 267
 III. Henrik, francia király 268
 IV. Henrik, francia király 265—269
 II. Henrik, német-római császár 6—7, 12—13, 471
 Henszlmann Imre 94—95
 Hentzi tábornok 217
 Herczeg Antal 73
 Herczeg Ferenc 359, 388
 Herczegh Mihály 328
 Herman Lipót 340
 Hermann István 390—391
 Herzog, Johann Jakob 489
 Hésiodos 95—98
 Hessen-Rheinfelsi Charlotte, II. Rákóczi Ferencné 510—511
 Hevesi Sándor 45
 Hidvégi Ernő 440
 Hildebert, Toursi 127—128
 Hodinka Antal 473
 Hódsághy Béla 139—140, 143—145, 151
 Hódy Károly 442—443
 Hofer (Jenő) Miklós 442
 Hoffgreff György 69, 72—73
 Hoffgreff Györgyné 72—73
 Hoffmann Edit 338
 Hofmannsthal, Hugo v. 79
 D'Holbach, Paul Henri Dietrich 171, 177
 id. Holko; Matej 377—378
 ifj. Holko; Matej 377
 Holló Barnabás 516
 Hollós József 46, 48, 357, 486—487
 Hóman Bálint 338
 Homéros 95, 301, 303, 305, 309, 334
 Homonnai Bálint 348
 Hont Ferenc 155
 Honti János 380
 Hopp Lajos 103—109, 244—249, 396
 Horánszky Lajos 355
 Horányi Elek 323
 Horatius Flaccus, Quintus 161—162, 218, 220
 Horváth Ádám, Pálóczi 40, 170, 175, 200, 221, 282, 489
 Horváth Cyrill 90, 135—136
 Horváth István Károly 95—98
 Horváth János 21, 26, 131, 135—136, 169—170, 175, 218—219, 256, 271, 319, 331, 335, 388, 391, 397, 415—417, 477, 479, 506, 520—521
 ifj. Horváth János 1—19, 119, 126, 471, 473
 Horváth Márton 390, 393
 Horváth Miklós 60
 Houdek, V. 380
 Hrabanus Maurus 16
 Hroswitha 16
 Hubacsek Kálmán 503
 Hubert Robert 266
 Hugo de S. Victor 131—132, 137
 Hugo, Victor 109, 265, 332, 360
 Hugo Metellus (Hugues Metel) 129
 Huizinga, Jan 469
 Hume, David 147
 Hunyadi János 308
 Hunyadi László 220
 Hutten, Ulrich 363
 Ibrahim bég 188
 Ibrahim szultán 189
 Ibsen, Henrik 331
 Iffland, August Wilhelm 155, 160
 Ignotus (Veigelsberg Hugó) 81
 Ignotus Pál 520
 Ihász Lajos 161
 Ihász Imre 156
 Iggyártó Benedek 72
 Ilg, Albert 15
 Illés Árpád 102
 Illés Béla 515
 Illésházy István 345—349
 Illyés Gyula 42, 83, 231, 233, 238, 331, 513, 516, 516—518, 520
 Ilosvai Selymes Péter 20—23, 25—27, 309
 Imre herceg 3, 12—13
 Imre Lajos 153
 Imrédy Béla 342
 Ináncsi Pap Gábor 238
 Institoris Endre 297
 Ipolyi Arnold 1, 10, 22—23
 Isac Emil 306
 I. István, magyar király 1, 3—6, 10—15, 17, 19, 221, 291—293, 471
 II. István, magyar király 159—160
 Ivánka Endre 473
 Iványi Béla 86, 374, 491
 Iványi Grünwald Béla 339
 Ivo Carnotensis 8
 Izabella királynő 68
 Jacobi Lányi Ernő 135
 Jacopone da Todi 134

- Jagamas János 515
 Jagić, Vatroslav 24
 Jakab Dávid 357—359
 Jakab Elek 66—71, 73
 Jáki Gyula 516
 Jakó Zsigmond 66
 Jakubovich Emil 126, 130
 János Zsigmond, erdélyi fejedelem 71
 Janus Pannonius 243
 Jászai Mari 335
 Jean de Chelles 265
 Jékely Zoltán 517
 Jelisztratova 229
 Jeromos, Szent 6
 Jesenský, Jan (Jessenius Johannes) 57—58
 Johannes Castella (Jean Châtel) 265
 Jókai Mór 22, 98—100, 160—167, 187, 243, 247, 257, 291, 296—298, 308—309, 324—328, 333, 360—362, 381—383, 387, 390, 423, 444, 456, 509,
 Jókai Mórné, Nagy Bella 187
 özv. Jókay Józsefné 99, 162—163
 Jókay Károly 161—162
 Jókay Mór 161
 Jókay-Ihász Miklós 161
 Jókay-Ihász Miklósné 161
 Jósika Miklós 220, 296—298, 312, 318, 509
 I. József, magyar király 511—512
 II. József, magyar király 136, 155, 158, 160, 235,
 József nádor 356
 József Attila 62, 65, 231, 234, 243, 247, 288, 367, 390, 393, 395—396, 407—422, 503, 516, 520
 József Farkas 54
 József Jolán 412
 Jugurtha 309
 Juhász Antal 503
 Juhász Ferenc 394
 Juhász Gyula 47—48, 53—55, 63, 65, 77—81, 83—84, 139, 145, 147—148, 150—151, 201—203, 243, 247, 257, 356—364, 367, 407, 412, 439, 484—487, 502—503, 515—516
 Juhász János 297
 Juhász László 243, 319
 Julián, Cesarini 356
 Julianus apostata 131, 264—265
 Julow Viktor 233—241
 Jurai Jozefin 141
 Justh Zsigmond 76, 324
 Kállai Emil 81
 Kálmán, magyar király 4
 Kálmán Farkas 438
 Kálmán Kolos 138
 Kálmán László 515
 Kálmán Miksa 358
 Kálmány Lajos 152
 Kálmár Elek 135
 Kálniczky Géza 297
 Kálvin János 263, 268, 488—489
 Kanyar József 474—475
 Kapás Aurél 157
 Kaposi Sámuel 371
 Kaposy Lucian 160—162, 165—166
 Karácsonyi Béla 248
 Karácsonyi János 26, 472
 Karádi Pál 219
 Kardos László 207, 211
 Kardos László 257, 516, 519, 525
 Kardos Tibor 103, 131, 135, 219, 246, 256, 287, 311, 316, 319, 476
 Karika János 162
 Karinthy Ferenc 516—521
 Karinthy Frigyes 62, 232, 247, 454, 484
 Karl Lajos 20
 Karlovsky Bertalan 339
 Karlovsky Endre 456
 Kármán József 143, 154, 169, 176, 309, 383, 477—480, 482
 V. Károly, francia király 264, 267—268
 IX. Károly, francia király 268
 Károly Gy. Hugo 197
 Károlyi Árpád 346
 Károlyi Sándor 511—512
 Károlyi-család 498
 Kárpáti Aurél 339, 357
 Kassák Lajos 65, 393, 407, 413, 415
 Katona Imre 152
 Katona István 1, 355
 Katona József 172, 243, 309, 431, 514, 517
 Katona Lajos 132, 135, 137, 330—331
 Katona Nándor 339
 Katona Piroska 514
 Katona Sámuel 350—355
 Kátsor Keresztély 220
 Kaufmann György 302, 432—433, 435
 Kaulbach, Wilhelm 316
 Kazay Sámuel 39
 Kazinczy Ferenc 36, 39—40, 92, 154—155, 157, 170, 172, 197—200, 213, 230, 235—236, 239—241, 243, 245, 255, 308—309, 332, 350—355, 362, 384, 460, 462—463, 477, 479, 507—509, 517
 Kazinczy Gábor 508—509
 Kecskeméti Vég Mihály 218, 287
 Kéky Lajos 179
 Kelemen Béla 47, 55
 Kelemen János 515
 Kelemen Lajos 66
 Kelemen László 154—156, 158—159
 Kelemen Mihály 138
 Kemény János 188
 Kemény Lajos 28
 ifj. Kemény Lajos 157
 Kemény Simon 337
 Kemény Zsigmond 160, 247, 308—309, 333
 Kenyeresné Bolgár Ágnes 231—233
 Kerényi György 219
 Keresztury Dezső 98, 100, 102, 197, 232, 355, 479
 Kerkápoly Károly 163, 165, 383
 Kerner 223

- Kernstock Károly 217
 Kertész Béla 357
 Kéry László 228—231, 237—241
 Keszler József 337
 Kilényi Irma 63, 203
 Kinizsi Pál 59, 187—188, 295
 Király György 153, 335, 476
 Király István 246, 391
 Király Péter 217
 Kis Bálint 40—41
 Kis Imre 238
 Kis János 36
 Kis József 10, 520
 Kisbéry 63
 Kisfaludi Stróbl Zsigmond 339
 Kisfaludy Károly 42, 166, 239, 308—309, 384—385, 478
 Kisfaludy Sándor 42, 143, 308—309, 355—356, 506
 Kispéter András 519—520
 Kiss Ferenc 407—422
 Kiss Géza 368, 370
 R. Kiss István 270, 282
 Kiss József 81, 148, 358, 361, 410, 519
 Kiss Lajos 219
 Kiss Tamás 448, 450, 453
 Klaniczay Tibor 24, 85, 108—109, 219, 242—244, 246, 256, 282, 311, 318, 346, 368, 397, 490, 496, 516—520
 Klára Sándor 99, 161, 164
 Kleist, Ewald Christian v. 41
 Klemperer, Victor 174
 Kner Imre 368
 Knieszsa István 213
 Kóbor Tamás 337, 342
 Kock, Paul de 165
 Koczás Sándor 204, 260, 389—390, 515
 Kodály Zoltán 218, 220—221, 369
 Kodolányi János 62
 Kollár, Ján 377—380
 Kollonich Lipót 510
 Kolozsvári Grandpierre Emil 394
 Kolta Ferenc 497—500
 Koltai Virgil 74
 Koltay—Kastner Jenő 87, 91, 130—137, 246, 369
 Komjáthy Jenő 336, 374, 519
 Komlós Aladár 210, 246, 257, 386, 391, 395—398, 409, 483—484, 516—520
 Komodický, Štefan 378
 II. Konrád, német-római császár 13
 Kontesveller Károly 306, 310, 435
 Kónya Lajos 395
 Koppány 472
 Koppi Károly 199
 Korbuly György 39
 Kóré Zsigmond 156
 Koroda Pál 374
 Korompay Bertalan 20—27
 Korvin János 295
 Kosáry Domokos 243
 Kosmas presbíter 472
 Kossuth Lajos 47, 178, 220, 308, 333, 335—336, 362, 450, 452
 Kossuth Lajosné 333
 Kosztolányi Árpád 142
 Kosztolányi Dezső 62—65, 139, 142, 144—151, 231—233, 257, 358, 361, 407, 484—487
 Kosztolányi Dezsőné 62—65, 148, 150—151
 Kotzebue, August Friedrich 156, 158—159
 Kovács Agnes 152
 Kovács Béla 432
 Kovács Benő 163
 Kovács Endre 374—376
 Kovács Éva 10, 19
 Kovács Ferenc 282
 Kovács Győző 383—385
 Kovács József 228
 Kovács Pál 162
 Kovács Sámuel 35
 V. Kovács Sándor 319—322
 Kovalovszky Miklós 204—218, 249
 Kozocsa Sándor 202, 513—516
 Kölcsény Ferenc 92, 143, 154, 172, 218, 237, 255, 288, 309, 333, 384—385, 387, 477—478
 Könyves László, l.: Péter László
 Köpesdy Sándor 308
 Körner, Theodor Karl 199
 Kőrösi Csoma Sándor 308
 Köveskúti Jenő 137
 Kraus, Franz Xaver 16
 Kréméry Štefan 377
 Krebsz Ernő 431—433, 436, 442
 Kreith Béla 483
 Kreskay Imre 200
 Kristóf Károly 515
 Krudy Gyula 62—65, 247
 Kuczka Péter 395
 Kukán Géza 339
 Kulinyi Zsigmond 483
 Kún Béla 392
 Kún József 148, 433
 Kunigunda császárné 6, 7, 12—13
 Kunoss Endre 498
 Kupeczky János 333
 Künstle, Karl 5—7, 10
 Kury Klára 212
 Kyrillos, görög pátriárka 57
 Lábán Lilly 366
 Laborfalvi Róza 99, 382
 La Bruyère, Jean de 145, 148—149
 Lackner Kristóf 58
 Lackoné Kiss Ibolya 515
 Laczkó Géza 363, 509—513
 Laczkovics János 362
 Ladomerszky István 509
 VI. Lajos, francia király 264
 VII. Lajos, francia király 266
 XII. Lajos, francia király 265
 XIII. Lajos, francia király 267, 269
 XIV. Lajos, francia király 363—364
 XV. Lajos, francia király 269

XVI. Lajos, francia király 482
 II. Lajos, magyar király 101, 377—379
 Lakatos István 220
 Lakos Béla 66—77
 Lamartine, Alphonse de 358, 505
 Lamb, Charles és Mary 230
 Lamennais, Hugues Félicité Robert de 220
 Lamettrie, Julien Offray de 323—324
 Landerer Mihály 198
 Landry püspök, Szent 265
 Láni, Eliás 377
 Lányi Márton 515
 I. László, magyar király 18—19, 266, 308, 517
 László Béla 301, 309—310, 431—433, 435—439
 László Gyula 472
 Lavotta Rudolf 366
 Ledniczky Ipoly 143
 Lehel István 335
 Lehmann, Gottfried 512
 Lehr Albert 308, 331
 Lenau, Nikolaus 145, 221—228
 Lengyel Balázs 231—232
 Lengyel Menyhért 359
 Lenin, Vladimir Iljics 255, 258—259, 387, 393, 395, 413
 Leonardo da Vinci 79
 Lesage, Alain René 177
 Lesmann H. iskolaorvos 432
 Lessing, Gotthold Ephraim 228, 230—231
 Lévy József 438
 Lévy, Calmann 76
 Liebl Ervin 340
 Ligeti Miklós 339
 Lihacsov, D. Sz. 22
 Liliencron, Detlev von 78, 145, 148
 Lilla (Vajda Julianna) 39—40, 383
 Lintlaer 267
 I. Lipót, magyar király 60, 158, 427, 492, 510—511
 II. Lipót, magyar király 155, 356
 Lippay György 57, 486
 Liszt Ferenc 218, 220—221, 312, 316, 365
 Livius, Titus 143, 308
 Ljubarszkája 153
 Locke, John 324
 Loewenthal, Sophie von 224—225
 Lofthouse, David 322—324
 Longfellow, Henry Wadsworth 216
 Longueval százados 512
 Lontay László 515
 Lónyai Anna 188
 Loósz István 311
 Losonczy Anna 100
 Losonczy Géza 148
 Lotz Károly 334
 Lovag Ádám 358
 Lovassy István 178
 Lovassy László 178
 Lovász Imre 237—238
 Lődi Ferenc 516
 B. Lőrinczy Éva 130
 Lubbertus Sibrandus 488—489

Ludwig, Friedrich 129
 Lugosi Döme 155, 158—159
 Lukács György 171, 174, 176—177, 228—229, 231, 255, 260, 333, 387, 390, 392, 394, 397, 520
 Lukácsy Sándor 381—383
 Lulay Simon 145
 Luther Márton 80
 Lutter Tibor 109
 Luynes, Charles marquis d'Albert, duc de 269
 Lüttichi Jakab 136
 Lyka Károly 337, 339
 Mabry, Gabriel Bonnot de 171, 174
 Madách Imre 332, 387, 468
 Madácsy László 77—80, 514
 Madarász József 474
 Maeterlinck, Maurice 361
 Magdeburgi Joachim 32
 Magnin, Charles 42
 Magyar Balázs 59
 Magyar László 515
 Magyarász Ferenc 145
 Magyari Vilmos 515
 Magyar-Mannheimer Gusztáv 339
 Magyary Kossa Gyula 269, 322
 Maholányi János 61
 Maier János 442
 Major Ervin 219
 Major Károly 310, 432, 435
 Makai Emil 519
 Makkai László 248
 Måle, Emile 6, 8
 Malipieri-család 312
 Mallarmé, Stéphane 461
 Málnásy Károly 433
 Mályusz Elemér 26, 136, 155
 Mályuszné Császár Edit 154—160
 Mandeville, Bernard de 229
 Manelli da Tivoli, F. 312
 Manitius, Max 16, 473
 Manlius János 91, 152
 Mann, Thomas 228
 Mányoki Ádám 512
 Márai Sándor 388
 Marat, Jean Paul 360
 Marcel, Etienne 268
 Marcus Aurelius Antoninus 232
 Marczali Henrik 1
 Marées, Hans von 334
 Márffy Ödön 339
 Marguerite de Bourgogne 267
 Marguerite de Valois 268
 Mária Terézia, magyar királynő 235, 324
 Máriássy Pál 86
 Marino, Giambattista 311, 316
 Marius, Gaius 319—320
 Márk Lajos 339
 Mark Twain 309
 Márki Sándor 363
 Markiewicz, Henryk 107, 109
 Markó Árpád 490—492
 Martino, Pierre 263, 265, 267

- Martinovics Ignác 154, 157, 350—351, 362, 453
 Márton Ferenc 339
 Márton József 238
 Marx, Karl 28, 255, 258, 336
 Massenot, Jules Emil Frédéric 312
 Matók Béla 325
 Mátray (Rothkreft) Gábor 220—221
 Matthias Plato 489
 I. Mátyás, magyar király 187—188, 191, 193,
 219, 276—277, 295, 332, 356, 378, 517
 Mátyás főherceg 346
 Mátyási József 36, 477—482
 Maurras, Charles 459
 Mauvillain, francia orvos 44
 Mayer Erika 17
 Mayer Miksa 297
 Mazon, Paul 96
 Medici Katalin 267
 Medici Mária 267—269
 Medve Miklós 216
 Méhes Ignác 339—340
 Mehring, Franz 222, 224, 230
 Mejláh 258
 Melich János 335
 Melicherček, Andrej 376—379
 Melith, diósgyőri kapitány 101
 Méliusz Juhász Péter 39
 Mendelssohn, Moses 171
 Mendès, Catulle 312
 Ménorval, Eugène de 263, 265—268
 Mercier, Sébastien 266
 Mérei Gyula 154
 Merényi Lajos 491—492
 Mereskovszkij, Dmitrij Szergejevics 145
 Messalina, Valeria 303
 Mészáros Lőrinc 518
 Mészöly Gedeon 98, 203, 477
 Metastasio, Pietro Bonaventura 220, 314,
 318, 481
 Meurisse, Martin 268—269
 Meyer, Wilhelm 126, 129
 Meyrinck, Gustav 79
 R. Mezei Márta 233—237
 Mezey László 119, 137, 517
 Michna Sarolta 376—381
 Mickiewicz, Adam 376
 Migne, Jacques Paul 131—132
 Mignon, Armand 131
 Mihalovich Ödön 365
 Mihály havasalföldi vajda 347
 Mihály Lajos 55
 Mihályfi Ákos 1, 13
 Mihályfi Ernő 339
 Mikes Kelemen 177, 234, 308—309, 324, 334,
 364, 512
 Mikes Lajos 203
 Miklós Jutka 439
 Mikó Imre 348
 Mikszáth János 293, 426
 Mikszáth Kálmán 81, 160, 162, 164, 234, 243,
 247, 289—299, 305—306, 309, 324—325,
 391, 423—430, 443, 483
 Mikszáth Kálmánné 290, 423
 Millot, Claude—François—Xavier 157, 171
 Milton, John 109, 363
 Miskolczy Zsigmond 193, 195
 Mislenovich Márk 59
 Misset, Chanoine Eugène 132
 Mocenigo velencei szenátor 312—313
 Mocsy Antal 474
 Mocsy János 474
 Mód Aladár 395
 Módis László 488—490
 Mohácsi Jenő 144
 Mohila Mózes 57
 Molière (Jean Baptiste Poquelin) 35—39,
 42—44, 156—158
 Mollay Károly 58
 Molnár Ágnes 322
 Molnár Antal 221
 Molnár Ferenc 358—359
 Molnár György 45
 Molnár János 197, 200
 Molnár Mihályné 165
 Mongitore, Antonino 311
 Montaigne, Michel 79—80
 Montecuccoli, Raimund 60, 492
 Montesquieu (Charles de Secondat, baron de
 La Brède et de M.) 171—175, 177
 Monteverdi, Claudio 312—315, 317—318
 Moór Elemér 20
 Móra Ferenc 46—56, 77—79, 81, 202—203,
 357, 483
 Móra István 516
 Moravcsik Gyula 1, 4, 18, 473
 Moreau, Hégésippe 360
 Móric, Orániai 29
 Móríc Virág 203
 Móríc Zsigmond 62—65, 81, 104, 178, 201—
 203, 233, 243, 247, 337—341, 391, 393,
 437, 447—457, 468
 Morus Tamás 53
 Mosso, Angelo 454
 B. Mótör Károly 355
 Mozart, Wolfgang Amadeus 314, 317
 Murányi Róbert Árpád 220
 Murko, Matthias 23
 Murphy, Arthur 230
 Murray, Francis 323
 Musset, Alfred de 79—80, 361
 Muther, Richard 145
 Nacsády József 81—83, 483—484
 Nádasdy Dániel 433
 Nádasdy Ferenc 494
 Nagy Benedek 68
 Nagy Dezső 514
 Nagy Endre 210, 212, 216
 Nagy Imre 179
 Nagy István 341
 Nagy József 335
 Nagy Lajos, író 247, 394
 Nagy Lajos, irodalomtörténész, 19. sz. 219
 Nagy Lajos, levéltáros, 19. sz. 474
 Nagy Miklós 98—99, 160—167, 257, 390—
 391, 513, 519

- Nagy Péter 45, 108, 518
 Nagy Sámuel 39
 Nagy Sándor, író 36
 Nagy Sándor, képzőművész 339
 Nagy Zoltán 55
 Nagy Balogh János 340—341
 Nagyfalusy Lajos 10
 I. Napóleon 350, 358, 360, 362
 Náray György 134
 Navarrai Janka, francia királyné 268
 Negrea Demeter 443
 Négyesy László 21, 135—136, 308, 477
 Nemeskürthy István 86, 91
 Németh Albert 325—328
 Németh Antal 198
 Németh Balázs 197—201
 Németh G. Béla 519
 Németh Géza 515
 Németh László 230, 391—392, 394
 Némethy Géza 180
 Némethy Gyula 1
 Nero, Lucius Domitius 313, 332
 Neubeck Gáspár 86
 Neumann, Wilhelm Adolf 5
 Neuss, Wilhelm 6
 Nichtweiss 30
 Nietzsche, Friedrich Wilhelm 145, 147
 360
 Normand, Jacques 358
 Noszlopy Gáspár 474
 Notker Balbulus 134, 136
 Nyári Ferenc, Bedegi 34
 Nyári Pál 346
 Nyesztor, orosz krónikairó 21
 Nyilassy Sándor 339
 Nyirő István 68
 Nyíry Erzsébet 158
 Nyíry István 350, 352
 Nyizsnay Gusztáv 326

 Ocskay László 512
 Oláh Gábor 78, 335
 Olgyay Ferenc 339
 Olivier de Serre 268
 Ollivier, Daniel 312
 Oltványi Ambrus 91—95, 391—392, 394—
 395, 397, 415, 516—520
 Orczy István 199
 Orosz József 500
 Orosz László 507—509
 Ortega y Gasset, José 459—461, 469
 Ortutay Gyula 153, 249
 Osszián 505
 Osvát Ernő 337—338, 341—342
 Osváth Béla 371—374
 Ottlyk György 512
 III. Ottó, német-római császár 16
 Ovidius Naso, Publius 86, 308, 311

 Páday Pál 448
 Pais Dezső 119, 126, 130, 214, 218
 Pákolitz István 515
 Paku Imre 151, 202

 Palágyi Lajos 517
 Pálffy Dániel 48
 Pálffy János 512
 Pálffy József 203
 Pálffy Mór 425, 427—428
 Pallagi Gyula 447, 449—453, 457
 Palotai Irén János 140, 142—143, 145, 151
 Palotás Fausztin 55
 Palotsai György 283
 Pamlényi Ervin 248
 Pándi Pál 515
 Pap Dénes 58—59
 Pap Károly 74, 178—179, 186
 Pápai Páriz Ferenc 324
 Papp István 432—433
 Papp János 433
 Papp Zoltán 515
 Partecipazi-család 312
 Pascal, Blaise 145
 Pásztor József 83—84, 484—487
 Pásztor Józsefné 84
 Paulay Éde 45
 Pauler Gyula 14
 Pauli 153
 Paulinus Nolanus 16
 Pázmány Péter 257, 259, 308
 Pecz Vilmos 180
 Péczeli József 200, 384
 Peidl Imre 486
 Pelle Erzsébet 38
 Peptea György 442
 Perdrizet, Paul—Frédéric—Emile 6
 Perényi József 157
 Peri, Jacopo 317
 Periklés 308
 Perl, Paul 358
 Perlaki K. Márton 489—490
 Perlaky Gábor 58
 Perliczi János Dániel 41
 Perlmutter Izsak 339
 Perneszi András 85—86
 Perotinus Magnus 128
 Perrault, Charles 504
 Pertz, Georg Heinrich 13
 Pessard, Gustave 263, 267
 Péter, magyar király 472
 Péter (Nagy), orosz cár 512
 Péter László 55, 81, 152—154, 201—203,
 367, 503, 513—516
 Péterfy Jenő 309, 331, 335
 Péterfy Károly 135
 Pethes Imre 360
 Petőfi Sándor 42, 54, 65, 78, 92, 148, 160—
 163, 165, 167, 175, 217—218, 220, 226,
 231, 237, 243, 247, 261, 308—309, 312,
 317, 331—333, 336, 358, 360, 362—363,
 383, 385, 388, 390—391, 396, 412, 415,
 430, 432, 436, 480, 504—507, 509,
 515—520
 Petrarca, Francesco 42, 309
 W. Petrolay Margit 289—299, 423—430
 Petronius Arbiter 145, 150
 Petrovics Elek 335, 338, 341

- Phaedruss 474
 Philippe de Grève 127
 Pilon, Germain 267
 Piloty, Karl v. 334
 Pinter Jenő 136
 Pirnát Antal 66—74, 386—398, 517, 520—521
 Platon 131, 309, 313, 331, 473
 Plinius, Caecilius Secundus Minor, Gaius 308
 Po Csüi 65
 Podmaniczky Frigyes 333
 Poe, Edgar 337
 Poincaré, Henri 147
 Polivka, Jiří 152
 Poliziano, Angiolo 314
 Pompeius Magnus, Gnaeus 308
 Pongrácz József 87—88, 161—162, 164—167
 Poppaea Sabina 313
 Pór Tibor 484—485
 Posta Lajos 139, 142, 151
 Prahács Margit 220
 Pray György 119
 Pražák, Albert 58, 379
 Prévost d'Exiles, Antoine François 364
 Priklmar (1646) 494
 Priskos rhétor 309
 Prónay László br. 198
 Proust, Marcel 460—461, 465
 Prunières, Henri 314
 Pukánszky Kádár Jolán 35—45
 Pulszky, Ferenc 362
 Pusch Ödön 135
 Puskás Jenő 202
 Puskin, Szergejevics Alekszandr 109, 309, 361

 Rabinovszky Máriusz 339
 Rácz Sámuel 39
 Ráday, Gedeon 87, 197—201, 220, 309
 Rádl Ödön 216
 Radnóti Aladár 58
 Radnóti Miklós 96, 514
 Radó Polikárp 126, 135, 473
 Raffai, színművész 440
 Raguenet, François 266
 Rahmer, S. 223
 Rajeczky Benjámin 119, 219
 Rájniss József 199
 II. Rákóczi Ferenc 59, 193, 221, 243, 259, 270, 272—273, 278, 284, 332, 364, 372—373, 427, 439, 509—513
 I. Rákóczi György 491
 Rákóczi Julianna 511
 Rákóczi László 273
 Rákóczi Zsigmond 345, 348
 Rákosi Jenő 43, 45, 365
 Rákosi Mátyás 51, 395—396
 Ramus, Petrus 31, 268
 Ráth Károly 346
 Ráth Mátyás 201
 Ravailac, François 266
 Raynal, Guillaume Thomas François 171
 Rázsó Géza 451
 Rázsó János 452

 Reclus, Elisée 55
 Rédeyné Hoffmann Mária 335
 Reese, G. 129
 Régnier, Mathurin 265, 267
 Rehákne Moór Anna 154
 Reichard Pirooska 335
 Reider Béla 433
 Reinitz Béla 517
 Rejtő István 371—374, 516—519
 Rékai Viktor 83—84
 Rembrandt, Harmensz van Rijn 79
 Restif de la Bretonne, Nicolas Edme 174
 Réti István 338—339, 341
 Révai József 154, 231, 255, 387, 390—391, 393
 Révai Miklós 158
 Révay József 513
 Révész Imre 220, 339
 Reviczky Gyula 288, 336, 374, 483—484, 519
 Réz Pál 394
 Riat, Georges 263, 265
 Richard, verduni apát 473
 Richard de S. Victor 131
 Richelieu, Armand Jean Duplessis, Duc de 266, 268
 Richepin, Jean 145, 148, 361
 Richter János 365
 Rictus, Jean 361
 Ricsány generális 280, 283
 Riedl Frigyes 179, 270, 309, 329—336
 Riemschneider, M. 95
 Riethaller Mátyás 160
 Rimay, J., szlovák tudós 377
 Rimay János 57—58
 Rinuccini, Ottavio 312
 Robinet, Jean Baptiste René 171
 Robiquet, Jean 266
 Rogerius 309
 Rolland, Romain 361
 Román János 442
 Romhányi Gyula 374
 Rónai Mihály András 515
 Rónay György 467, 471—474
 Ronchetti, G. 314
 Ronsard, Pierre de 264
 Rostand, Edmond 360—361
 Rousseau, Jean-Jacques 155, 171—172, 174, 176, 235—236, 360, 505
 Rózsa Miklós 340
 Rózsaffy Dezső 357
 Rubinyi Mózes 289—290, 297
 Rubos Árpád 216
 Rudas László 394
 Rudnay Gyula 339
 I. Rudolf, magyar király 85, 347,
 Rudolf trónörökös 216
 Rufinus, aquilejai 8
 Rupp Kornél 267

 Sainte-Beuve, Charles 464
 Salamon Ferenc 308
 Sallustius Crispus, Caius 309, 319—322
 Salm Gyula 85—86
 Sámuel, bolgár cár 473

- Sand, George 505
 Sándor, Nagy 173, 278—279
 Sándor K. 520
 Sándor Lipót, nádor 155
 Sándorffy József 39—40
 Sappho 96
 Sárkány Oszkár 83
 Sárközi György 139
 Sárközi Titusz 165
 Sárközy István 40
 Sas Ede 213
 Sashegyi Oszkár 155
 Savonarola, Fra Girolamo 225—226
 Saxo Grammaticus 80
 Scheiber Sándor 74—75, 152
 Schiller, Friedrich 152, 155, 179, 230
 Schlosser, Julius 15—16
 Schlözer, August Ludwig 158
 Schmidt, Karl Eugen 263, 265
 Schopenhauer, Arthur 145, 216
 Schönherr, Karl 202
 Schöpflin Aladár 62, 147, 337, 339, 341
 Schraud főorvos felesége, sz. Zeininger 39
 Schul Náthán 442
 Schulek Tibor 85—87
 Schwab Rezső 216
 Schwarz 67
 Schweiger Miksa 357
 Scsorbina 105—107, 109
 Sebestyén Károly 301
 Sebestyén László 156, 158
 Segesvári Domokos 72
 Segner András 57—58
 Segner János András 41
 Sempchey Ferenc 59—61
 Seneca, Lucius Annaeus 131
 Serbán Miklós 443
 Seres Márton 71
 R. Serfőzy Zseni 216
 Sévigné, Marie Rabutin-Chantal, marquise de 226, 364
 Shakespeare, William 30, 65, 77—80, 94, 109, 159, 230—231, 308—309, 332—334 336
 Sieniawski, Eljéna 511
 Sikabonyi Antal 335
 Silván, Ján 377
 Simai Kristóf 156—159
 Simándi Béla 515
 Simay Imre 339
 Simonyi Mária 203
 Simonyi Zsigmond 213, 335
 Sipka Sándor 324, 328
 Sipos András 351
 Sipos Béla 211
 Sipos Péter 351
 Skaricza Máté 263, 268
 Skultéty, Josef 377
 Sládkovič, Ondr (Braxatoris) 374—375
 Sloboda, Daniel 378
 Soden, Friedrich Heinrich Julius 156, 159
 Sokratés 55
 Solymossy Sándor 20, 22—26
 Somlyó Zoltán 64—65
 Somlyói Keller István 81
 Somogyi Endre 206—207, 216
 Somogyi Szilveszter 53
 Somssich Pál 474
 Sophoklész 308—309
 Sós Endre 228—229
 Sötér István 103, 105, 109, 176, 239, 246, 386—388, 394—395, 397—398, 467
 Spartacus 363
 Speer Dániel 220
 Spinoza, Benedictus 150
 Spira György 154, 248
 Stan Virgil 432
 Stein, Charlotte v. 225
 Steinbeck, John 466
 Steiner, Gerhard 106, 109
 Steiner József 442
 Steiner Leó 456
 Steineré 456
 Steinmann, Ernst 15—16
 Stendhal (Henri Beyle) 337
 Stengel, Edmund 134
 Sterne, Lawrence 323
 Stoll Béla 346, 515—517
 Strickner 153
 Striggio, Alessandro 314—315
 Stróbl Alajos 517
 Sulla, Lucius Cornelius 320
 Sully herceg, Maximilien de Béthune 268
 Sulzer, Johann Georg 200
 Sükösd Mihály 322—324
 Süle Sándor 514
 Swieten, Gottfried 507
 Swift, Jonathan 465, 468
 Szabédi László 106
 Szabó Árpád 231
 Szabó Dezső 81, 484, 486
 Szabó Ede 393
 Szabó György 396, 513, 519
 Szabó Irma 216
 Szabó István, pápai diák 164
 Szabó István, történetíró 33
 S. Szabó József 238
 Szabó Károly 87—88
 Szabó Lőrinc 96, 521
 Szabó Zoltán 232, 380
 Szabolcsi Bence 119—129, 136, 177, 218—219, 317
 Szabolcsi Gábor 515
 Szabolcsi Miklós 393—394
 Szacs vay Sándor 198
 Szádeczky Lajos 307
 Szalai János 55
 Szalárdi János 309
 Szalay József 203
 Szamarin professzor 109
 Szamota István 28, 269
 Szappanos Ádám 74
 Szász Károly 216
 legifj. Szász Károly 331
 P. Szathmáry Károly 188

- Szauder József 233, 239, 246, 388—389, 515—521
 Széchenyi István 308, 324, 332, 460, 463, 475, 506
 Szegedi Kis István 268
 Szegedy Rezső 379—380
 Székely Balázs 221
 Székely András 219
 Székely Bertalan 334
 Székely György 319, 454—455
 Székely Károly 145
 Székely Lajos 48
 Székely Ödön 216
 Szekeres János 357
 Szekfű Gyula 173, 332, 506
 Széky Béla 161—162
 Szelepcsényi György 59—61, 137
 Széll Ignác 443—444
 Széll Kálmán 443
 Szemere Pál 507—508
 D. Szemző Piroska 513
 Szenczi Molnár Albert 29, 33—34, 58, 273, 488—490
 Szenes Béla 207
 Szentesi Miklós 319
 Szentgyörgyi István 219
 Szentgyörgyi József 39—41, 238
 Szentimrei Jenő 306
 Szentirmai Imre 432—433, 436
 Szentjóni Szabó László 170, 178, 198, 235—236
 Szentkúti Kiss Károly 490
 Szentmarjay Ferenc 362
 Szentpétery Imre 12, 14
 Szepsi Csombor Márton 28—34, 485
 Szepsi Korocz György 32
 Szepsi Laczkó Máté 348
 Szerb Antal 168, 170, 332, 462, 444
 Szerémi György 219
 Szeremley Barna 178—179, 263—269
 Szeremley Béla 179
 Sz. Szigethy Vilmos 503
 Szigeti József 383
 Szigligeti Ede 371—374, 431
 Sziklay László 374—376
 Szilády Áron 20, 130, 132—133, 135, 137
 Szilágyi Gábor 37
 Szilágyi Géza 337
 Szilágyi Sámuel 37, 220
 Szilágyi Sándor 1, 74, 309—310
 Szilveszter, orosz krónikairó 21
 Szily Kálmán 130
 Szini Gyula 337
 Szinnyei Ferenc 55, 199, 201
 Szinnyei József 39, 57, 143, 157—158, 355, 438, 490
 Szkander bég 278—279
 Szkhárosi Horváth András 218—219, 273
 Szilávik Ferenc 193
 Szoboszlai Timót 143
 Szokolai Dániel 40, 474
 Szomor Dezső 335, 359, 362
 Szöllősy Zsigmond 337
 Sztálin, Joszif Visszárjonovics 255—256, 258, 387, 396—397
 Sztárai Mihály 219
 Sztáray gr., kapitány 350
 Szuper Mihály 139
 Szuper Mihályné 139—142
 Szűcs Sándor 152—153, 180
 Tablic, B. 377
 Tabódy Zsolt 48, 55
 Tacitus, Publius Cornelius 303, 314, 331, 453
 Taine, Hippolyte 331, 333
 Takács Sándor 276
 Tálás Géza 367
 Tamás, Aquinói Szent 31
 Tancsics Mihály 220, 516
 Tarczy Lajos 161—164, 383
 Tardoskedi Szerencse Benedekné 90
 Tarnai Andor 197, 201, 355, 479
 Tas Kálmán 433
 Tasso, Torquato 312—313, 318, 363, 476
 Taurinus, Stephanus 319—322
 Telegdi Miklós 85
 Teleki József 269
 Teleki László 324
 Teleki Mihály 370
 Teleki Sámuelné 157
 Tersánszky J. Jenő 65
 Tesnoskalský 377
 Thackeray, William Makepeace 145, 148, 157, 159
 Thaly Kálmán 221, 270, 272, 330, 345—346, 438
 Thewrewk Emil, Ponori 83, 435
 Theybel Kelemen 68
 Thode, Henry 365
 Thomán István 365
 Thompson 152
 Thorma János 339
 Thököly Imre 158, 193, 271, 273, 285, 509, 512
 Thuri György 69
 Thurzó György 348
 Thurzó Imre 57
 Thury Etele 87, 160
 Thury Zoltán 209, 211, 216, 483, 519
 Tinódi Lantos Sebestyén 220—221, 271, 308—309, 332, 379
 Tissot, Victor 362
 Tisza István 334, 337
 Tisza Kálmán 325
 Tofeus Mihály 370
 Toldi Miklós 20—27
 Toldy Ferenc 14, 35, 41, 130, 192, 322, 329, 331, 346, 350, 371, 478, 508—509
 Tolnai Gábor 34, 103—106, 168, 179, 231, 246, 255—262, 269, 368, 370, 386, 397—398, 488
 Tolnai Lajos 518
 Tolnai Vilmos 335
 Tolnay Kornél 357
 Tolsztoj, Lev Nikolajevics 309, 465
 Tomori Pál 356
 Tompa László 500—501

- Tompa Mihály 186
 Tonelli Sándor 47, 50—51, 357
 Tordai Ányos 135
 Tordai Zádor 368
 Torkos Jakab 88
 Torma Károly 332
 Tornyai János 339
 M. Tótfalusi Kis Miklós 322, 324, 368—371
 Tóth Aladár 218
 Tóth András 211
 Tóth Árpád 202, 211, 243, 257, 393, 409, 516, 519—521
 Tóth Béla 309
 Tóth Dezső 94, 246, 387—388, 516—520
 Tóth Endre 88, 161, 163—164
 Tóth Imre 45
 Cs. Tóth Kálmán 219
 Tóth Lőrinc 220
 Tömörkény István 81, 202, 216, 358, 483
 Törő Györgyi 373
 Török Bálint 308
 Török Sophie 139, 148, 151, 300—302, 305, 310, 444—446
 Trattner Mátyás 197—198, 201
 Trefort Ágoston 297
 Trenck, Friedrich 353
 Trencsényi-Waldapfel Imre 95—98
 Trócsányi Zoltán 89
 Tronchon, Henri 331
 Trotzki, Leo 413
 Tsétsi János 371
 Tubero, Ludovicus 319
 Tu-Fu 65
 Turbet-Delof, Guy 504—507
 Turcu Titus 442
 Turgenev, Ivan Szergejevics 335, 361, 465, 468
 Turi Pál 488
 Turóczi-Trostler József 58, 107—108, 221—228, 386, 388

 Udvardi János 52
 Udvardi-Heckenshoffer Lázár 143, 151
 Ugrin érsek 356
 Ugron Gábor 340
 Ujfalussy József 220
 Ujhelyi Géza 144
 Ujlaki Antal 211
 Ujlaki Miklós 192
 Ujlaky István 221
 B. Ungár Yvette 458—470
 Ungvári Tamás 228—230
 Úr György 502—503

 Váczy János 157, 198, 239, 507—508
 Váczy Péter 14
 Vág Sándor 356—364, 514
 Vágó Rezső 144
 Vahot Imre 425
 Vajda Endre 516—517
 Vajda György Mihály 228, 230—231
 Vajda János 247, 257, 309, 336, 438, 519
 Vajda Miklós 393—394
 Vajda Ödön 142

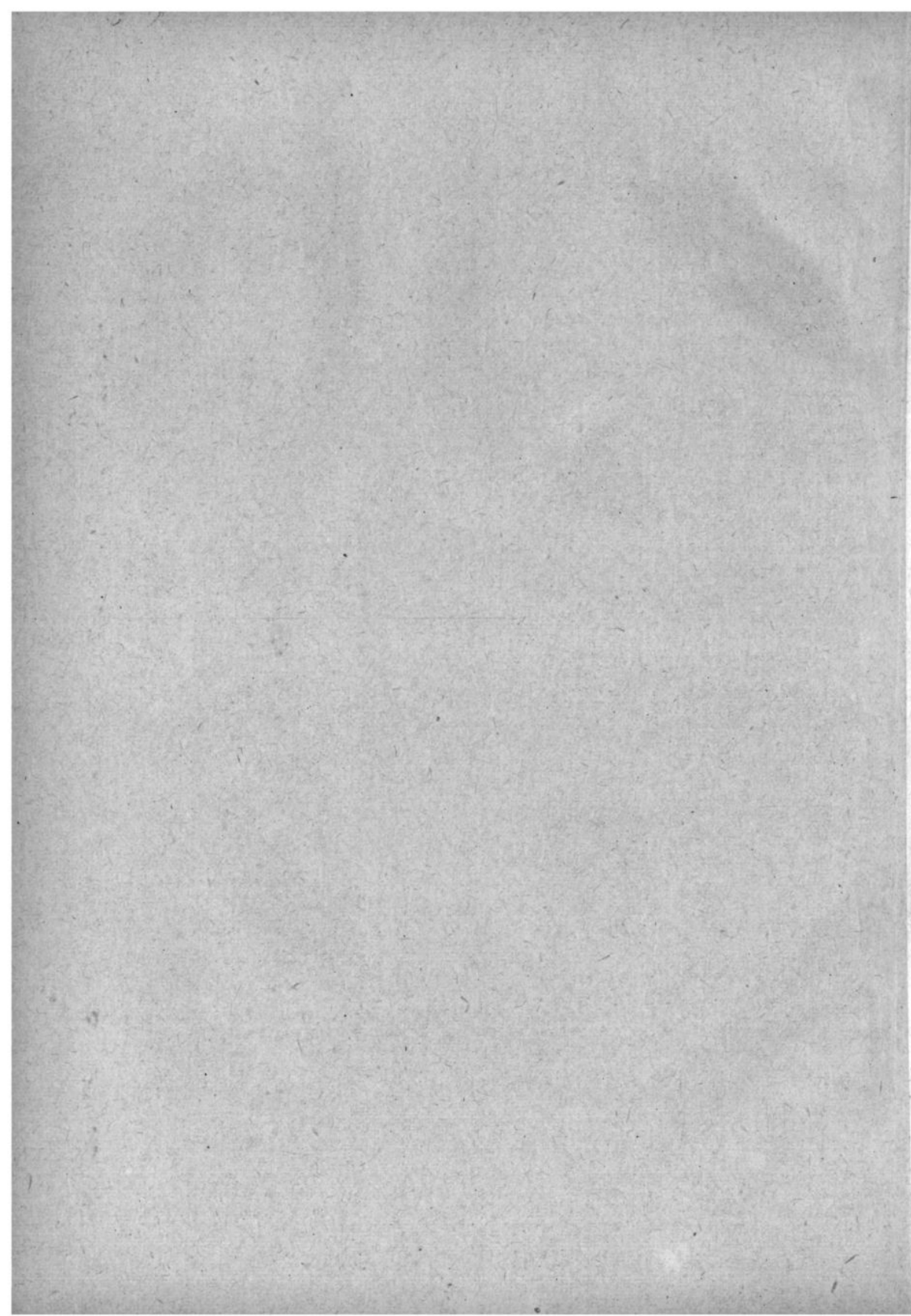
 Vajtai István 514
 Vajthó László 168
 Valéry, Paul 461
 Váli Béla 188
 Váli Ferenc 161—162
 Váli Mari 161, 381—383
 Valmore, I.: Desbordes-Valmore
 Ványi Ferenc 206, 500
 Várad Antal 44
 Várady Albert 358
 Várdai Béla 291
 Varga, kaposvári orvos 41
 Varga Domokos 515
 Varga Imre 270
 Vargha Balázs 99—102, 246, 517, 519—521
 Vargha Kálmán 520—521
 Vargyas Lajos 136—137, 270, 281—282, 287, 411, 415—417
 Várhegyi M. 366
 Várnai Péter 219—221
 Vas István 231—233
 Vásárhelyi András 517
 Vasshegyi Margit 43
 Vaszary János 339
 Vata vezér 472
 Vécsey Károly 178
 Végh Ferenc 66—74, 85—91, 154, 517
 Végh József 152
 Venantius Fortunatus, Honorius Clementianus 16
 Vér György 81, 201—203
 Verbőczy István 363
 Verdi Giuseppe 313
 Verébi Antal 432
 Veres Gáspár 296
 Veres Péter 62, 261, 513, 516
 Verescsagin, Vaszilij 98
 Veress Endre 345
 Vergilius Maro, Publius 8, 41, 96, 179—180, 199, 308—309, 314—315, 356, 476
 Verlaine, Paul 145, 148, 361, 461
 Verő György 45
 Verseghy Ferenc 156—159, 170, 178, 199—201, 221
 Vértessy Jenő 374
 Veszprémi István, I.: Weszprémi István
 Vezér Erzsébet 520
 Vianu, Tudor 107, 109
 Vid J., I.: Dávid Jakab
 Vida Ferenc 163
 Vilikovskij, Ján 377
 Villon, François 267
 Viollet-Le-Duc, Eugène—Emmanuel 263—264, 267—268
 Virág Benedek 355
 Viski Károly 186
 Vitányi János 515
 Vitéz Ferenc 68
 Vivaldi, Antonio 317
 Vlagyimir, orosz nagyfejedelem 21—22
 Vodráska Vencel 432—433
 Voinovich Géza 74, 179—180
 Voit Irma 366

- Volaterranus, Jacobus 101
 Volgin 177
 Volney, Constantin François Chasseboeuf 171
 Voltaire (François Marie Arouet) 154,
 171—175, 177, 200, 331, 360, 362—363, 478
 Vörösmarty Mihály 65, 148, 165, 218, 232,
 236, 243, 289, 293, 308—309, 331, 360,
 373, 384—385, 508, 516, 519

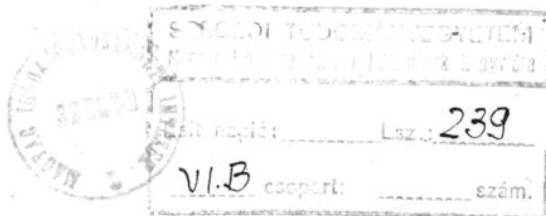
 Wagner, Peter 134
 Wagner, Richard 364—365
 Waldapfel József 66, 100, 103, 107, 153,
 168—178, 248, 256, 258, 395, 397, 476—
 483, 520
 Wallisch Kálmán 52, 486
 Walpole, Hugh Seymour 230
 Walther Béla 302
 Weisbein, N. 134
 Weisse, Christian Felix 156—157
 Weisz Emilió (Vén Emil) 367
 Wells, Herbert George 53
 Welte, Benedikt 134
 Weöres Sándor 65
 Werfel, Franz 313
 Werner Adolf 143
 Werner Gyula 444
 Werthes, Friedrich August Clemens 156, 158,
 199—200
 Wesselényi Ferenc 490, 492, 495—496
 Wesselényi Ferencné 101
 Wesselényi Miklós 308
 Weszprémi István 39, 41, 172, 322—324
 Wetzler, Heinrich Joseph 134
 Whitman, Walt 415
 Wieland, Christoph Martin 198
 Wild, Jonathan 230
 Winterfeld, Paul v. 16
 Wipo 13

 Wittmann Tibor 28—34, 263
 Wolf (Wolff), Christian 171
 Woolf, Virginia 461, 465
 Wulff, Oskar 7
 Wurzbach, Konstantin 158
 Xantus János 474
 Yoyce, James 461, 465

 Zacher Gyula 130—131
 Zádor István 339
 Zala György 339—340
 Zalai Béla 145
 Zalai János 431
 Zápolya János 363, 518
 Závodszy Levente 14
 Zedlitz, Joseph Christian 226
 Zelk Zoltán 65
 Zichy Imre 59
 Zichy István 59—60
 ifj. Zichy István 61
 Zichy Pál 59—60
 Zichy Pálné, Károlyi Káta 59
 Zlinszky Aladár 153
 Zolnai Béla 329—336
 Zoványi Jenő 88
 Zrínyi Ilona 509—511
 Zrínyi Miklós, hadvezér 199
 Zrínyi Miklós, költő 104, 156, 158, 218, 259,
 276—277, 280, 287, 302, 308—309, 311—
 318, 332, 347, 363, 475—477, 490—497, 511
 Zrínyi Péter 364, 380, 491
 Zsadányi Ede 516
 Zsámboki János 263
 Zsigmond, magyar király 356
 Zsigmond Ferenc 74
 Zsigray (Sigray) Jakab 362
 Zsizska János 226
 Zsoldos Jenő 293

LEGRÉGIBB MAGYARORSZÁGI LATIN VERSES EMLÉKEINK

Történetírásunk és művészettörténetünk régi idők óta nyilvántartja, hogy I. István király korából ránk maradt egy eredetileg egyházi célokra készült, harangalakú, keleti brokátból, gazdag aranyhímzéssel ékes miseruha, ún. *casula*, amelyet későbbi idők folyamán palásttá alakítottak át s hihetőleg az átalakítás idejétől kezdve a magyar királyok koronázása alkalmával mint koronázási palást volt használatban.¹ A palásznak azonban *irodalomtörténeti vonatkozása is van, mivel rajta leoninus hexameterekben írt latin nyelvű feliratok olvashatók*. Ilyenformán ezek a leoninus versek a magyarországi latin irodalom legkorábbi emlékei közé tartoznak.

E verssorok helyes értelmezése és annak az irodalmi műfajnak a meghatározása, amelyet e verssorok képviselnek, elkerülhetetlenné teszik, hogy a palást művészettörténeti adataival is foglalkozunk, természetesen annak hangsúlyozásával, hogy fejtegetéseink e tekintetben a teljesség igényével nem léphetnek fel s a palásttal kapcsolatos minden műtörténeti kérdést nem oldhatnak meg. Teljesen nyitva kell hagynunk például azt a műtörténeti szempontból nagy fontosságú kérdést, vajon a paláston látható szimbolikus ábrázolások mennyiben vezethetők vissza bizánci hatásokra, továbbá, hogy amennyiben bizánci hatással mégis számolnunk kell, ez közvetlen bizánci eredetű, — ami István király korát tekintve egyáltalán nem lehetetlen — vagy már a *Nyugat* által (Itália, Velence, ill. az Oitók Németországa által) közvetített másodlagos bizánci hatás.²

A palást mai alakjában, kiterítve, félkör alakú egyházi liturgikus ruhadarab, a rajta ábrázolt szimbolikus jelenetek értelmezése szempontjából azonban fontos hangsúlyoznunk, hogy eredetileg kör, ill. harang alakú volt, a régi rómaiak útazóköpenyének, a paenulának késői, egyházi célokra átformált utóda.³ Régebben a fej részére kerek, vagy négyszögletes kivágást alkalmaztak a közepén, a IX–XIII. században azonban »a fejnyílást függőleges hasíték alakjában kezdték alkalmazni, mégpedig úgy, hogy a kaszula mellső oldalán egy 30–40 cm hasadékot vágtak. A hasadékot jobbra-balra szegéllyel vagy paszománttal látták el, amely, ha a pap fölvette, gallért képezett.«⁴ *Eredetileg a gallért képező szegélyen olvasható ma is az egyik felirat, amely a casula hátán ábrázolt villa alakú keresztre — a keresztnék a keresztény hitrendszerben betöltött szimbolikus jelentésére — vonatkozik (sematikus rajzunkban I. szám):*

LIGNUM CRUCIS O SPES CERTA SALU(tis).

A casula hátán a villakereszt ábrázolás a X. századtól kezdve jön szokásba,⁵ s így ez István király palástján sem meglepő, hanem egyenesen korszerű és a palást István király-kori eredetét tanúsítja.

¹ Legrégibb említése *Katona Istvánnál*: *Casulae S. Stephani Regis Hungariae vera imago et expositio*. 1754. 80–81. l.; továbbá *Historia critica* Tom. I. 64. l. *Szilágyi S.*: *A magyar nemz. tört.* Bp. 1895. I. 288. — *Marczali H.*: *Világtörténet*, V. 192.

Ipolyi Arnold: *A magy. Szent Korona és a koronázási jelvények története és műleírása*. Bp. 1886. 182. l. — *Czobor Béla*: *A magyar szent korona és koronázási palást*. (III. Béla magyar király emlékezete, szerk. Forster Gyula Bp. 1900. 98. l.) — *Franz Bock*: *Die Kleinodien des heil. rom. Reiches deutscher Nation*. Wien 1864. 84. l. *Fr. Bock*: *Der Schatz ... Genthon István*: *A magyar történelem képeskönyve*. Bp. 1935. 5. l. — *Gerevich Tibor*: *Magyarország románkori emlékei*. (Magyarország művészeti emlékei I.) Bp. 1938. 246. l.

Bárányné Oberschall Magda: *A kézművesség első nyomai*. (Magyar Művelődéstörténet, szerk. Dománovszky S. I. 590. l.)

² *Vö. Moravcsik Gyula*: *Bizánc és a magyarság*. Bp. 1953. 99. l.

³ *Vö. Némethy Gyula*: *A miseruha (casula)*. Bp. 1905.

⁴ *Mihályfi Ákos*: *A nyilvános istentisztelet*. Bp. 1933. 259.

⁵ *Mihályfi I. m.* 259.

nélkül maradt). A másik oldalon a következő próféták állnak (balról jobbra): Micheas, Ionas, Abdias, Hieremias, Esaias, Johel, Amus, (egy próféta itt is felirat nélkül maradt).

A prófétáknak ez a sorozata, közöttük mindkét oldalon Krisztussal: szimbolikus ábrázolás annak a hitnek, hogy az Őszövetségi próféták jövődőlései Krisztusra vonatkoznak.

A próféták lábánál végighúzódo kör szalag alakban van kiképezve s ezen a szalagon van a palást leghosszabb, de nem verses felirata, amely a palást készítésének körülményeit és idejét, továbbá a készítettők nevét tünteti fel balról jobbra olvasva (5):

EGINA CASULA HEC OPERA(t)A ET DA(t)A ECCLESIAE
SANCTAE MARIAE SITAE IN CIVITATE ALBA — ANNO IN-
CARNATIONIS XP(isti) MXXXI INDICCIONE XIII A STEPHA-
NO REGE ET GISLAR.

A felirat tehát elmondja, hogy ezt a casulát 1031-ben István király és Gizella királyné készítette és adományozta a székesfehérvári, Máriáról elnevezett székesegyháznak. A casula készítéséről ez a felirat hiteles dokumentum: alig lehet elképzelni, hogy későbbi donátor a maga nevét elhallgatva a palást készíttetését István királynak és Gizella királynénak tulajdonította volna. Az a körülmény viszont, hogy a feliratban a REGINA szó R betűje ma a felirat végén szerepel, két dolgot világít meg: 1. hogy a mai félkör alakú palást eredetileg kör alakú casula volt, s amikor később felvágták és palásttá alakították át, az R betűt elválasztották az EGINA szótól, tehát hibásan vágták fel. 2. hogy a felvágás következtében nem lényegesen csönkítették meg az eredeti ruhadarabot. Egy keskeny körcikket azonban kivághattak belőle, mivel a mai köpeny jobb szélén egy mandorla a felirataival együtt csonka.

A próféták álló sorozatát egy újabb körgyűrű veszi körül, amelyben trónszékeken ülve a tizenkét apostol van ábrázolva, mindegyik egy könyvet — az Evangéliumot — és írószereket tartva kezében. Az apostolok sorozata közepén, a kereszt tengelyében, egy mandorlában Krisztusnak szívárványon ülő alakja látható, baljában könyvet tartva, jobbát áldóan felemelve. A mandorla szélén a körben a következő felirat (6):

SESSIO REGNANTEM NOTAS⁶ ET XP(istu)M DOMINANTEM.

Ami a trónszéken ülő és a Krisztust körülvevő apostolokat illeti, ez az ábrázolás a Biblia egyik szakaszában: *Máté 19. 28.*: Vos, qui secuti estis me, in regeneratione cum sederit filius hominis in sede maiestatis suae, sedebitis et vos super sedes duodecim, iudicantes duodecim tribus Israel. — leli magyarázatát:

A jelenet tehát az utolsó ítéletet ábrázolja.

Az apostolok sorozata balról-jobbra: Petrus, Paulus, Johannes, Thomas, Iacobus, Philippus-Bartholomaeus, Matheus, Iudas, Simon, Tadeus, Andreas. E sorozatra még vissza-
térünk.

Az apostoloknak e körbefutó sorozatát a vértanúk és hitvallók egy körbefutó sorozata zárja be a palást legszélén.

E vértanúk és hitvallók sorozatában ott találjuk a kereszttől balra Gizella királynét, jobbra István királyt ugyanúgy kör alakú medaillonokban ábrázolva, ahogy a sorozat vértanúit és hitvallóit.

A szentek és vértanúk körében a baloldali legszélsőnek felirata hiányzik. A többiek a következő rendben sorakoznak: Cosmas, Pantalioni(!) Georgius, Vincentius, Stephanus, Clemens, Sixtus, Cornelius, Laurentius.

A kereszt tengelyében egy kisebb medaillonban felirat nélküli mellkép látható, amely feltevések szerint Imre királyfít ábrázolja.

A palást ábrázolásának e vázlatos leírása után hátra van az ábrázolás értelmének meg-
fejtése és ezzel kapcsolatban a verses feliratok helyes értelmezése.

⁶ A paláston eredetileg kétségtelenül ez az alak szerepelt. Ez azonban metrikailag hibás. Az ige -as végződése ugyanis hosszú: -as, ami a hexameterben itt hiba volna:

Sessio regnantem notas et Christum dominantem
— u o | — — | — || u — | — — | — u o | — — |

A harmadik lábban a caesura után nem állhat *notas* alak, csak *notat*. Ezért a pannonhalmi XII. századi másolat (l. alább) NOTAT-ra javítja a fenti helyet.

A fenti hiba palaeográfiai magyarázata: a paláston a T ilyen alakban fordul elő: z, ez pedig könnyen összetéveszthető a capitalis S alakjával. Ez a körülmény arra mutat, hogy a palást kivitelezését olyanok végezték, akik olvasni ugyan tudtak, de metrikai kérdésekben járatlanok voltak. A feliratokat készítő szerző ugyanis ezt a hibát nem követhette el, mivel a metrika szabályai ellen másutt seholsem vét. A palástnak volt tehát egy eredeti *rajzolt* mintája, amelyet a kivitelezés alkalmával *utánarajzoltak* — de hibásan, s a kivitelezés, a himzés alkalmával ez a hibás alak maradt meg.

Műtörténelmi irodalmunk a palást szimbolikus jelentésű képsorozatában eddig az ún. *égi Jeruzsálem* hierarchikus ábrázolását látta.⁷

A *palástábrázolásnak* ez a — mondhatni — hagyományos, de téves értelmezése annak tulajdonítható, hogy a *palástábrázolás* értelmezése alkalmával nem vonták sem tartalmi, sem formai szempontból a vizsgálat körébe a paláston szereplő *verses feliratokat*. Márpedig a *palástábrázolás* és a feliratok helyes értelmének megállapításától egy sereg, a művészettörténeti kérdés messze túlmenő kérdés megoldása függ. Ilyen alapvető kérdések: 1. A palást hazai készítmény-e, vagy idegenben készült importcikk. Ezt a kérdést műtörténünk tüzetesebb vizsgálatnak nem vetette alá s kellő tudományos megalapozottság nélkül megelégedett annak hangoztatásával, hogy a palást Magyarországon készült »Gizella királyné és a veszprémvölgyi apáca kolostor lakói« munkájaként.⁸ Ugyanakkor a német műtörténét⁹ a palást — bizánci hatásokat mutató — német eredete mellett foglal határozott állást.

2. A palást ábrázolásának eredetéről a második felfogás az előbbinek módosított változata, amely szerint ez az ábrázolás kétségtelen bizánci elemeket tüntet fel, s így a palást a hazai művészet terméke ugyan, de a bizánci — keleti — kultúrhatás emléke, amely a hazánkban I. István király udvarában még eleven keleti egyházi érintkezés hatását bizonyítja, ami annál is inkább valószínű,¹⁰ mivel többek közt I. István királynak 1001-ből (Kálmán király 1109-i renovációjában) ránk maradt hiteles görög nyelvű, a veszprémvölgyi apácák számára készült adománylevele tanúskodik arról, hogy I. István korában nálunk görög szerzetesrendek is voltak.

Ez egymással ellentétes feltevések annak a következtetésnek álltak elő, hogy az egykorú műtörténeti emlékek nem nyertek kellő megvilágítást, ami még fokozottabb mértékben fennáll az irott emlékek (pl. az I. István-kori írásos emlékek, az Intelmek és az I. István-kori törvények) értelmezése esetében.¹¹

Amint a kérdésfeltevésből látható a *palást ábrázolásának* helyes megfejtése nemcsak művészettörténeti kérdés, hanem távolabbi összefüggésben fontos mozzanat annak a kérdésnek az eldöntésében is, vajon a magyar nép I. István korában művelődés tekintetében a nyugati, vagy a keleti, bizánci érdekkörhöz tartozott-e túlsúlytal?

Ebből a szempontból valóban keveset mondhat a palást ábrázolásának eddigi, az »égi Jeruzsálem« értelmezése. Ezt a hagyományos értelmezést azonban a középkori keresztény ikonográfia sem támasztja alá, s még kevésbé láthatjuk igazoltnak e felfogást a paláston olvasható *verses feliratok* tanúságában.

Az eddigi elgondolásokkal szemben ugyanis a palást nem az »égi Jeruzsálem« jelenetét ábrázolja, hanem egy éppen I. István király idején — nemzeti és nyugati művelődéstörténeti szempontból egyaránt fontos problémának — a *Credo*-nak ábrázolását jeleníti meg képekben kifejezve.

Távol áll tőlünk annak az igénye, hogy a palást ábrázolásával kapcsolatos minden felvetődő problémára kielégítő választ adhatunk. E tekintetben kétségtelenül további, elsősorban művészettörténeti vizsgálatok hozhatják meg a végső eredményt. Ez elkövetkezendő művészettörténeti vizsgálatoknak kell majd véglegesen tisztázniuk, hogy vajon a palást ábrázolása stílustörténeti szempontból a nyugati (német), vagy a keleti, bizánci stílussal tart-e kapcsolatot. Az alábbiakban mi csak annak bizonyítására szorítkozunk, hogy a palást ábrázolása 1. a *Credo* képes, szimbolikus ábrázolása; 2. hogy bizonyos történeti mozzanatok arra mutatnak, hogy I. István király korában — és sem korábban, sem később — a *Credo* ábrázolások korszerű ideológiai problémákat ábrázolnak; 3. hogy a palást ábrázolásai és feliratai *nyugati mintákat* követnek, anélkül azonban, hogy a nyugati minták egyszerű átvételeinek, vagy nyugati termékeknek bizonyulnának. Ikonográfiai szempontból a palást ábrázolása mint *művészi kompozíció kétségtelenül a nyugati kereszténység művészeti és ideológiai terméke*, az ábrázolás részleteit tekintve azonban sok tekintetben a középkori bizánci művészet hatását mutatja. Teljesen elhibázott tehát az a nézet, amely a palást ábrázolásai alapján a műemlék német eredetét akarja hangsúlyozni, de a közvetlen bizánci hatást hirdető elmélet

⁷ Vö. Gerevich T.: Magyarország románkori emlékei I. m. 248. l.: »A miseruha Krisztus mennyei világának egész szervezetét, a kereszténység, az ó- és újszövetség hierarchiáját felöleli, s annak oltalmában, proféták, apostolok, szentek körében Krisztus áldó alakja alatt jelenik meg a két fenkölt fejedelmi donator. Programja a Megváltó diadala, a mennyei Jeruzsálem és Szent István hazának égi oltalma«. — *Bárányné Oberschall Magda*: A kézművesség első nyoma. (Magyar művelődéstörténet, szerk. Domanovszky S. I.) 592. l.: »A közepén elhelyezett villa alakú kereszt körül három félkörű sávban foglal helyet a figurális dísz, mely a megváltó mennyei birodalmának lakóit sorakoztatja fel... A második szférában a mennyei Jeruzsálemet látjuk...«

⁸ *Bárányné Oberschall M.* I. m. 590. l.

⁹ H. Th. Bossert: *Geschichte des Kunstgewerbes*. Bd. V. Berlin 1932. 253. l.: »In seiner Gesamthaltung wie in Einzelheiten erinnert der Ofener Mantel besonders stark an des Baseler Antependium, in dessen Nische er wohl auch entstanden ist«.

¹⁰ Legújabbban: *Moravcsik Gy.*: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. 58–59. l.

¹¹ *Moravcsik Gy.*: Bizánc és a magyarság. Bp. 1954. I. helyesen sürgeti e kérdések tisztázását.

sem tartható fenn. Magyarország — földrajzi elhelyezkedése folytán — Nyugat és Kelet határvonalán fekszik és ennek következménye I. István király korában is pontosan lemérhető művészettörténeti és kultúrtörténeti vonalon egyaránt éppen az I. István korából származó miseruha — később koronázási palást — képszerű szimbolikus ábrázolása és latin nyelvű feliratai alapján.

Mindenekelőtt a képszerű ábrázolás értelmezésével kell foglalkoznunk.

A palást képsorozata jelentésének megfektetésére kiindulópontul a leginkább kínálkozó egy XII. századi kölni mestertől, Eilbertustól egy hordozható oltár (portatile) művészi díszítése. Eilbertus hordozható szekrényoltára emaillozott rézlapokkal van fedve és drágakövekkel díszítve.¹² Az oltár fedőlapjának közepén két körívből álló mandorlában a Megváltó trónol mint világbíró, bal kezében az élet könyve, jobbájjal *latin* módon áldva, egy szivárványon ül, a lába egy kisebb körön (valószínűleg a földgolyón) nyugszik. Feje keresztes nimbuszal van körülveve s a feje mellett A és Ω betűk. A Megváltó szakállas, de fiatalos megjelenésű. A mandorlán kívül a sarkokban az evangélisták állatszimbólumai: fönt angyal és sas, lent oroszlán és bika.

A trónoló Krisztus alakját körülveszi négyszögekben ábrázolva a 12 apostol. Az apostolok mindegyike egy kibontott tekercset tart a kezében, amelyre a Credo egy-egy tétele van felírva. Az apostolok neve minden kép felső részén van jelezve. Az apostolokat ábrázoló négyszögeket balról négy és jobbról négy darab négyszög szegélyezi, amelyekben (balról) Mária, (jobbról) Krisztus életéből vett jelenetek láthatók.

A Krisztust körülvevő apostolok kezében tartott nyitott irattekercsen a Credo (Symbolum apostolorum) egy-egy tétele olvasható, s ilyenformán a Credo 12 tételre van bontva, melynek mindegyike egy-egy apostolnak van tulajdonítva. A Credo tételeinek felsorolását itt mellőzhetőknek tartjuk, de a további fejtegetések szempontjából fontos az apostolok sorrendjét megjegyeznünk. Az első tételt Péter apostol mondja, majd sorrendben következik: Andreas, Iacobus, Iohannes, Thomas, ismét Iacobus, Philippus, Bartholomeus, Matheus, Simon, Tatheus, Mathias.

Az apostolok hátnélküli *trónusjelen* ülnek, antikizáló öltözkében: tunikában és átvetett köpenyben. Kezükben az irattekercs a mondásokkal, fejük körül sima nimbus, lábuk meztelen.

A szekrényoltár négy oldalfelületén 18, egymástól oszlopokkal elválasztott ótestamentumi próféta álló alakja van ábrázolva, mindegyik kezében szintén kibontott irattekercs, amelyekben egy-egy az ótestamentumból vett s Krisztusra vonatkoztatott mondas áll. A próféták sorrendje pedig a következő: Daniel, Ezechiel, David, Melchizedech, Oseas, Malahias, (a 7. alak hiányzik), Sophonias, Balam, Ionas, Nahum, Isaias, Ieremias, Salamon, Iohel, Iacob, Abdias, Zacharias.

A próféták, az *ülő* apostolokkal ellentétben álló alakok, köpenyben, a fejük körül nimbuszal, (amelyet Dávidnál és Salamonnál korona helyettesít), meztelen lábbal (kivéve Dávidot és Salamont, akik saruban vannak).

Már az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy az Eilbertus mester által készített oltár figurái és feliratai a Credot jelenítik meg. Nehogy azonban félreérthető legyen az ábrázolás, a mester négy leoninus hexameterben, amelyek az oltár alsó és felső szegélyére vannak vésve, világosan megmondja, mi is ábrázolásának a tárgya.

A felső szélén:

Doctrinā pleni fidei patres duodeni
Testantur ficta non esse prophetica dicta.

Az alsó szélén:

Celitus afflati de Christo vaticinati
Hi predixerunt quae post ventura fuerunt.

A felső leoninusok az apostolokra vonatkoznak, az alsók a prófétákra. A próféták és az apostolok párhuzamba állított mondásai már az ókeresztényeknél kialakult ama hiedelmet juttatják kifejezésre, hogy a bibliai ószövetségben szimbolikusan bennfoglaltatik az egész újszövetség, vagy másképpen: hogy az újszövetségi eseményeknek az előképei már az ószövetségben megvannak. Az ószövetségnek és az újszövetségnek ez a párhuzamosítása a teológiában és a figurális ábrázolásban is mint *concordantia veteris et novi testamenti* ismeretes.¹³ Az ó- és újszövetségi történetnek ez a párhuzamosítása képes ábrázolásban és a megfelelő szövegek összeválogatásával a legkövetkezetesebben az ún. *Biblia pauperum*-ban, a középkor

¹² Leírása és fedőlapjának képmása: W. A. Neumann: Der Reliquienschatz des Hauses Braun-schweig — Lüneburg. Wien. 1891. 152—153. l. és 157—158. l.

¹³ Vö. K. Künstele: Ikonographie der kristlichen Kunst. Freiburg in Breisgau. 1928. I. 33.

ez igen elterjedt műfajában¹⁴ és egy XIV. századi, ugyancsak épületes műben, a *Speculum humanae salvationis*-ban van keresztülvéve.¹⁵

Ha Eilbertus hordozható oltárát egy síkban kiterítve (tehát az oldalakat a fedőlap síkjába hajlítva) képzeljük el, akkor lényegében két körgyűrűből álló kör alakú kompozíciót nyerünk, amelynek középpontjában a trónoló Krisztus ül, őt körülveszik az ugyancsak trónuson ülő és a Credo tételeit hirdető apostolok, ezeket pedig a külső körsávban álló próféták veszik körül.

Lényegében a palást kompozíciója is ezt a felépítést mutatja: eredetileg ugyanis a palást szintén kör alakú casula volt, amíg nem alakították át palásttá. A paláston a kereszt két szára közötti mandorlákban ábrázolt jeleneteket azonban három körsáv veszi körül. A középpontból kifelé haladva az első körsávot az álló próféták foglalják el, kibontott irattekercset tartva kezükben; a második körsávban a trónuson ülő apostolok helyezkednek el vagy fröszereket tartva kezükben, vagy könyvet (az Evangéliumot); a harmadik, legszélső sávban pedig István királlyal és Gizella királynéval együtt medaillonokban a vértanúk sorozata van ábrázolva. A palást kompozíciója tehát minden hasonlósága ellenére eltér Eilbertus Credo-ábrázolásának sorrendjétől. Kérdés most már, hogy lényegesek-e a Credo-ábrázolásokban az Eilbertus által megvalósított sorrend, vagy az fel is cserélhető?

Első pillanatra lényegesek kellékek látszik az Eilbertus-tól megvalósított sorrend. Ezt nemcsak az alább röviden felsorolandó nyugati Credo-ábrázolások bizonyítják, hanem sokkal inkább egy, a Biblia pauperum-okban található szimbolikus rajz, az ún. *rota in medio rotae*, amellyel Cornell szerint szintén a Credot fejezték ki szimbolikusán. H. Cornell egy velencei Biblia pauperumból közöl egy ilyen *rota in medio rotae*-t és a következőképpen írja le: »Az (ábra) szerzője egy idézetben adja meg, hogy az ábra elgondolását Gregoriustól vette«. »Mit jelenthet egy kör egy másik körbe foglalva, ha nem azt, hogy az újszövetség bele van foglalva az ószövetségbe« (Gregorius Homilia super Ezechielem 5.). ... A külső kör az ószövetséget jelképezi. E külső körben a Genesis kezdőszavai olvashatók: In principio creavit deus celum et terram, ezen belül pedig tizenkét ótestamentumi próféta neve. A belső körben János evangéliumának kezdőszavai olvashatók: In principio erat verbum, és ezen belül az apostolok és az evangélisták nevei.¹⁶

Cornell ugyanitt Neuss-ra hivatkozva kiemeli, hogy végeredményben Ezechiél látomásának magyarázatára a Gregoriustól felhozott értelmezés már sokkal előbb, Jeromosnál is megtalálható.¹⁷ Így tehát a teológiai spekulációt követő művészi ábrázolások sem térhettek el az értelmezéstől: a sorrend az ábrázolás lényeges része.

Sokkal nagyobb súllyal esik azonban latba a Credo-ábrázolásban az a körülmény, hogy a X–XIII. századi német- és franciaországi Credo-ábrázolások lényegében ugyanazt az elvet valósítják meg a próféták és apostolok testületének sorrendjében, mint az Eilbertus-féle oltár: kívül a próféták, belül az apostolok sorozata. Künstle leírja például, hogy a bambergi dóm északi főportálján a tizenkét próféta egyenesen a vállán hordja a tizenkét apostolt.¹⁸ Ugyancsak Künstle figyelmeztet arra, hogy a legkorábban Németországban, Reichenau-Oberzell-ben és Niederzell-ben, a X. és XI. században az ábrázolás érthetősége kedvéért, de az esztétikai hatás rovására, nagy irattekercseket adnak az apostolok kezébe, amelyekre a Credo egy-egy tétele van leírva; ugyanilyen nagy irattekercseket hordoznak a próféták is megfelelő ótestamentumi idézetekkel.¹⁹

A műfaj: a Credo-ábrázolások gazdagon vannak képviselve a franciaországi egyházi művészetben is, minthogy azonban ezek az emlékek túlnyomórészt későbbi időből valók, mint a palást, még futólagos ismertetésüket is mellőzhetőknek tartjuk s megelégszünk Emile Mâle: L'art religieux de la fin du moyen-âge en France. Paris 1925. 252. lapjára való utalással.

A továbbiak szempontjából több tekintetben fontos azonban megemlékeznünk arról a szönyeghímzésről, amely a pfalzi Billigheim Szt. Márton plébánia templomában található, amelyet, úgy látszik, Kunigunda császárné, II. Henrik császár felesége készíttetett férje halála után. II. Henrik nemcsak kortársa István királynak, hanem sógora is nővére, Gizella királyné révén. A billigheimi szönyeg Credo-ábrázolása Künstle leírása alapján a következő:

»Az egyszerű szönyegen a prófétáknak mint az egyes hittételek reprezentánsainak térdelő alakjait láthatjuk egymás mellett. Fölöttük állanak háromnegyed életnagyságban az

¹⁴ Vö. H. Cornell: Biblia pauperum. Stockholm. 1925. A középkor e műtörténeti és kultúrtörténeti szempontból egyaránt nevezetes termékének egész történetét és kialakulásának egyes fázisait is részletesen tárgyaló hatalmas mű.

¹⁵ A Speculum Humanae salvationis szövegkiadása és a mű keletkezésének, forrásainak vizsgálata: P. Perdrizet: Speculum humanae salvationis 2. köt. 1907–09. I.

¹⁶ H. Cornell: Biblia pauperum. Stockholm. 1925. 245–46. l.; az ábra közölve a 244. l.-on.

¹⁷ Neuss: Das Buch Hesekiel in Theologie und Kunst. 68. l.

¹⁸ K. Künstle: Ikonographie der kristlichen Kunst. Freiburg in Breisgau. 1928. I. 182.

¹⁹ Künstle I. m. 182–183. és Archiv für kristliche Kunst. 1895. 43. l.

apostolok alakjai; ezek mindegyike egy medaillont tart, amelyben az illető apostol hittételére vonatkozó ábrázolás van lerajzolva. Az apostolok felett angyalok lebegnek. Minden egyes alak irattekercset tart. Az apostolok sora Andrással kezdődik. A medaillonban az első isteni személy (atyá) ábrázolása, hosszú ősz szakállal és hajjal, koronával és köpennyel, balkezeében a földgolyó, a jobbkeze kinyúlva. Az apostol alatt Nehemiás próféta áll (?) Eshr. 2. 9. 6.-ból vett, az Isten teremtő mindenhatóságára vonatkozó mondással. E fölött lebegő angyalok irattekercsekkel. Az összes Credo-tételek ilyen módon vannak ábrázolva. Csak a hetedik tétel ábrázolása különös. Az apostolok sorában ott állnak az utolsó ítélet hírnökei... A szentek egységéről szóló Credo-tételnél Kunigunda császárné imádkozik házioltára előtt meghalt férje, Henrik császár lelkiért, aki (in ore leonis) az oroszán torkában van. Erre a Credo-ábrázolásra alább még visszatérünk.

Az eddigiek összefoglalásaként kimondhatjuk, hogy a palást Credo-ábrázolása az egykorú vagy közel egykorú németországi Credo-ábrázolásokkal nem egyezik, sőt mind ezeknek, mind általában a középkori Credo-ábrázolásoknak az ábrázolás *sorrendjét* illetően ellene mond. Ezek után vagy azt kell feltételeznünk, hogy a palást kompozíciója más, esetleg bizánci, vagy keleti minták szerint igazodik, vagy azt, hogy a palást Credo-ábrázolása magyarországi provinciális sajátosság. Hogy ez az eltérés bizánci hatással magyarázható-e, nem tudom eldönteni, mivel az általam ismert, Bizánc művészetével foglalkozó művészettörténetek bizánci Credo-ábrázolásról nem tesznek említést. (Charles Diehl: *L'art chrétien primitif et l'art byzantin*. Paris et Bruxelles. 1928.; U. az.: *La peinture byzantine*. (Histoire de l'art byzantin.) Paris. 1933.; U. az.: *Manuel de l'art byzantin*; Wulff: *Altchristliche u. byzantinische Kunst*. Berlin [1914]. II. Köt. Bizonyos mértékig és egyes elemekben a nyugati Credo-ábrázolások rokonságot mutatnak ugyan a XI–XII. században Bizánc területén divatba jövő ún. Pantokrátor-ábrázolásokkal,²⁰ ezek kompozíciója azonban mind a palástábrázolástól, mind a nyugati Credo-ábrázolásoktól lényegesen eltér, úgyhogy a palástábrázolás *kompozíció* szempontjából bajosan vezethető vissza bizánci hatásra. Az ábrázolás egyes *elemeiben* azonban a bizánci hatás kétségszövegbevonhatatlan (pl. az egyik mandorlában a Mária-orans alakja); ezeket a részhatásokat azonban műtörténésznek kell kielemeznie.

A bizánci művek közül a legtöbb figyelmet a limburgi Stauroték érdemli, amely 948–59. között készült.²¹ Ez négyszögletes emallirozott erekljetartó, melynek fedőlapján egy *Deesis*-ábrázolás látható: középpont négyszögben trónon ülő Krisztus, jobbával áldva, baljában könyvet tartva. Körülötte, akárcsak Eilbertus oltárlapján, négyszögekben apostolpárok. (Ez azonban nem bizonyos, mert az egyik alak következetesen glóriás, a másik meg nem.) Középpont jobbról és balról a Krisztust ábrázoló négyszögtől talán Mária egy-egy szárnyas arkangyaltól kísérve. Az apostolok kezében azonban sem irattekercs nincs, ami a Credora utalna, s még nagyobb baj, hogy a próféták teljesen hiányzanak. Ez pedig a Credo-ábrázolás elengedhetetlen alkotórésze.

Ezek szerint tehát valószínűbb a második feltevésünk. A palást kompozíciójában bizonyos különlegesség, talán provincializmus mutatkozik mind teológiai, mind művészettörténeti szempontból. Ennek bizonyítása végett a Credo-ábrázolások alapszövegéhez kell visszanyúlnunk, amelyre mint végső forrásra visszavezethetők az összes középkori Credo-ábrázolások.

Künstle szerint a középkori Credo-ábrázolások egy Augustinusnak tulajdonított, de a VI. században keletkezett beszédre mennek vissza. E beszéd²² szerint az apostolok, mielőtt elszéledtek volna hirdetni az evangéliumot, mindegyikük egy-egy tételt mondott az ennek alapján apostolinak nevezett hitvallásból. *Paulus* ekkor még nem volt az apostolok között, de a 12-es szám Mathias megválasztásával mégis kitélt s így a Credo 12 tétele is kijött. Az első hittételt Péter apostol mondja; azután sorban András, Iacobus, Iohannes, Thomas, Iacobus (Alphaei), Philippus, Bartholomaeus, Matthaeus, Simón, Thaddaeus, Matthias. — Ezeket a tételeket tartják a kezükben nyitott irattekercsen az apostolok a Credo-ábrázolásokon. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy sem az apostolok sorrendje, sem a nekik tulajdonított tételek nem azonosak, minden, a Symbolumról szóló Pseudo-Augustinusi beszédben.²³

Ezek azonban még csak a Credo tételei. A próféták által tartott irattekercseken viszont az ótestamentumból vett, Krisztusra vonatkoztatott jóslások vannak. Ezeknek a jóslatoknak

²⁰ Vö. pl. Ch. Diehl: *La peinture byzantine*. (Histoire de l'art byzantin.) Paris. 1933. 11. I. és Planche XXII. (70. I.) a konstantinápolyi Szt. Sophia templom narthexének mozaik ábrázolása a XII. sz. második feléből; vagy Planche XXXV. (75. I.) a Cefalu-i katedrális abszissának mozaik ábrázolása 1131–1148-ból; ill. az ezzel sok rokonságot mutató Planche XXXVIII. (76. I.) Monreale-i katedrális abszissának mozaik ábrázolása: Pantokrator.

²¹ A. Th. Bossert: *Geschichte des Kunstgewerbes*. Berlin. 1932. Bd. V. 134–35. I.

²² S. Aur. Augustini Opera... studio monachorum OSB. e Congregatione S. Mauri. Tom. XVI. Venetiis 1768. Tom. XVI. col. 1298. Sermo 240. De Symbolo IV.

²³ Pl. id. kiad. Sermo 241. col. 1300-ban más az apostolok sorrendje, mint az előbbiben és ugyanazt a tételt más apostol mondja. Vö. még Wetzler-Weite. Kirchenlex. V. 3. 678.

a szövege is többé-kevésbé állandó, tehát itt is bizonyos kialakult hagyománnyal, ill. egy forrásul szolgáló szöveggel kell számolnunk. Erre a forrásra E. Mâle mutatott rá.²⁴ Ez a forrás szintén egy Augustinusnak tulajdonított, de nem tőle származó beszéd: *Contra Iudaeos, Paganos et Arianos sermo de Symbolo*.²⁵ A beszélő a Krisztus istenségét tagadó zsidókhoz fordul: *«Testimonium quaeritis de Christo: in lege vestra scriptum est, quod duorum hominum testimonium verum sit; procedant de lege vestra non tantum duo, sed etiam plures testes Christi et convincant auditores legis, nec factores»*. Ezután felsorakoztatja az ótestamentum prófétáit egy-egy Krisztusra vonatkoztatott mondással. A sort Isaiással kezdi, majd sorban következik Jeremiás, Daniel, David, Moses, Abacuc, Simeon, sőt a pogányok közül is felsorol néhányat: első helyen Vergiliust a IV. eclogából vett idézettel, majd Nabuchodonozort (Daniel 3. 91 alapján) és Sybillát az Augustinus *De civ. dei* (I. 18. c. 23)-ból is ismeretes achrostichonos verses jóslatokkal.

Az itt felsorolt prófétai mondások (a pogányoknak tulajdonítottakon kívül) a Credo-ábrázolásokban is szerepelnek, (sőt a Biblia pauperumban a pogányoknak tulajdonított mondások is!).

Mármost visszatérve az ábrázoláshoz: a próféták sorozatában mindkét oldalon középen álló Krisztus alakja a feje mellett egyszer a principium-finis, másszor az azonos jelentésű A—Ω-jelekkel nem jelenthet mást, mint azt, hogy a próféták ótestamentumi jóvendőlése Krisztusra vonatkozik. A fentebb idézett Pseudo-Augustinusi beszéd szavaival: *Testimonium quaeritis de Christo: in lege vestra scriptum est*. Igaz, hogy a paláston a próféták kezében tartott nyitott irattekercseken nincsen semmilyen mondás feltüntetve, de maga a kibontott irattekercs szimbolikusan csakis ezekre a mondásokra utalhat.

A próféták sorozata után egy körrel kijebb az ültő apostolok sorozata következik könyvvél vagy írószerral a kezükben s középpűt mandorlában a trónoló Krisztus, jobbával áldva, baljában könyvet tartva. Ez a maiestas Domini jelenet, melynek jelentését a Máté 19. 28 adja meg: *«vos, qui secuti estis me, in regeneratione cum sedebit filius hominis in sede maiestatis suae, sedebitis et vos super sedes duodecim, iudicantes duodecim tribus Israel»*. Ezt az ábrázolást az *utolsó ítélet* szimbolikus ábrázolásának tartja a műtörténet: a Credonak egyik tétele: *«Ascendit ad coelos, sedet ad dexteram Dei Patris omnipotentis, inde venturus est iudicare vivos et mortuos»*. Ez az ábrázolás tehát a Credo tételeinek szimbolikus ábrázolása. Ezt a mandorla körül olvasható verses felirat is bizonyítja. A felirat:

Sessio regnantem notat et Christum dominantem.

A Pseudo-Augustinusi *Sermo de Symbolo* V. (Serm. 241.) a Credo e helyéhez megjegyzi: *Sedere ad dexteram Patris dicitur, non ut dicatur maior, sed ut ostendatur aequalis*.

Egy Augustinusnak tulajdonított másik beszéd a Symbolum apostolorum-ról, amely Rufinusból, Caesariusból, Gregoriusból, és Ivo Carnotensis beszédéből van összefércelve,²⁷ a Credo fenti helyéhez a következő magyarázatot fűzi: *Sedere iudicantis est; et quia Redemptor noster assumptus in caelum et nunc omnia iudicat, et ad extremum iudex omnium venit, sedere describitur*.

Ugyanebben a beszédben néhány szakasszal előbb még a következő magyarázatot olvashatjuk: *... propter hoc quod aequalis Patri est, Salvator noster est redimens nos et Christus est rex regens nos, et unicus Dominus noster*. Nem más ez, mint a Credo második tétele: *Credo... in Iesum Christum filium eius unigenitum, Dominum nostrum*.

A Credo eme helyéhez fűzött Pseudo-Augustinusi magyarázatokból tehát a verses feliratnak minden szava kikerül. Nem más ez a leoninus vers, mint a magyarázatoknak pregnans verses kifejezése. Minthogy pedig ezek a magyarázatok a Symbolum apostolorum-ról szóló predikációból kerültek ki, a palást ábrázolása is a Credot akarja kifejezni.

Ez a meggyőződésünk még csak fokozódik akkor, ha a palást egy másik verses felirata is az előbb idézett Pseudo-Augustinusi beszédben találja magyarázatát s annak még a szavait is szinte változtatás nélkül veszi át a verses szöveg.

A kereszt két szára között középen mandorlában Krisztus van álló tartásban ábrázolva, lábaival egy sárkányon és egy oroszlánon állva, kezében a keresztet és egy gömböt (a világot) tartva (2). A mandorla körüli felirat pedig a következőket közli:

Hostibus en Christus prostratis emicat altus.

Ez az ábrázolás kétségtelenül a halottaiból feltámadó Krisztust jeleníti meg, s így a Credo következő tételeit szimbolizálja: *... crucifixus, mortuus et sepultus, descendit ad inferna, tertia die resurrexit a mortuis*. (Ez a Credo 4. és 5. tétele!)

²⁴ E. Mâle: *L'art religieux du XIIe siècle en France*. Paris 1928. 141.

²⁵ Augustinus id. kiadása. Tom. XVII. col. 2277.

²⁶ Aug. id. kiad. Tom. XVII. col. 2287.

²⁷ Aug. id. kiad. Tom. XVII. col. 1957.

Az előbb idézett Pseudo-Augustinusi beszéd a *Credo mortuus* etc. tételeihez a következő magyarázatokat fűzi: *morte sua Christus humani generis inimicam mortem interfecit et vitam dedit*. Majd néhány szakasszal előbb a következőket mondja: *Christus ... spoliato antiquo hoste singulari dominio suo adsciscens nos. Az ő ellenség az őrdög és a bűnök, amelyek az embert romlásba döntik. Ezeket szimbolizálja a Krisztus lába alatt fekvő sárkány és oroszlán. Halálával és feltámadásával Krisztus ezeket megsemmisítette. A vers prostratis szava, valamint a magyarázatban előforduló interfecit, spoliato rokonértelmű szavak s az ellenség teljes legyőzését jelentik. De ez egyúttal a Credo 5. és 6. tételének is részét képezi: resurrexit a mortuis ... ascendit ad celos...*

Az a verses felirat, amely a palást nyaki részén a villa alakú kereszt két szárát köti össze, szintén e sermóban nyeri magyarázatát:

Lignum crucis o spes certa salutis.

A Pseudo-Augustinusi sermo a Credo: *passus sub Pontio Pilato, crucifixus* etc. tétellel kapcsolatban hosszasan fejtegeti a kereszt (crux) szimbolikus jelentését: *Sed quaeritur, quid sit crucis significatio ... in cruce suspensus est, ut nos a damnatione ligni vetiti dissolveret. ... Mors enim Christi signum est nostrae salutis*. Ezek szerint tehát ez a felirat nem más, mint a Credo 4. tételének a kifejtése.

A kereszt két szára között jobbra fönt egy mandorlában Krisztus (?) szívárványon ülő alakja látható áldásra (?) emelt kézzel. A mandorla körüli felirat:

Dat summo regi famulatum concio celi.

Ez talán a Credonak ugyanarra a tételére vonatkozik, amit fentebb már a sessio regnantem felirattal kapcsolatban fejtegettünk. (Ha ugyan nem a *pater omnipotens* ábrázolása akar lenni? A *rex*-nek *summus* jelzője ugyanis az Atya-isten-re utal sokkal inkább, mint a Fiú-istenne. Ez pedig a Credo 1. tétele: *Deum Patrem omnipotentem*.)

A kereszt két szára közt balra fent egy másik mandorlában *Mária orans* áll a következő felirattal:

Emicat in celo sanctae genitricis imago.

Ez a felirat nem hozható szövegszerinti kapcsolatba ugyan sem a Credoval, sem a Credóról szóló predikációk magyarázataival, jelentése azonban mind az ábrázolásnak, mind az azt körülvevő verses szövegnek egészen világos és a Credo gondolatkörével is összeegyeztethető: a megdicsőült Máriának, mint Christus anyjának szintén az égben a helye a *regnans* és *dominans* Christus alakja mellett. A Biblia pauperum nem egy képe ezt a hiedelmet úgy ábrázolja, hogy az égi trónuson ülő Krisztus *maga mellett* mutat helyet anyjának a trónuson.²⁸ De ettől eltérve is, a Credonak egyik, az eretnekek, főképp áriánusok által sokat vitatott és támadott tétele a: *natus ex Maria virgine tétel*, amely a legszorosabban összefügg a »filioque« kifejezés értelmezése körül támadt nagy eretnek teológiai vitákkal. Szimbolikusan ezt a Credo-tételt alig lehetett másképpen kifejezni, mint ahogy ezt a kérdést a palást ábrázolása oldja meg. A Credonak ezt a tételét Pseudo-Augustinus már többször idézett predikációja is tárgyalja, de a feloldhatatlan ellentétek felsorakoztatásán túl nem jut: *Omnis natura a Deo creata est et Deus ex Maria natus. Deus omnia creavit, et Maria Deum generavit. Deus, qui omnia fecit, ipse se ex Maria fecit: et sic omnia, quae fecerat, refecit*.

Hogy a *natus ex Maria virgine* tétel a Credonak és az egész keresztény hitrendszernek milyen sarkalatos tétele, s hogy erre a palást ábráit tervező művész is milyen nagy súlyt vetett, azt abból is következtethetjük, hogy minden valószínűség szerint a *natus ex Virgine* az annuntiatio B. Virginis jelenetben még egy, mandorlában elhelyezett ábrázolást is nyert a paláston. Az a mandorla ugyanis, amely a casula átalakítása alkalmával megcsonkult és a palást szélén ma csak a fele látható, minden valószínűség szerint az *annuntiatiót* ábrázolta. A kérdést nehéz eldönteni, mivel semmi határozottat kivenni nem lehet: alul talán egy térdelő alak sarkát és fölötte egy álló alak felét lehet inkább sejteni, mint biztosan kivenni. A fél mandorla szélén megmaradt felirat is nagyon töredékes, mégis talán ennek a feliratnak a rekonstruálásával sikerül a kérdést megnyugtató megoldáshoz juttatni. A töredékes felirat a következő:

R R E T O B U M B R A

Mármost arra az eddigiek során bizonyított tényre támaszkodva, hogy a palást csak-ugyan a Credo ábrázolása s hogy a Credo-ábrázolásokban helyenként elő szokott fordulni az

²⁸ A Biblia pauperum kialakulásának időpontját a XI. század közepére teszik. Hogy a Credo-ábrázolások ősvetési profétái szövegei a Biblia pauperumban is alkalmazást találnak, azt fentebb már érintettük. Úgy látszik, a két műfaj közötti kapcsolat bizonyos vonatkozásban az ábrázolások tekintetében is feltételezhető.

annuntiatio is,²⁹ mint pl. Eilbertus hordozható oltárának a bal sarkában, a felirat rekonstrukcióját a következőképpen kísérelhetjük meg.

Az *obumbrare* szó a bibliában éppen az annuntiatio jelenetnél fordul elő (Luc. 1.28–32). Az angyali üdvözlésre *megrémműlő* Máriának a következőket mondja az angyal: *Ne timeas Maria ... ecce concipies in utero et paries filium ... Spiritus sanctus superveniet in te, et virtus Altissimi obumbrabit tibi ... Ecce ancilla Domini.*

Az *obumbrare* szó másúttal nem igen fordul elő a bibliában. A feliratot tehát az *obumbrare* szót egy *t*-vel kell kiegészítenünk. (Ilyen szóvégi kiegészítés a palást más feliratánál is szükséges.) Az *obumbrat* szót közvetlenül a RRET szóvég előzi meg. Ezt a bibliai *ne timeas* értelmében kiegészítve *non terret, obumbrat* csonka mondatot kapjuk, amelynek nincs alanya és tárgya, viszont az eddig kapott rész pontosan egy fél hexameter. Mivel azonban a többi feliratok leoninus hexameterek, ennek is leoninusnak kell lennie. Ez annyit jelent, hogy a *non terret* kifejezés előtt egy olyan szó állhatott, amely az *obumbrat* igével rimel. Ilyen szó, amely egyúttal metrikai szempontból is és értelmileg is az eddigi összefüggésbe illik, a *salutat* vagy *visitat* szó. Most már csak a tárgy és az alany hiányzik, amit a bibliai hely tekintetbevételével könnyű kiválasztani és így a rekonstruált leoninus az alábbi formát ölti:

(Ancillam Dominus visitat, non te) R R E T, O B U M B R A (t).

A fenti kiegészítés mindenesetre filológiai alappal bír s a palást által ábrázolt Credo gondolatkörébe mindenesetre belétartozik. A többi felirat dogmatikus és összesűrített mondani-
valójával szemben viszont ez a kép és vers elbeszélő jellegű, amit az itt illusztrált hittétel más módon nem ábrázolható mivolta magyaráz.

A felirat rekonstrukcióját a mandorlában ábrázolt kép kiegészítéséhez is hozzásegít. A térdeplő alak, amiből mindenesetre csak a sarka látszik, Mária lehet. A felette vagy inkább mellette álló fél alak vagy Mária szolgálója, vagy jegyese, József lehet (ilyen ábrázolásokra példa Eilbertus oltárlapjának az annuntiatiót ábrázoló jelenete), mivel a feje körül sem nimbus, sem szárnyak nyoma nem látható. Így tehát a mandorla levágott felében az üdvözlöt hozó szárnyas arkangyal állhatott.³⁰

Ha ilyenformán a fentiekben sikerült bebizonyítanunk, hogy az eddigi nézetekkel szemben a palást a Credo művészi szimbolikus ábrázolása, és ami ezzel egyértelmű, ha sikerült a verses feliratok szövegeinek forrására a Pseudo-Augustinus-i Sermo de Symbolo-ban rámutatni, akkor most már a palást keletkezéséről határozottan kimondhatjuk azt a véleményünket, amire fentebb még csak céloztunk. Ti. azt, hogy a palást ábrázolása sajátos szerkezeti felépítésénél fogva az egykorú és közel egykorú nyugati Credo-ábrázolások szerkezeti felépítésétől nemcsak eltér, hanem azokkal a *rota in medio rotae* szimbolikus jelentésének figyelmen kívül hagyása miatt *bizonyos mértékig ellentétben áll.*

A palást a Credo tételeinek igazságát a képes ábrázolásban, hogy úgy mondjuk, *kronológikus* sorrendben bizonyítja: a legelső sorozat a prófétáknak, tehát a legrégebb tanúságtételeknek az ábrázolását nyújtja. Az ezt körülvevők sorozata Krisztus kortársainak és tanítványainak a tanúságtétele Krisztusról. Az ezt körülvevő sorozat pedig a későbbi hitvalló vértanúk sorozata, akik később a vértanúságukkal tették bizonyosságot Krisztus tanítása mellett. Feltűnő mindenesetre, hogy e későbbi vértanúk, és csakis *vértanúk*, sorozatában foglal helyet a két donátor, Gizella királyné és István király. Ezzel kapcsolatban lehetetlen nem gondolnunk arra a rezignált hangra, amelynek István király a fiához intézett Intelmek pro

²⁹ Vö. Künstle I. m. 183. l.

³⁰ Megjegyzendő, hogy e csonka mandorla ábrázolását illetően Czobor Béla (A magyar sz. korona és a koronázási palást. III. Béla kir. emlékezete. Bp. 1900.110. l.) nem fogadja el e csonka feliratnak Ipolyi Arnold (A magy. szt. korona és a koronázási jelvények története és melleírása. Bp. 1886. 191. lapon) által ajánlott conjecturát, amely a felirat RRET töredékét *offerret*-re egészítene ki. Ipolyi szerint a mandorlában a donátor v. donátorok térdeplő alakját kellene látnunk. Ipolyinak ez a conjecturája azonban pusztán grammatikai okokból sem fogadható el: az offerret irreális kifejező igealak *»felajánlana«*. Ennek semmi értelme nincs.

A palást ma nincsen Magyarország területén, s így tüzetesebb vizsgálata is nehézségekbe ütközik. A Magy. Nemz. Múzeum Történeti Múzeumban azonban van egy, a huszas években készült fényképmásolata a palásznak. Sajnos, ez a fénykép már a renoválás után készült a palásról: s így éppen a feliratok olvasását illetően nem egészen hiteles. A régebbi, fentebb felsorolt képközlések közül egy sem bizonyul teljes hitelűnek – éppen a feliratokat illetően, mivel ezek már a feliratok értelmezési próbálkozásainak hatása alatt cinkográfiai úton készült másolatok. Pannonhalmán őrzik a palásznak, hihetőleg az eredeti csaslának palástá váló átalakítás alkalmából készült – a XII. század második feléből (vö. Gerevich: i. m. I. 248.) származó – »másolata«, vagy mintája. Kis József tanítványom közvetítésével a pannonhalmi kolostorban tartózkodó Nagyfalussy Lajos pater szíves levélbeli közlése folytán arról értesültem, hogy a palást pannonhalmi másolatán szintén szerepelnek a feliratok, de éppen a kritikus helyeken ez a pannonhalmi palást is annyira kopott, hogy a palást eredeti feliratainak rekonstrukcióját céljából nem használható fel. Mind Kis Józsefnek, mind Nagyfalussy Lajosnak szíves fáradozásaiért e helyütt mondok köszönetet. – Ugyanitt kell köszönetet mondanom az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Művészettörténeti Intézete demonstrátorának, Kovács Évának, aki a sokszor nehezen hozzáférhető művészettörténeti könyvek megszerzésében nagy segítségemre volt.

lógusában — talán önkénytelen elszólásként — hangot ad. Ebből a prológusból is mintegy a mártír elszólása, önkénytelenül kicsúszott panasza hangzik felénk: »puer es, divitiarum vernula, pulvinarum accola, fatus educatusque in deliciis cunctis, *expeditionum laboris atque diversarum gentium incursonis expers, in quibus ego iam fere meam totam contrivi etatem*: egész életem küzdelmekben *morzsolódott* fel. Ezt jelentette számára a magyar népnek nyugati mintára történő, keresztény feudális állammá való átszervezése, amiről törvényei is tanúságot tesznek. E feladat mártírjának érezhette magát életének alkonyulatán, s talán ezért ábrázoltatta magát a Credot szimbolizáló paláston a mártírok sorozatában. Ez azonban egyúttal — a palást-ábrázolás egészét tekintve — a Credo egyik tételének: *sanctorum unionem*, képszerű kifejezése; e *szentek egységébe* belé tartoznak az *ecclesia triumphans* (=égi szféra) tagjain kívül az *ecclesia militans* (= földi szféra) tagjai is!

Mindenesetre annyi tény, hogy a palást kompozíció szempontjából nem követi a nyugaton ebben az időben szokásos Credo-ábrázolások felépítését.

Eltér a palást a Credo-ábrázolásokban szokásos apostoli sorrend tekintetében is a nyugaton szokásos sorrendtől. Láttuk ugyan, hogy a Credo egyes tételeit a hagyomány sem rögzítette az egyes apostolok személyéhez, egy dologban azonban a hagyomány következetes volt, ti. abban, hogy a Credo szerzetését arra az időpontra tette, amikor Paulus még nem tartozott az apostolok sorába. Amint az apostolok cselekedeteiből ismeretes, az ő megtérése későbbi időpontra esik. A paláston mégis Péter apostol mellett ott áll Pál apostol is. Amennyiben ez a sorrend a palástot tervező művésztől származik, annyiban a *teológiában való nem kielégítő ismeretéről* tesz tanúságot. (Lehet azonban, hogy a mai sorrend nem hiteles, hanem az újabbkori restaurálás alkalmával jött létre.) Mindamellett a teológiai spekulációkban való járatlanságra utal a próféták és apostolok sorozatánál a Credo-ábrázolásokban hagyományossá vált rend megváltoztatása, ill. felcserélése is. Mindezek a jelenségek arra utalnak, hogy a palást teológiai szempontból műveltenebb környezetben, tehát az István király-kori Magyarországon jött létre — *legalább is a kivitelezése.*

Ennek alapján kimondhatjuk, hogy a palást mint műemlék, nem lehet egyszerű nyugati *importicék*. Minthogy azonban a keleti, bizánci egyházi művészet — a művészettörténészek tanúsága szerint — nem ismerte a Credo-ábrázolásokat, lényegében, a kompozíciót tekintve a palást ábrázolása a bizánci egyházi művészettől is független. Egyes elemei azonban, mint pl. a *Maria orans* ábrázolása, továbbá az utolsó ítéletet ábrázoló képsorozat végső fokon bizonyára bizánci forrásokra megy vissza. E tekintetben azonban, valamint a stílustörténeti vonatkozások tisztázása terén is, további vizsgálatok kívánatosak. Ami az ábrázolás tartalmát, ideológiáját illeti, a palást nyugat felé mutat, az ábrázolás részleteit illetően valószínűleg keleti, bizánci elemeket használ fel; ami viszont a kompozíciót, az *egésznek* művészi kivitelezését illeti, sem nyugaton, sem keleten elő nem forduló, eredeti szellemű, de talán provinciális jellegű alkotás. E viszonylagos jellegű eredetiség a verses feliratok alábbi *műfaji* meghatározása alkalmával is fók derülni. Mielőtt azonban a verses feliratok műfaji meghatározásának kérdéséhez nyúlunk, előbb azt a kérdést kell megvizsgálnunk, mik voltak a palást létrejöttének okai, vagy más szavakkal: a palást Credo-ábrázolása minek köszönheti létrejöttét; beállítható-e a palást a magyar nép történetének abba a szakaszába, amelyben létrejött, vagyis társadalmi fejlődésének mértékadó kifejezője-e azon a fokon, amikor létrejött, vagy csupán a külföldi hatások esetlegesen idevetődött, de gyökértelen művészeti emléke?

A fentebbi vizsgálatok sejtetni engedik e kérdésekre adandó válaszok jellegét. A kérdések megválaszolása azonban mégsem adódik magától.

Mindenekelőtt két, érzésünk szerint kellőleg meg nem alapozott nézetet kell elhárítanunk. Az egyiket, a német *Bossert* művészettörténetében hangoztatott ama állítást, hogy a palást német mű, amelyhez tehát a magyarság társadalmi és kulturális fejlődésének semmi köze sincs, már Gerevich elhárította ugyan, de anélkül, hogy felfogását tudományosan indokolta volna.³¹ A nyugattól való bizonyos fokú függetlenség, főként a palást kompozícióját illetőleg, eddigi fejtegetéseinkből eléggé világosan kiderül.

E vizsgálódások eredményei alapján kimondhatjuk, hogy a palást ábrázolása mint kompozíció lényegében nyugati, elemeiben azonban bizánci, tehát keleti vonásokat is mutat, a döntő azonban az elemeken túl az ábrázolás egésze, a kompozíció, ami kisebb eltérésektől eltekintve nyugati. Nem bizonyítható, de az eddigiek alapján jogosan feltehető, hogy ez a bizánci hatás nem közvetlen, hanem a nyugati világ által közvetített, viszont egy dolog bizonyosnak látszik, nevezetesen az, hogy *nem* egyszerű átvételről van szó sem keleti, sem nyugati irányból, — mert a palást ábrázolása mindkét irányzatnak ellene mond, — hanem egy a kelet és nyugat határán létrejött, mindkét irányzathoz táplálkozó, de lényegében *eredeti* alkotásról.

³¹ Gerevich T. i. m. 248. Bossert i. m. V. 253. lapjára utalva csupán azt mondja ez állítások cáfolatára: »A felhozott német analógiák távolról sem helytállóak; a korabeli német himnuszok a fehérvárnál sokkal közelebb állanak a bizánci mintákhoz. A palást kompozíciójának önállóságát és ábrázolásának tartalmát azonban ő sem ismerte fel.

Viszont nem tudni milyen — de sem egykorú, sem közel egykorú, az bizonyos — hagyományokra hivatkozva azt állítják, hogy a palástot István király és Gizella királyné abból az alkalomból készítette volna, hogy Imre herceg meghalt és a szülők részéről mintegy az ő lelki üdvösségéért történő felajánlás lenne a palást. Erről sem külföldi, sem hazai egykorú, vagy hitelesnek tartható forrásban nem olvasunk. A hagyomány elterjedésére valószínűleg a II. Henrik felesége által készített, Credot ábrázoló faliszőnyeg fentebb ismertetett ábrázolása adhatta az ösztönzést és kiindulópontot, hogy a Credo »szentek egysége«-tételének ábrázolásakor Kunigunda, II. Henrik felesége az ábrázolás szerint elhalt férje lelkiüdvösségéért imádkozik, aki »in ore leonis«, azaz az oroszlán torkában van. Ha István király és a II. Henrik császár között fennálló rokon kapcsolatát tekintjük (II. Henrik nővére, Gizella, István királynak volt a felesége!) a fenti feltevés — analógia folytán — nem tartozik ugyan a lehetetlenségek közé, de hangsúlyoznunk kell, hogy erre vonatkozólag semmilyen hiteles forrás nem tájékoztat bennünket. Másrészt viszont István király palástján semmilyen mozzanat nem mutat arra, hogy a palástot elhalt fia lelkéért ajánlotta volna fel, mint ahogy ez a célzat Kunigunda Credot ábrázoló szőnyegének ábrázolásából félreérthetetlenül kitűnik. Ha a palást ennek, a királyi család számára tragikus eseménynek köszönhető létrejöttét, akkor az ember jogosan elvárhatná, hogy ez a körülmény a képes ábrázolásokban és feliratokban egyaránt gazdag paláston valamilyen formában kifejezésre jut, amint ez Kunigunda császárné szőnyegén is látható. Ennek azonban a fenti elemzés során még halvány nyomára sem bukkantunk. Így tárgyi okokból ezt a feltevést is — amely a palást német eredetét egyáltalán nem zárta ki — objektív dokumentumok híján el kell vetnünk.

Ennek ellenére a német-római, tehát nyugati *ideológiai* hatással a palást ábrázolása tekintetében továbbra is számolnunk kell. E kérdés megvilágítására az István királynak tulajdonított Intelmeket is be kell vonni vizsgálódásaink körébe.

Ismeretes, hogy az Intelmek első fejezete a »Katolikus hit megtartásáról« szól.³² Ebben a fejezetben arra buzdítja István király a fiát, hogy a katolikus apostoli hitet tartsa meg, mert akiknek hamis a hitük, azok nem uralkodhatnak tisztességgel.³³ Ezután név szerint is hivatkozva a Symbolum Athanasianum-ra, csaknem szósz szerint elmondja a Credo-t, mint a katolikus apostoli hit foglatát. Majd hozzáteszi, hogy aki a Credóban kifejezésre jutó *trinitas*-ban nem hisz, az eretnek.

Már Engel megütöközt azon, hogyan kerül az Intelmekbe a Credo és a trinitas tételével kapcsolatban az eretnesség emlegetése, hiszen István király korában a trinitas tételét tagadó eretnekségről nem tud az egyháztörténet. Engel eme kételyeit nemrégiben felelevenítette Guoth Kálmán³⁴ és az Intelmek más »gyanusnak« minősülő megállapításai miatt is az Intelmek István király-kori eredetét, legalábbis részleteiben, kétségbe vonta. E kételyeket Balogh József³⁵ igyekezett eloszlatni, de ez minden tekintetben megnyugtatóan neki sem sikerült. Stílustörténeti vizsgálatok kimutatták ugyan, hogy az Intelmek hitelességéhez nem férhet szó,³⁶ de az egyes részletkérdések további vizsgálatra szorulnak. Azt hiszem, hogy a palástábrázolás jelentésének megfejtése hozzásegít az Intelmek körüli homály eloszlatásához is.

A fentebbi vizsgálatokból ugyanis kétséget kizáró módon kiderül, hogy a Credo problémája éppen István király korában a legaktuálisabb problémák közé tartozik. Az Intelmek nem elszigetelt és »érthetetlen« jelenség a Credo problémájának boncolgatásával, hiszen ugyanezt a kérdést tárgyalja képes, művészi ábrázolásban a palást is. A két egykorú emlék tehát kölcsönösen támogatja egymás hitelét.

Valóban, a Credonak, mint a keresztény hit foglatának megvan a magyarság számára István király korában a maga fontossága, mivel az új hittel, a keresztény egyház elfogadásával a magyarság társadalmi és politikai fejlődésének egy új szakaszához érkezett el. Társadalmi szempontból a feudális fejlődés útjára lépett, amelynek ideológiáját éppen az egyház szolgáltatta és képviselte.³⁷ Ennek az ideológiának pedig rövid foglalatát valóban a Credo.

A Credo-nak István király-kori magyarországi időszerűségét azonban a külföldi nyugati események is alátámasztják.

³² Kiadása: *Scriptores Rerum Hungaricarum* ed. E. Szentpétery. Bp. 1938. Tom. II. 620. l.: *De observanda catholica fide.*

³³ I. kiad. 621. l.: *ut fidei catholicam et apostolicam ... conserves ... Qui enim falso credunt, ... nec hic honeste regnant ...*

³⁴ Guoth Kálmán: Egy forrás két szemlélet tükrében. Századok. 1942. U. ö. A Szt. István-kori Intelmek hitelességének kérdéséhez. Századok. 1944.

³⁵ Balogh József: *Ratio és mos.* E. Ph. K. 1944.

³⁶ Horváth János: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 128.

³⁷ Ezért szól az Intelmek második fejezete az egyházzal: *De continendo ecclesiastico statu, amelyben az egyházzal magyar földön mint új és fiatal jelenségről beszél (I. kiad. 622. l.): ecclesia ... hic ... in nostra monarchia adhuc quasi juvenis et novella predicatur, atque idcirco cautioribus evidentioribusque eget custodiibus ...*

II. Henrik német királynak, István király sógorának, császárrá koronázása 1014-ben ment végbe Rómában. A császár kíséretében ott volt Berno reichenau-i apát is. Berno apát, ez az egykorú szemtanú elmondja, hogy a császár nagyon csodálkozott azon, hogy amikor VIII. Benedek pápa őt 1014. február 14-én egy vasárnapon császárrá koronázta, az ünnepélyes misében nem mondott Credo-t. A pápa azután Henrik császár kérésére elrendelte, hogy a Credo-t a római liturgiába is felvegyék.³⁸ Az egykorú forrás szemtanú frójának állításában semmi okunk nincs kételkedni. A Credo kérdését tehát a nyugati egyházban éppen a keresztény világ feje, a német-római császár, István király rokona vetette fel és tolta az érdeklődés középpontjába. Ennek lehet emléke Kunigunda császárné Billigheim-i, Credo-t ábrázoló szőnyege is, de ennek kisugárzása lehet az István király és Gizella királyné által készíttetett díszes palást Credo-ábrázolása is éppen úgy, mint az Intelmekben, a Credonak, hogy úgy mondjuk, központi szerepe. Az István király-kori magyar társadalom fejlődési iránya, illetve ideológiai alapja nyugatról sugárzik ki s azzal összhangban van, a magyar fejlődésnek azonban e fő irányon belül megvan a maga sajátos vonala is, aminek egyik bizonyítéka a palástnak a nyugati mintától való viszonylagos függetlenséget mutató ábrázolása is.

Ezen megállapítások után aligha lehet fenntartani azt a nézetet, amely szerint a palást német műhelyből kikerült mű volna. Ebben az esetben ugyanis teljesen érthetetlen maradna, miért tér el a palást Credo-ábrázolása éppen rendszerében és kompozíciójában a Nyugaton s így Németországban is kialakult ábrázolási szisztémától.

A palástábrázolás körülményeinek e távolabbi okait és körülményeit felderítvén, miután azt az indokolatlan feltevést is elhárítottuk, hogy a palástot — a Billigheim-i szőnyeg Credo-ábrázolásának analógiájára — Imre királyfi halála alkalmából készítették volna, hátra van, hogy a palást készítésének *közvetlen* okára is világot próbáljunk deríteni. Az egykorú források e tekintetben is némi útbaigazítással szolgálnak.

Wipo, II. Konrád császár udvari káplánja 1048–49-ben megírta a császárnak, aki szintén István király kortársa, rövid életrajzát.³⁹ Az életrajz 26. fejezetében, amely az 1030. év eseményeit tárgyalja, a következő történetet beszéli el: »Ugyanebben az időben számos viszály tört ki a pannon (magyar) nemzet és a bajorok között, de a *bajorok hibájából*, úgyhogy István, a magyarok királya számos becsapást intézett a noricumiai, azaz a bajorok királyságába és ott zsákmányt ejtett. Ezért Konrád császár haragra gerjedve nagy hadsereggel a magyarok ellen indult. István király azonban, minthogy a császárnak nem tudott ellenállni, *könyörgéseket és bűjtőt rendelt el az egész országra kiterjedőleg, mivel csupán az Ur ottalmtól kérhetle*. A császár pedig a folyókkal és erdőkkel annyira megerősített országba nem tudván behatolni ... visszafordult».⁴⁰

A kortárs és kétségtelenül jól értesült krónikás nem mondja ugyan, hogy István király a háború szerencsés kimenetelére érdekében valamilyen fogadalmat tett, ez azonban az elbeszélés szövegéből joggal kikövetkeztethető. A félelmetes háború István királyra és *egész népére* (universum regnum) szerencsésen fejeződött be s az *egész országra* kiterjedő könyörgés és bűjtőlés — a középkori augustinusi történet szemlélet értelmében — a hatalmas német császárral szemben a magyar nép és királya mellé állította az égi hatalmakat. Ennek láttán István király valóban nem is tehetett mást, mint a régi mondást idézte: »Est deus in coelis, Credo!» És vallásos érzésből fakadó hálájának kifejezéséként készíttette a Credo-t ábrázoló ünnepélyes miseruhát.

Annai bizonyos, hogy a német háború szerencsés befejezése és a palást készíttetésének hiteles évszáma (1031) egybeesik, s így következtetésünk egyáltalán nem merész és túlzott. Ha viszont a palást, ill. díszes miseruha készíttetésének közvetlen oka valóban a német háború volt, akkor a fentebb felhozott műtörténeti szempontok mellett az is könnyen elfogadhatóvá válik, hogy a palástot Magyarországon készítették. Alig elképzelhető ugyanis, hogy a gazdag hímzésű palástot, amelynek elkészülte legalább egy évet vett igénybe, István király és Gizella királyné *abban a Németországban* vagy még inkább Bajorországban rendelte volna, amellyel éppen hadilábon áll. A palást tehát ezen megfontolásokból kifolyólag *is* magyarországi műemléknek bizonyul. Ezt az állításunkat csaknem a *bizonyosság* fokára emeli a palást vértanú-sorozata egyik *görög* nevű tagjának: Pantalion, ilyen — magyaros — névalakja: *Pantaliom!*

Feltéve, hogy a palást keletkezése és a források által jelzett történeti esemény, a magyar — bajor háború között az összefüggés keresése nem bizonyulna elfogadhatónak, a palást

³⁸ Berno: De quibusdam rebus ad Missae officium pertinentibus c. 2. (Migne P. L. Tom. CXLII. col. 1061.) Ezzel kapcsolatban vö.: Mihályfi Ákos: A nyilvános istentisztelet. Bp. 1933. 485–86. l., ahol Mihályfi Berno apát elbeszélésének hitelet — indokolatlanul — kétségbe vonja. Ezzel szemben vö. M. Buchberger: Lex. f. Theol. u. Kirche. Bd. IV. Freiburg i. Breisgau 1932. col. 528.: »Das Symbolum Constantinopolitanum ist seit 1014. auf Veranlassung des h. Heinrich II. sicher an der heutigen Stelle der röm. Messe».

³⁹ Vö. Gombos F. Albin: Catalogus fontium historiae Hungariae. Tom. III. Bp. 1938. Wipo műve: Gesta Chonradi II. imperatoris. Kiad. Pertz: Monum. Germ. Hist. SS. XI. 254–275. és Gombos i. h. 2666. l.

⁴⁰ Gesta Chonradi imp. c. 26.

elkészítésének helyére vonatkozólag a fenti történeti eseményre való utalás mégis döntő jelentőségű. A palást ui. a felirata szerint 1031-ben készült István király és Gizella királyné rendelkezése. A palást gazdag hímzése és — amint kiderítettük, — a sablonostól eltérő kompozíciója mind a tervezést, mind a kivitelezést illetően elég hosszú időt vehetett igénybe. Minthogy pedig a palást a felirat kétségbevonhatatlan adata szerint 1031-ben már át is adatott a székesfehérvári bazilikának (felirat: operata et data ecclesiae), nem nagy a valószínűsége annak, hogy István király abban a Németországban rendelte volna e művészi ajándékot, amellyel még háborús viszonyban volt. A palástot tehát az adott körülmények között Magyarországon kellett készíteni s így az a magyarországi egyházi művészet terméke.

Hogy viszont a középkori királyok akár fogadalomból, akár hálából az egyházakat gazdag ajándékokkal látták el, amely ajándékok között az egyházi célokat szolgáló ruhadarabok is tekintélyes helyet foglalnak el, ez annyira általános a középkorban, hogy külön bizonyításra alig szorul. Mindenesetre a Képes Krónikának 66. fejezetében ha nem is egykorú tudósítás, de kétségtelenül régi hagyományokon alapuló értesítés olvasható arról, miként halmozta a drága egyházi felszerelésekkel István király Kean bolgár vezér szerencsés legyőzése után a székesfehérvári bazilikát.⁴¹ E kincsek között drága aranyozású főpapi ruhákat is említ a krónika.

Ez eset analógiájára minden különösebb erőltetés nélkül feltehetjük, hogy a díszes casulát is a szerencsésen befejezett német háború alkalmából ajándékozta István király a székesfehérvári bazilikának.

Krónikáink arra vonatkozóan is tartalmaznak utalásokat — s ezek is régi hagyományra mehetnek vissza —, hogy Gizella királyné amikor valamely templomot látogatott meg Magyarországon, az Isten házában levő minden felszerelést megmutatottatott magának és amit csak javítani kellett a bársonyokon és selymeken, azt minden évben kijavíttatta.⁴² Ennek alapján nyugodtan feltehető, hogy Magyarországon is voltak hímzéshez értő asszonyok — apácák, esetleg a veszprémvölgyieken kívül is, vagy világiak a királyné kíséretében — akik egyházi ruhák készítésével foglalkoztak, s így a palást valóban Magyarországon készülhetett a királyné irányítása mellett.

Valóban, kellett ilyen, egyházi felszerelést készítő műhelyeknek lenniük Magyarországon István király korában. Másképpen alig képzelhető el, hogyan volt végrehajtható István királynak a II. Törvénykönyve I. §-ában hozott rendelkezése a templomok felszereléséről. Ez a törvény kimondja, hogy »minden tíz falu építsen egy templomot, és azt lássa el még két házsal és ugyanannyi rabszolgával, egy lóval és egy ígásbarommal, hat ökörrel és két tehénnel és harminc aprójószággal. Az (egyházi) ruhákról és terítőkről a király gondoskodik, papról és (egyházi szer-)könyvekről a püspökök.«^{43a}

Ez a rendelkezés csak akkor volt végrehajtható, ha a szükséges holmik előállítására műhelyeket szerveztek, amelyek nyilván a király, vagy a királyné felügyelete alatt működ-(het)tek. Így tehát krónikáinknak fentebb idézett helyei hitelt érdemlő hagyományokat őriztek meg számunkra a király és királyné ilyen irányú tevékenységéről. Az is igen valószínű, hogy az egyházi ruhák hímzését az apácakolostorok végezték a királyné felügyelete alatt. A szerkönyvek másolása viszont a püspökök felügyelete alatt folyt.

Az sem lehet kétes, hogy István király környezetében a kor viszonyaihoz képest nagy műveltségű egyházi férfiak voltak, akik az állami és egyházi teendők elvégzésében István királynak segítségére voltak. Viszont mind István király törvényei, mind az Intelmek arra mutatnak, hogy nem egyszerűen a nyugati eszmék és intézmények szolgái átvételéről volt szó, hanem a speciális magyar viszonyok és adottságok figyelembevételével ültették át a nyugati eszméket. Nem lehet pl. véletlen, hogy az Intelmek-et évszázadokon keresztül mint István király I. törvénykönyvét tartotta számon a tudomány s csak a XIX–XX. században sikerült tisztázni, hogy a »királytűköre« műfaját kell benne tekintenünk.⁴³ A palásttal is ez a helyzet. Ábrázolásának viszonylagos eredetisége főként a kompozíció szempontjából, megakadályozta, hogy ábrázolásának helyes megfajtásához jussunk, mivel a műfajnak, a Credo-ábrázolásnak nem sematikus képviselője.

⁴¹ Szentpétery: S R H. I. 316. A krónikának ez a fejezete XIII. századi szövegezés ugyan, (Vö. Pauler Gyula A magyar nemzet története. II. 2 612.; Váczy Péter: Gyula és Ajtony (Szentpétery Emlékkönyv. Bp. 1938. 504. I.) Györfy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 157. Horváth J.: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. p. 341.), de csaknem leltárszerű pontos felsorolása a székesfehérvári bazilika műkincseinek és gazdag egyházi felszerelésének, s ezért e XIII. századi helyzetre teljes hitelt érdemlő forrás. A kincseket Ákos mester jól ismerhette, hiszen hosszú ideig székesfehérvári érkanonok volt. A felsorolt tárgyakat a hagyomány az ő korában István király ajándékának tartotta.

⁴² SRH. I. 317. c. 67.: »regina Keisla, dum ad aliquas ecclesias in Hungariae devenisset, omnes apparatus in domo Domini existentes sibi presentari faciebat, et renovanda tam in sindone quam in bysso omni anno renovabat.

^{43a} Závodszy L.: A Szt. István, Szt. László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 153. l. Decr. II. §. I.: De regali dote ad ecclesiam. Decem ville ecclesiam edificant, quam duobus mansis totidemque mancipiis dotent, equo et iumento, sex bubus et duabus vaccis, XXX minutis bestiis. Vestimenta vero et coopertoria rex provideat, presbiterum et libros episcopi.

⁴³ Toldy Ferenc az első, aki erre utal, részletesen azonban csak Balogh József döntötte el a kérdést.

Nem utolsósorban éppen a palást *feliratai* váltak akadályává az ábrázolás műfaji felismerésének. Ezek a feliratok, amint fentebb bizonyítottuk, egy tévesen Augustinusnak tulajdonított, a Credo-ról (Symbolum apostolorum) szóló beszédén alapulnak s így *lényegében* a Credo tételeit fejezik ki szimbolikus jelentésű tömörségben. Ami viszont a Credoból szöveg szerint ilyenformán nem jut kifejezésre, azt az ábrázolás együttese, maga a kompozíció fejezi ki. Pl. a Credo *unionem Sanctorum* tételére a feliratos szöveg egyáltalán még csak nem is utal, de az ábrázolás egésze mégis plasztikusan kifejezésre juttatja ezt a tételt is azzal, hogy Krisztust és Máriát megdicsőült formában (mandorlában) ábrázolja s alattuk felsorakozik a próféták, apostolok és a hitvalló vértanúk sorozata s közöttük a két uralkodó, Gizella és István király alakja.

Azok a nyugati ábrázolások, amelyekben az apostolok kezében tartott irattekercs vagy könyv a Credo egyes tételeit tartalmazza, félreérthetetlenül utalnak ugyan az ábrázolás tárgyára, de művészi szempontból mégis naív és primitív ábrázolások. A palást ábrázolása képszerű, tömör és tisztán művészi eszközökkel igyekszik ugyanazt kifejezni, s enniben bizonyosan felette áll az egykorú nyugati ábrázolásoknak.

A verses feliratok pedig, amellett, hogy a képes ábrázolás könnyebb megértéséhez hozzásegítenek, egyúttal egy *középkori irodalmi műfaj* is képviselnek, s mint ilyenek a magyarországi latin irodalom, ha nem is egyedülálló, legrégibb emlékei.

A képek alá helyezett verses feliratok — középkorból származó — műfaji meghatározása: *titulus*. Ez az elnevezés pontosan megfelel az antik görög *epigramma*: felirat megnevezésnek, de ez az antik eredetű műfaj a közékor folyamán — Nyugaton — lényeges fejlődésen, átalakuláson ment keresztül, s lényegét tekintve már semmi köze sincs az antik görög-latin epigrammához: *tipikusan Nyugaton kifejlődött középkori irodalmi műfaj*. Erről a műfajról a keleti, görög kultúrkör jóformán tudomást sem vett.⁴⁴ Amíg ugyanis a *titulus* a képes ábrázolás könnyebb érthetőségét célozza s így a képtől elválaszthatatlan, addig a műalkotásokról szóló görög-latin epigramma a műalkotásokból indul ugyan ki, de attól annyiban mindenesetre független, hogy nem a műalkotást akarja *értelmezni*, hanem a műalkotás tökéletességét és az azt készítő művész kiválóságát akarja dicsőíteni. Végeredményben tehát a műalkotástól távolabb eső, attól magát függetlenítő panegirikus műfaj, míg a *titulus* a képes ábrázolás *szerves* része, leíró vagy azt magyarázó, de nem értékelő, dicsérő tendenciával. Nem vitás, hogy ilyen értelmező tendenciájú feliratok a keleti, bizánci műalkotásokon is elég nagy számmal találhatók, ezek a feliratok azonban nem képviselnek irodalmi műfajt, mivel nem költői költött, verses — formában jelentkeznek, hanem legtöbbször a kép tárgykörének prózában megfogalmazott jelzését tartalmazzák, tehát művészi, irodalmi műfajnak nem minősíthetők.

A nyugati filológia már régóta irodalmi műfajnak tekintette a titulusok műfaját s ezeket mint irodalmi alkotásokat tartotta számon és adta ki. E tekintetben a legjelentősebb gyűjtemények a Monumenta Germaniae Historica 1. Poetae című gyűjteményben találhatók.⁴⁵ E gyűjteményből kiviláglik, hogy a Karoling-kori írók különös vonzalommal viseltettek a műfaj iránt. E titulusok eminens műtörténeti érdeke folytán azután elsősorban a művészettörténet kutatói végeztek érdemes munkát a középkori irodalom eme figyelemreméltó műfajának felkutatása és publikálása területén. E munkának a nyitányát *E. Steinmann*: Die Tituli und die kirchliche Wandmalerei im Abendlande vom V. bis zum XI. Jahrhundert című 1892-ben megjelent munkájában kell látnunk, amelynek azután nagyarányú szisztematikusan folytatása a Rudolf Eitelberger és Albert Ilg által szerkesztett Quellenschriften für Kunstgeschichte und Kunsttechnik des Mittelalters u. der Neuzeit című sorozatban *Julius Schlosser* által gyűjtött és kiadott gyűjtemények: Quellenbuch zur Kunstgeschichte des abendländischen Mittelalters. Ausgewählte Texte des vierten bis fünfzehnten Jahrhunderts. Wien 1896, majd ugyanebben a sorozatban a Quellenschriften der byzantinischen Kunst és a Quellenschriften der karolingischen Zeit. E források felkutatása és összegyűjtése közben sikerült Jul. Schlossernek tisztáznia a nyugati titulusok irodalmi és művészettörténeti jellegét, rámutatni elvi jelentőségükre, és arra a körülményre, hogy ez a műfaj tipikusan Nyugaton kifejlődött, Bizáncban jóformán ismeretlen irodalmi és művészeti műfaj.⁴⁶

A Schlossertól, Steinmantól és Duemmlertől összegyűjtött hatalmas anyag átvizsgálása a palást leoninus verseinek szempontjából a következő megállapításokat teszi lehetővé:

⁴⁴ Vö. *Julius Schlosser*: Die Kunstliteratur. Ein Handbuch zur Quellenkunde der neueren Kunstgeschichte. Wien. 1924. 27. 1. ... der echt mittelalterliche „Titulus“, der das antike spielende Kunstepigramm im Westen ablöst; denn der griechische Osten weiss von ihm wenig oder nichts und die alte Gattung wird hier bis zum Ende weitergepflegt. Eine Welt scheidet den Titulus vom Epigramm ... dieses ist ... ein rein literarisches Erzeugnis, das dem Kunstwerk se bstherlich gegenübersteht, es mit gefülligen Witz umspielt, jener ist wirklich die versifizierte Unterschrift zum Bilde, das er erläutert, ist mit ihm ernsthaft und wesentlich verbunden und nur durch die Kraft der Zeit von ihm zu trennen.

⁴⁵ Kiadta E. Duemmler Poetae latini aevi Carolini (Mon. Germ. Hist. Tom. 1. Berolini 1881) p. 99. —; 429. stb.

⁴⁶ *J. Schlosser*: Die Kunstliteratur. Wien. 1924. 27. 1.

A képeket magyarázó verses feliratok, titulusok legrégibb felbukkanása *Paulinus Nolanus*-nál, Nola püspökénél található a 4. században,⁴⁷ majd nagy kedvteliséssel írta ezeket *Venantius Fortunatus*.⁴⁸

A Karoling-kori írók közül különösen nagy kedvteliséssel írta ezeket *Alcuinus* és *Hrabanus Maurus*.⁴⁹

E korai középkori titulusok, képleírások, jellegben és tartalomban lényegében kétségtelen rokonságot mutatnak a palást felírataival, *forma* tekintetében azonban egy nem leki-sínyelhető eltérés állapítható meg közöttük. Ezt a formai szempontot, amely ezek szerint egyúttal (legalábbis bizonyos mértékig) kormeghatározó jelleggel is bírna, az eddigi kutatók egyáltalán nem vették tekintetbe. Míg ugyanis a korai középkori titulusok műformája egészen a X. század közepéig a klasszikus, (mindenesetre rímtelen!) *hexameter*, ill. a hexameterrel párosított *pentameter*, azaz a *distichon*, addig a X. század után létrejött titulusoknak szinte kizárólagos formája a sorközépi és sorvégi rímmel ellátott ún. *leoninus hexameter*.

Míthogy a paláston található titulusok formája következetesen a *leoninus hexameter*, ez a körülmény nemcsak arról tesz tanúságot, hogy a palást felíratai forma szempontjából korszerűeknek és hiteleseknek bizonyulnak, hanem arról is, hogy mintáikat a régebbi, X. század előtti titulus irodalomban hiába keressünk.

Ami a *leoninus hexameter* szórványos antik előzményeit illeti, ezt a kérdést itt nem tárgyalhatjuk, azt azonban itt is hangsúlyoznunk kell, hogy a Karoling-kori klasszicizáló írók a *leoninus* formát nem alkalmazzák sem a titulusokban, sem más verses műfajokban. Ezzel szemben tény az, hogy Hroswitha gandersheimi apáca verses legendái (Kiad. P. v. Winterfeld), amelyeket 962-ben írt, *leoninus* formában készültek, továbbá a *Panegyricus Berengarii Imperatoris* című, egy X. századi, ismeretlen szerzőtől származó verses műben⁵⁰ szintén gyakran fordulnak elő középrímes hexameterek, ha az egész mű nem is kizárólag ebben a formában van megírva. Ez arról tanúskodik, hogy a *leoninus* forma a X. század folyamán egyre népszerűbb lesz, de még korántsem válik általánosan elterjedté. (Pl. I. Ekkehart méltán híres, X. századi műve, az Ekkehardus manu fortis, amelyet a következő század elején az ún. IV. Ekkehart átváltított) még antikizáló, a Karoling-korra emlékeztető formában a rímek alkalmazása nélkül készült.⁵¹)

Ezzel szemben IV. Ekkehard, aki Aribó (+1031) mainzi érsek kívánságára a mainzi Dóm számára egy sorozat tipológiai titlust írt a biblia ó- és újszövetségi jeleneinek ábrázolásához,⁵² e titulusokat *leoninus distichon*okban fogalmazta meg. IV. Ekkehard e *distichon*jai nemcsak ezért fontosak számunkra, mivel ő egyúttal István király kortársa, hanem azért is, mert a *leoninus* formát éppen annak a műfajnak, a képeket magyarázó titulusnak — művészi megszólaltatására használja fel, amire ezt a formát a palást felíratai is alkalmazzák. A titulusok *leoninus* formáját IV. Ekkehard előtt csak a X. század végéről származó Codex Egberti evangéliumot és epistolákat ábrázoló miniatűrái mellett találunk,⁵³ de korántsem kizárólagosan: a miniatűrakat kísérő feliratok itt sem valamennyien mutatnak *leoninus* formát.

E vizsgálatok eredményeként tehát kimondhatjuk, hogy a palást *leoninus hexameter*ei a titulusok műfajának formai szempontból a korai, de korszerű, magyarországi képviselői közé tartoznak, magyarországi viszonylatban pedig — eltekintve természetesen Gizella királyné 1008-ból származó keresztjének latin verses felírataitól — a legkorábbiak. Másfelől, míthogy a fentebbiek szerint a verses titulusok, mint műfaj, nyugati irodalmi és művészeti termékek, s a *leoninus formát a keleti, bizánci irodalom nem ismeri*, a palást mind ábrázolását tekintve, mind a felíratait, lényegében a nyugati kultúra képviselője Magyarországon, habár főként az ábrázolás részleteit illetően tagadhatatlan bizánci vonások is találhatók benne. Ennek részletes kielemezése azonban az arra hivatottakra vár.

*

⁴⁷ Steinmann : Die Tituli etc. i. m. 3 skk. j. — Schlosser : Die Kunstliteratur i. m. 27. l.

⁴⁸ Schlosser : Die Kunstliteratur i. m. 27 — 28.

⁴⁹ Vö. E. Duemmler : Poetae Latini aevi Carolini. I — II.

⁵⁰ Kiad. : Migne Patr. Lat. Tom. 151. col. 1233 — 1312.

⁵¹ Manitius : Gesch. d. lat. Litt. d. Mittelalters. München, 1911. I. 611.

⁵² Schlosser : Quellenbuch i. m. 158. l. — Steinmann i. m. ... Heinrich Cornell : Biblia pauperum. i. m. 124. l.

⁵³ Vö. F. X. Kraus : Die Miniaturen des Codex Egberti. Freiburg i. Breisgau. 1889. Egbert 976 — 77-ben III. Ottó császár kancelláriájában dolgozik, 977 — 993-ban mainzi érsek. (i. m. 5. l.) A kódex címlapján (i. m. I. tábla, vö. i. m. 17. l.), a következő ajánló sorok olvashatók hibátlan *leoninus*okban :

Hunc Egberte librum. divino dogmate plenum.

Suscipiendo vale. nec non in saecula gaude.

Augia Fausta tibi. quem defert praesul honori.

Hogy azonban ez a forma még nem vált kizárólagossá e műfajban sem a X. század legvégén, arra ugyane kódexből a pünkösdi evangélium illusztrációjához (IX. tábla vö. i. m. 27. l.) készült titlust idézzük :

Qua causa tremuli conveniunt populi.

Spiritus hos edocens. linguis hic ardet et igne.

Ezzel szemben IV. Ekkehardnak még 1031 előtt szerzett titulusai már mind *leoninus* formájúak.

A fentiek szerint a paláston található verses latin feliratok a legrégibb magyarországi latin verses emlékek közé tartoznak, de — ahogy már utaltunk rá — mégsem a legrégibbek. A műtörténet számon tartja, mint a korai magyarországi ötvösművészet emlékét, Gizella királyné 1008-ban készült, ma Münchenben őrzött, gyöngyökkel díszített, aranyból készült feszületét. Műtörténészeink érvelése folytán el kell fogadnunk¹, hogy ez a feszület is a magyarországi művészet terméke. Mint láttuk, ilyen műhelyek létezése I. István király fentebb idézett törvénye alapján nemcsak feltételezhető, hanem egyenesen bizonyosra vehető. Amennyiben tehát Gizella királyné díszes feszülete magyarországi termék — és ebben nincsen okunk kételkedni — annyiban a legrégibb magyarországi latin verses feliratok is ezen a kereszten találhatók. A keresztet Gizella királyné anyjának sírjára készítette, amiről a kereszt hát-lapján alul olvasható latin felirat tájékoztat:

HANC CRUCEM GISILA DEVOTA REGINA AD TUMULUM SVE MATRIS GISILE DONARE CVRAVIT.

Ezzel a prózai felirattal szemben — de emlékezzünk, hogy a készítettokről a palást felirata is prózában tesz említést — a feszület előlapján a következő verses feliratokat olvashatjuk:

ECCE SALUS VITE PER QUAM MORS MORTVA MORTE (Krisztus feje felett);
VNDE SVAE MATRISQUE ANIMAE POSCENDO SALUTEM (a kereszt jobb szárnyán)
HANC REGINA CRUCE(m) FABRICARI GISILA IVSSIT (a feszület alatt!) QVAM SIQVIS
DEMIT HINC DAMNETVR MORTE PERENNI (a kereszt bal szárnyán!)

Mindenekelőtt feltűnő, hogy e verssorok a feszületen nem az értelmileg és grammatikailag megkívánható helyes sorrendben következnek egymás után! Ha az első felirat Krisztus feje felett olvasható, akkor a kereszt jobb szárnyán olvasható verssornak a kereszt bal szárnyán kellene állnia, s úgy folytatódnia, hogy a felirat a feszület alatt végződjék. Ez a folytatás azonban a feszület *alatt* következik, s a kivitelező ezután tér vissza a negyedik verssorral a kereszt jobb szárnyára, ahol ennek a verssornak nem sok értelme van, ill. grammatikai szempontból hibás elhelyezései. A kivitelező tehát nem balról-jobbra olvas, ahogy ez a latin nyelvterületen általános ebben a korban, hanem éppen fordítva: jobbról-balra halad. Ha ez nem egyszerű, véletlen hiba, hanem szándékolt, akkor esetleg magyar sajtáság is lehet. A rovásírás pl. eredetileg jobbról-balra halad! Vagy talán a pecsétek és érmék körfeliratának irányát akarta itt megvalósítani?^{2a}

Az értelmileg helyes sorrendet a fentiekben helyreállítottuk. Nem is térnénk ki erre a sorrendi zavarra, ha egyszer már nem találkoztunk volna — igaz: más jellegű — sorrendi zavarral a fentebb vizsgált paláston. Ott a próféták és az apostolok sorrendje van felcserélve; mivel azonban ott a sorrendnek szimbolikus-theológiai jelentősége van, azért e sorrendi rendi felcserélés *ott* a lényegbe vág, míg itt a verssorok felcserélése csupán a megértést nehezíti meg — és grammatikai hibához vezet! Mindez involválja a már fentebb is hangoztatott provincializmust: az adott témát olyan kivitelezők valósítják meg, akik nem tudnak latinul (— a paláston is *notas* áll hibásan *notat* helyett! —), és akik a teológiai spekulációkban sem jártasak: a *rota in medio rotae* meglehetősen körmönfont, de szimbolikus jelentőségű elve helyett a palást művésze a kézenfekvő kronologikus rendet, a nemzedékek egymásutánját valósítja meg és ábrázolja!

Mindezzel távolról sem óhajtjuk azt állítani, hogy Gizella királyné feszülete és a palást-ábrázolás kivitelezője egy és ugyanazon személy lenne. Ennek éppen az ellenkezőjét kívánjuk az alábbiakban röviden bizonyítani — éppen a feliratokat illetően. Azt azonban fontos volt leszögeznünk, hogy a feszületen éppenúgy előfordulnak hibák, mint a paláston.

A feszület feliratainak és a palást feliratainak a készítője nem lehet azonos személy. A paláston ugyanis az összes feliratok kifogástalan leoninus hexameterekben vannak megfogalmazva. Ezzel szemben a feszület négy hexametera közül kettő *feltétlenül* nem leoninus (közlésünkben a két utolsó sor), egy — a második — csak bizonyos megszorításokkal vehető leoninusnak, s így csupán *egy* kétségtelen leoninus hexameter marad — az első.

A második sor esetleg mégis leoninusnak minősíthető (*matrisque — salutem*), mivel éppen a harmadik sor *CRUCE* szava, annak ellenére, hogy a mondat értelme tárgyasetet kíván: *crucem*, a tárgyaset *m* ragját nem tünteti fel. Ez egyébként a vulgáris latinban nem tartozik a ritkaságok közé ebben a korban. Mindamellet azonban, mivel a verssorok *fele* így is rímtelen hexameter marad, azt hiszem a mérlegen az sem változtat, ha a második hexameterre megkockáztatjuk azt az állítást, hogy az leoninus, azaz rímes hexameter.

Ellenben ezek a részben rímes, részben rímtelen hexameterek nagyon szépen beleillenek abba a fejlődési sorba, amelynek menetét fentebb vázoltuk. A XI. század közepe

¹ Gerevich T.: Magyarország románkori emlékei. A kereszt közölve a CCLIII. sz. táblán. A feliratok jól olvashatók.

^{2a} Erre a lehetőségre Mayer Erika tanársegéd hívta fel a figyelmemet.

felé a hasonló jellegű verses feliratoknak *szinte* kizárólagos formája a leoninus hexameter lett, korábban azonban a feliratok formája vegyes, részben rímes, részben rímtelen hexameter; még korábban pedig *kizárólag* rímtelen hexameter. Formai szempontból tehát Gizella királyné keresztjének a feliratai szépen beleilleszkednek egy kétségtelen fejlődési sorba: ezek a feliratok korábbi időből származnak, tehát nem is igen lehetnek olyan formájúak, mint a paláston szereplő feliratok.

A görögországi, bizánci művészet hatását ezzel a feszülettel kapcsolatban is emlegetni szokták — és nem egészen alaptalanul. Fontos volna azonban megállapítani — amit Moravcsik Gyula a fentebb már idézett művében is sürget — vajjon *közvetlen* bizánci hatásokról lehet-e itt szó, vagy csupán arról, hogy a görög-bizánci művészet vívmányai és eredményei ekkor már általános közkincsévé váltak Nyugat- és Kelet-Európának. A *latin* feliratok itt is Nyugat felé mutatnak, de meg kell jegyeznünk, hogy ezek a feliratok formailag, elhelyezés szempontjából nem foglalnak helyet a keresztnek, mint műalkotásnak a — hogy úgy mondjuk — kompozíciójában. Ezek a feliratok ugyanis primitív módon szerepelnek a feszületen, s a kompozícióban eredetileg nem volt meg a maguk helye: magára a keresztre vannak vésvé, ahol nem sok helyük van, s ott is a szimmetria és a szabályosság legkisebb jele nélkül. Az ilyen feliratok, ha az ábrázolás *kompozíciójába* belétartoznak, akkor természetesen a ábrázolt tárgy periferiáján — szó szerint: annak szélein — vagy egy a kompozícióba beiktatott emlékműn, pajszon stb. nyerhetnek elhelyezést. Gizella királyné keresztjén a feliratok anorgánikusak, nem tartoznak bele a kompozícióba, s ezért a kereszt roppant díszítése és a benne megnyilvánuló nagy művészet ellenére is, mint műalkotás primitív marad. Lehet, hogy ez is provincializmus.

Annál kevésbé minősül provincializmusnak az a gondolati tartalom, amit ezek a feliratok kifejezésre juttatnak. Hogy a keresztrefeszített Krisztus maga az élet, az üdvösség, akinek halálával eltűnik, meghal a *tulajdonképpen* halál, az örök kárhozát, ez a keresztény teológia alapvető tanítása kezdetektől fogva Keleten és Nyugaton egyaránt. Ki kell azonban emelnünk, hogy ez a tömör fogalmazás — leoninus formában — mindenképpen dicséretére válik megfogalmazójának. Ez a gondolat — a kereszténység történetén *belül* — általános és időhöz nem köthető találat.

A többi sorok a feszület készítésének célját, készítettőjét és készítésének alkalmát jelölik meg: ezek már a bennük előforduló személynevek folytán időhöz köthető adalékok; Gizella királyné készítette anyja halála alkalmából. Viszont az az átok-formula, amit az utolsó hexameter fejez ki, hogy ti. azt, aki ellopja esetleg ezt a feszületet, azt büntesse az örök kárhozát: ez mai szemmel nézve alig egyeztethető össze a kereszténységnek az első leoninusban kifejezett alaptételével; az isten- és ördög-hívésnek a középkorra annyira jellemző vegyüléke. A kereszténység történetén *belül* ez is általános. Főképpen a középkori kódexek végén szoktunk hasonló intelmekkel találkozni az esetleges tolvajokkal szemben.

*

Nem volna teljes a legrégibb *ránkmaradt* latin nyelvű verses szövegemlékeink szemléje, ha nem említenénk meg, hogy a leoninus verses forma benyomul az oklevelek tartalmilag száraz műfajába is. Nem olyan értelemben természetesen, hogy az egész oklevél leoninus, verses formában volna írva — erre ugyanis nincsen példa — hanem, hogy az oklevélnek vagy a kezdő, vagy a záró formulája jelentkezik leoninusokban — a korszerű formában. Bár a nyugati okleveles gyakorlatban elég nagy számban találkozunk ezzel a jelenséggel, nálunk ez elég ritka. Mindenesetre I. László királynak a pannónhalmi apátság javait összeíró, 1083—1095 között keletkezett oklevele egy leoninus hexameterrel kezdődik:²

DIVINUM FIRMET NOMEN QUOD SCRIPSIMUS AMEN.

Ez a középkor okleveles gyakorlatában Chrismonnak nevezett formula arra figyelmeztet verses formájával, hogy a középkorban az oklevélírás is a művészetek közé tartozik, ahol a formai rész sem hanyagolható el: a formai kritérium ebben a korban csaknem fontosabb az oklevél hitelét illetően, mint a tartalom.

Ez a latin verssor azonban talán nem áll egyedül I. László király korában. Igaz, hogy okleveleiben máshol nem szólal meg a verses forma, de maradt ránk az ő korából egy igen figyelemreméltó ötvös mű, amely ismét megszólaltatja a *titulus* verses műfaját — természetesen ismét latinul.

A műtörténet ugyanis számon tartja I. László király feleségének, Adelhaidnak a keresztjét. Ez a kereszt Bárányné Oberschall M. szerint magyar udvari ötvös készítménye a XI század második feléből.³ A kereszt hátlapján a következő szép leoninusok olvashatók:

² Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1953. 83. l.

³ Magyar Művelődéstörténet. Bp. é. n. (Szerk. Domanovszky S.) I. 560—561; 564; 632. lapokon.

CLAUDITUR HIC DIGNI CRUCIS ALME PORCIO LIGNI
PANNONICI REGIS DEDIT HANC UXOR ADILHEIDIS.

Minthogy azonban a kereszt hátlapjának figurális díszítése a XII. században készült, nem bizonyítható, hogy e verssorok I. László király idejében már rá voltak vésve a hátlapra: nem bizonyítható tehát, hogy e verssorok magyarországi eredetűek, sőt ennek inkább az ellenkezője valószínűbb.

Ezek a legrégibb magyarországi latin verses emlékeink.

Számra nézve kissé szegényes termés, de bizonyos, hogy a ráánkmaradtaknál jóval több volt: idők folyamán sok minden tönkrement, elveszett. De ezekből a ráánkmaradt gyér emlékekből is meg lehet állapítanunk, hogy tartalmi és formai szempontból egyaránt a kor színvonalán álló művekről van szó.

Megjegyzés. A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat Művészettörténeti Szakosztálya 1956. jan. 12-én tartott ülésén Kovács Éva előadást tartott a »Magyar koronázási palást képei és feliratai« címen az általunk is tárgyalta palástokról. A fentebb kifejtett nézeteinket nem tartja elfogadhatónak és állításainkat cáfolni igyekszik.

Fejtegetése szerint a palást nem a Credo, hanem a Te Deum kezdetű hálaének művészi ábrázolása. Hivatkozik azokra a nehézségekre, amelyek a Credo-ábrázolás esetében fennállanak, s amelyekre éppen mi magunk mutattunk rá.

Meg kell azonban mondanunk, hogy egy Te Deum értelmezés esetében még fokozottabb mértékben fennállnak a nehézségek. A kutatás érdekében röviden felsoroljuk a Te Deum értelmezés ellen felsorakozó megfontolásokat.

1. A Te Deum szövegével a feliratok szövege *sehol sem* egyezik, de még csak nem is érintkezik. Igaz, hogy a Credo-értelmezés esetében sem egyeznek a palást feliratai magával a Credo szövegével, de egyeznek és érintkeznek a Credo-hoz fűzött Pseudo-Augustinusi sermők szövegével.

2. Míg a Credo-ábrázolások egész sora bizonyítja, hogy a Credo művészi megjelenítése éppen a palást készítése idején, hogy úgy mondjuk, divatozó műfaj, s éppen a többi ábrázolásokkal történő összehasonlítás alapján lehet megállapítani a palástábrázolás »szabálytalanságait«, addig a Te Deum ábrázolására maga az előadó sem hozhatott fel egyetlen példát, vagy mintát sem. Észreint tehát a Te Deum nem tárgya sem az akkori, sem a későbbi egyházi művészetnek sem Nyugaton, sem Keleten. Ez olyan eredetiséget tételezne fel az István-kori magyar egyházi művészet számára, amiről aligha lehet szó.

3. A Te Deum dicsőítő ének, amely szigorú hierarchikus rendben szóltatja meg az égi és földi rendeket Isten magasztalására. A sorrend ez: dicsőítik az Urat 1. az angyalok kara, 2. a kerubok és szeráfok, 3. a próféták, 4. az apostolok stb. A paláston az angyalok kara aligha van képviselve, mivel medallionokban, egyáltalán nem aktív módon vannak ábrázolva. Alakjaik tehát semmiképpen nem juttatják kifejezésre a Te Deumban kifejezésre jutó adorálást. Még nagyobb baj, hogy az égi hierarchia legfontosabb rendje: a kerubok és szeráfok teljesen hiányoznak a palástból. Ők nem vesznek részt a dicsőítésben?

Továbbá: a próféták karában ott van Krisztus álló alakja mindkét oldalon, nem mint adorandus, nem mint az adorálás tárgya, hanem mint a próféták jövendölésének a tárgya. Ez nem egyeztethető össze a Te Deum gondolatvilágával.

Az ezután következő rend az apostolok trónszéken ülő csoportja. Ez megint nem az adorálás pozitívumára, hanem éppen ellenkezőleg: az apostolok hatalmának kifejezése, akik ítélnének a népek felett az utolsó napon; ez köztudomásúan az utolsó ítélet általánosan elterjedt ábrázolása, amire a magyar szakirodalom is ismételtelen és helyesen rámutatott. A Te Deumot állva mondják a liturgia előírása szerint. Ehelyett itt az apostolok trónszéken ülnek: ez nem a Te Deum hangulata, sőt a Te Deum szövegével és szellemével szöges ellentétben áll.

4. A Te Deumban szó sincs Máriáról; a paláston viszont két mandorla is Máriával foglalkozik, feliratokkal együtt, tehát az ábrázolandó szövegnek nyilván lényeges része lehetett, ahogy ezt a Credo-értelmezés igazolja is.

5. Teljesen magyarázat nélkül maradnak a Te Deum-értelmezés mellett az apostolok feje fölött küzdő kis alakok. A Te Deum dicsőítő, hálaadó ének; ott a küzdelem ábrázolásának nincs értelme. Ellenben a Credo-értelmezés esetén az *ecclesia triumphans* és az *ecclesia militans*: a megdicsőültek és a küzdők egyaránt a Credo alapján állanak, a Credo az ideológiájuk. A kis küzdő alakok tehát a küzdő egyház szimbolikus kifejezői, s így a Te Deum gondolati tartalmával nem igen egyeztethető össze szerepeltetésük.

Ezek alapján, úgy látjuk, hogy a palástábrázolás Te Deum-értelmezése valóban nagy és áthidalhatatlan nehézségekbe ütközik.

ADALÉKOK ÉS JEGYZETEK A TOLDI-MONDÁHOZ

Ilosvai Toldijának egyes elbeszélő motívumait eddig szinte kizárólag nyugati eposzok elemeivel egyeztetették. Fő súlyt kapott ebben az egyeztetésben a XVI. századi históriának XII. századi francia chanson de geste-ekből való eredeztetése, de volt, aki eredeti angol forrásra, más, aki német vagy olasz közvetítésre gondolt; a vizsgálatokból csak egy szempont maradt ki — mindig, következetesen — s éppen a legtermészetesebb szempont: az, hogy ennek az elbeszélő éneknek esetleg közelebbi, közép-európai kapcsolata is lehet. Jellemző, hogy mikor Birkás Géza 1912-ben felvetette a délszláv közvetítés eszméjét, az egyik hozzászóló azt élesen elutasította, s ezután e fontos kérdés felett napirendre is tért irodalomtörténet-írásunk. Így aztán ez az észrevétele sem keltett visszhangot: »Toldira emlékeztető hősöket a különböző európai népek közép- és újkori hősköltészetében elég tekintélyes számmal találunk. A muromi Iljáról szóló orosz bilinák, a Králeyevics Márkról éneklő szerb epikus dalok, a dán Haveloc történetének különböző feldolgozásai például tárgy történeti szempontból inkább megérdemelnék a figyelmet, mint azok a magyar és külföldi mesék, melyeket Szilády Áron vett vizsgálat alá.«¹

Általában senki sem gondolt többé arra, hogy a gazdag orosz folklórban is lehetne valami egyezőt találni. Elmondhatjuk, hogy különösen a skandináv és a szláv források a Toldi-monda szempontjából a mai napig sincsenek kellőképpen átvizsgálva ahhoz, hogy az epikus témakör rokonságáról s közvetett vagy közvetlen kapcsolatairól teljes és megnyugtató képünk alakulhasson ki. Éppen azért időszerűnek látszik — inkább figyelemkeltésül, mint a kérdés végleges megoldásaként — néhány olyan motívum-változatra rámutatni, amely látókörrünknek kelet-európai kiszélesítését volna hivatva előmozdítani.

1. Bikafékezés

Solymossy Sándor, aki legtöbbet és legrészletesebben foglalkozott a Toldi-monda külföldi megfeleléseivel és, mint ismeretes, mondánk csaknem minden elemét francia forrásra vezette vissza, motívum-összeállításában éppen ennek nem találta meg a párját.² Utóbbi tanulmányában erről ugyanis ezt írja: »Az egész sorozatból két jelentéktelen részlet hiányzik csupán: a bika megfékezése, amely oly mindennapos téma, hogy a nagy erejű bajnok tetteihez önként csatolódhatott, másik: a szakál-epizód, melynek megfeleléseit itt nem részletezem, de nyugaton oly sűrű előfordulása, hogy onnan való származása kétségtelen«. (90. l.) A Toldi-kérdés hatalmas irodalmából rajta kívül Karl Lajos szólt hozzá a bikafékezéshez, s azt más »találónan festett« képekkel egyetemben »a szemlélet, a személyes tapasztalat« forrásához óhajtott kötni és Ilosvai szerzeményeül elismertetni,³ amiben aligha fog vele valaki is egyetérteni. Szerintem a motívum Toldi egész históriája szempontjából jelentéktelennek nem minősíthető; nem pedig azért, mert hősünknek az idegen vitéz felett aratott győzelme előtt legnagyobb, legnevezetesebb erőmutatványát képviseli; olyan cselekedetét, mely őt már a párviadalra is alkalmasnak tünteti fel. Bár ez a kapcsolat, ez az egymásután: a bikafékezésre az országos érdekű viadal, inkább Arany, mint Ilosvai Toldijában van meg, — a XVI. századi feldolgozásban ugyanis a kétféle küzdelem között olyan a kifejlést késleltető motívumok következnek, mint a konyhán való szolgálat, a kondérhordozás, a király kegyelme s ezután

¹ Birkás Géza: *Ilosvai Toldija s az olasz és francia Rainouart-mondák*. Ethn. 1912, 277. l.

² Solymossy Sándor: *A Toldi-mondához*. Ethn. 1918. Ua.: *A Toldi-monda keletkezése*. ItK. 1924.

³ Karl Lajos: *Ilosvai Toldijáról*. It. 1914, 105. Cik kem lektora figyelmeztet, hogy Erős János meséjéből néhány távolabbinak látszó mesei párhuzamot hozott fel Moór Elemér: *A Toldi-monda és német kapcsolatai*. Bp. 1914. 53–54. l.

a hős hazatérése, majd újból útra indulása – , a magunk részéről nem tartjuk egészen kizártnak, hogy Arany ösztönös rekonstruáló eljárása (melyről más helyen szoltunk⁴) ezen a ponton talán a mondanak valamely helyesebb, logikusabb gondolatfűzését ragadta meg. Ilosvai előadásának némelykor nem a legerősebb oldala a sorrend. Emlékeztetek Négyesy László kísérletére, aki tisztán esztétikai elemzéssel a história Toldi »ifjúságabeli« első részében két párhuzamos menetű, de nem teljesen egyenértékű hősi történet elbeszélésének egybefonódását vélte megállapíthatni.⁵ Újabban rámutattak arra, hogy Ilosvai forrásaihoz való viszonyában válogató módszerű, s hogy ezek az írott források különbözök lehettek.⁶ Annyi azonban bizonyos, hogy amíg a Toldi-mondának egészen közeli, mozzanatról-mozzanatra megegyező pontos külföldi változata elő nem kerül, nincs jogunk a kutatás számára más szöveget választanunk kiindulásul, mint Ilosvaiét.

A fenti megfontolásokat az az észlelet indította el, hogy a bikafékezésnek és a reá következő párviadalnak Arany költői feldolgozásához hasonló együttesét találtuk meg egy régi orosz forrásban: a — rendszerint Nyesztor nevével kapcsolatban emlegetett — orosz őskronika egyik folklór-eredetű elbeszélésében. A mondott őskronika, az 1377-ből fennmaradt »Lavrentyevszkaja letopisz«, magyarul: Laurentiusi évkönyv szerint a mondat, nyilván egykorú ének után kivonatolva, a 992. évhez fűzve adja elő. Összehasonlításra fordításban — egyes értelmező jegyzetek zárójelbe iktatásával — a teljes szöveget a kritikai kiadásból egészében közlöm.⁷

»992. Vlagyimir elment a horvátok ellen. (Horvátok: pontosan meg nem határozható lengyelországi nép). Mikor a horvátokkal viselt háborúból visszatért, a besenyők feljöttek (a Dnyepernek) a Szula folyó felőli oldalán. Vlagyimir ellenük indult és a Trubezs folyó gázlója mellett találkozott velük, ahol most Perejaszlavl van. Vlagyimir megállapodott a folyó egyik partján, s a besenyők a másikon: sem ezek, sem azok nem mertek átkelni a másik partra. Ekkor odajött a besenyő fejedelem a folyóhoz, kihívta Vlagyimirt és azt mondta neki: 'Állíts ki tőletek egy vitézt s én is kiállítok egyet tőlünk. Harcoljanak ezek. Ha a tied földhöz veri az enyémét, nem fogunk harcolni három évig, ha az enyém a tiedet veri le, három évig pusztítunk benneteket'. Erre elváltak. Mikor Vlagyimir visszatért a táborba, hírnököket küldött ki ilyen szavakkal: 'Nincs-e olyan ember, aki meg tudna verekedni a besenyővel?' De ilyen sehol nem találtatott. Másnap reggel megjöttek a besenyők s magukkal hozták vitézüket, de a mi részünkről nem volt ellenfele. Vlagyimirt kezdte bántani a dolog és újra kiküldött minden seregéhez. Ekkor előjött egy öreg ember a fejedelemhez és azt mondta: 'Fejedelem! Van nekem otthon egy fiam, a legifjabb. Negyedmagammal jöttem harcolni, de ő otthon maradt. Gyermekekortól fogva senki sem bírta földhöz vágni. Egyszer mikor szidtam, éppen börtöréssel volt elfoglalva, megharagudott reám és széttépte a bört kezével.' Mikor a fejedelem ezt meghallotta, megörült, elküldtek érte, odavezették a fejedelemhez és a fejedelem mindent elmondott neki. Ő pedig így felelt: 'Fejedelem! — Nem tudom, bírok-e vele, tegyen próbára. Nincs-e itt egy nagy és erős bika?' Találtak egy nagy és erős bikát és azt parancsolták, hogy dühösítsék fel. Tüzes vassal sütögették és szabadon eresztették. A bika elszaladt mellette, ő megragadta kezével a bikát szarvánál és úgy megfogta, hogy kitepte a bört a hússal együtt. Vlagyimir akkor így szólt: 'Meg tudsz vele küzdeni'. S másnap reggel jöttek a besenyők és kezdtek kiáltozni: 'Van-e ember? A miénk ugyan már készen van'. De Vlagyimir ezen az éjszakán fegyverbe öltöztette és mindketten kiálltak. A besenyők előállították vitézüket, ez igen nagy és félelmetes volt. Kilépett Vlagyimir vitéze. Meglátta a besenyő és elnevette magát, mivelhogy középtermetű volt. Kimérték a pályát a két sereg között és egymásra eresztették őket. Ezek összecsaptak és kezdtek egymást erősen szorongatni. Agyonnyomta (*udavit* 'a m. 'megfojt, felakaszt', *do szmertyi* 'halálra') kezével a besenyőt és a földhöz verte. Kiáltás hangzott fel, a besenyők megfutamodtak, az oroszok üldözőbe vették és vágták, kergették őket. Vlagyimir megörült, annál a gázlónál várost alapított és Perejaszlavl-nak nevezte, mert az a suhanc elragadta (*pereja*) a dicsőséget (*szlavu*). Őt és az apját Vlagyimir nagy emberré tette. Azután Vlagyimir nagy győzelemmel és dicsőséggel visszatért Kievbe«.

Szovjet irodalomtörténészek megállapítása szerint az őskronikának ez az elbeszélése az 1093-i szövegében még nem volt benne, következésképpen a XII. század elején került bele az őskronikába (a »Poveszt' vremennych let«-be) amikor 1113 körül Nyesztor összeállításában és 1116-ban Szilveszter átdolgozásában végleges formáját nyerte. A Perejaszlavl-lal kapcsolatos helynévmagyarázó etimológia nem egyeztethető össze azzal a történeti ténnyel,

⁴ Tölem: Arany főbb eposzai, mint költői rekonstruálások. Magyar Századok. Bp. 1948. 236. l.

⁵ Négyesy László: Az őskronika. Magyar Múza 1920. Ismertetését l. Horváth János: A reformáció jegyében. Bp. 1953. 481. l.

⁶ Horváth János, i. m. 489–490. l.

⁷ Повесть временных лет. Часть I. Подготовка текста Д. С. Лихачева. Под ред. В. П. Адриана-нова—Перетца. АН. СССР. М.—Л. 1950. 84–85. l. Fordítása I, 283–284. l.

hogy a város a X. század elején csaknem egy évszázaddal a monda datálása előtt ismert volt; így Vlagyimirhoz is kétségkívül később fűzték ezt az elbeszélést. Ez összefügg azzal a folyamattal, amelyben a bylina-témák az ő személye körül kezdenek csoportosulni és ciklussá rendeződni.⁸ D. Sz. Lihacsov, a monda legújabb méltatója, az elbeszélésben bylina-témát lát: mégpedig a legkorábbiak közül valót. Népiességének jellemzésére felhossa motívumainak folklór-jellegét: hőse a nép fia, az otthon hagyott legifjabb fiú, a külsőre nem tetszetős, de nagyon erős, nagykezü iparos legény, ilyen motívumok még a küzdőfél keresése, a fejedelem nehéz helyzete, az öreg ember javaslata s az ismeretlen ifjú győzelmével kiérdemelt jutalom.⁹

Tudva azt, hogy ez ősrégi orosz monda krónikás feljegyzésének időpontját mekkora időbeli távolság választja el a Nagy Lajos-kori Toldi Miklóstól, meg a magyar história ránk-maradt szövegétől: Ilosvaitól, egyelőre korai lenne az átadás és átvétel felől következtetéseket bocsátkozni. Az egyezés megáll, ha történetileg nem magyarázzuk is meg. Ha nem hiszem is, hogy az orosz őskrónika meséje közvetlen forrása lehetett a mi Toldi-mondánknak, másfelől azt sem tartom valószínűnek, hogy egyszerű vándormotívummal volna dolgunk. Mert a megfelelés az orosz és magyar epikum között több annál, amit a bikafékezés motívumának és a párbajnak együttszereplése jelent. Itt hívom fel a figyelmet arra, hogy magának a bikafékezésnek a részletei is jobban hasonlítanak Arany mint Ilosvai előadására: mint ismeretes Ilosvainál Toldi a bikát nem szarvánál ragadja meg, hanem farkánál fogva hurcolja vissza a vágószékhez. Belehelyezve a motívumot mind az orosz mind a magyar elbeszélés egészének gondolatmenetébe, a kettejük között észlelhető egyezések a következő epikus vázban foglalhatók össze (a megfelelő vonásokat számokkal jelölve): Egy ifjabb, otthon hagyott legény (1), aki már előbb is kimutatta az erejét (2), viadala előtt, amelyben az országot nyílt küzdelemben, az uralkodó szeme láttára megmenti (3), dühös bikát fékez meg pusztá kézzel (4), azután az ellenséges vitézzel is pusztá kézzel csap össze és azt végül megöli (5), váratlan nagy-szerű győzelemért az ország uralkodójától nagy jutalomban részesül (6).

Az egyező részletvonások közül kiemelendőnek tartom az utolsót: a jutalom mozzanatát. Habár el kell ismerni, ilyen párbaj után, mely a király szeme előtt folyik, a jutalom magától értetődő valami, mégis, az elbeszélés befejező aktusaként, jobban megegyezik ez az orosz és a magyar mondában, mint például Ilosvai szövegében és a XIV. századi angol Gamelyn-ének előadásában. A Gamelyn-énekben egyáltalán nincsen a hős küzdelme országos érdekűvé emelve. A Gamelyn-ének, amelyről Fest Sándor írt, annyival van előnyben — a Toldi-monda forrásaként — a börtörő legény orosz bylina-témája felett, hogy abban éppúgy, mint Ilosvainál az özvegyasszonynak tett »bosszúígert« motívuma is megtalálható a viadalt megelőző és bevezető mozzanatok sorában egy nemesember alakjára mintázva.¹⁰ Ugyanilyen kétségkívül nyugati eredetű elem még a Toldi-mondában a Trisztán-eposzokból átkerült jellegzetes »csónakjelenet« is. De ezeken a »pontos« részletmegfelelésekön kívül, melyeknek egy része talán vándormotívum is lehet, bemutatott orosz forrásunk is tüntet fel — szerény nézetem szerint — annyi általános egyezést a mienkkel rokon vonások imént közölt összeállítására alapján a Toldi-monda első részével, Arany Toldijának tematikájával, hogy azt a kérdés jövő kutatásában mindenesetre tekintetbe kell majd venni.

Hogy Arany János a bikafékezés leírásában Ilosvain kívül esetleg Jókai Hétköznapi című regényéből is merített, az lehet irodalomtörténeti szempontból érdekes megfigyelés, de nem érinti a Toldi-monda külföldi kapcsolatainak még megoldásra váró problémáját.¹¹ Az orosz börtörő legény bylina-témájával kapcsolatban hamarabb adódnának még további folklórisztikai problémák. Nevezetesen fel kell vetni, mert hiszen ki nem ismerne rá, hogy ez igen régi, még X. századi orosz mondának (valószínűleg énekszövegnek) nem egy ponton szembetűnő találkozása van Dávid és Góliát bibliai történetével (I. Sámuel 17.). Vajon ebből az következne-e, hogy a mi Toldi-mondánknak is volna köze Dávidhoz és Góliáthoz? Vajon Dávid ifjúkori hőstettei, mikor mint a juhok pásztora, oroszlánál és medvével viaskodva mutatta ki harcratermettségét (i. h. 34–35. v.), megfelelének tehát a börtörő legény és Toldi bikafékezésének? — Ezek oly sokirányú tájékozódást igénylő, bár vizsgálatra érdemes bonyolult kérdések, hogy ezekre kielégítő feleletet egyelőre alig lehetne adni.

2. Börtönből a haza védelmére

A szóbanforgó motívum nincs meg Ilosvai versében, hanem csak XIX. századi népköltési feljegyzésből ismeretes. Ipolyi népmesegyűjteményéből (M. Népk. Gyűjt. XIII, 474–479. 1.) vonta be Solymossy a Toldi-monda kutatásába. Mint olyan mondai feljegyzések,

⁸ Повесть временных лет. Часть 2. М.—Л. 1950. Лihacsov jegyzetei 347. l.

⁹ Русское народное поэтическое творчество. том. I. АН. СССР. М.—Л. 1953. Лihacsov tanulmánya a X—XI. sz. népköltészetéről. 180–182. l.

¹⁰ Fest Sándor: A Toldi-monda. BpSz. 1938. márc. sz. 314. l.

¹¹ Gálos Magda: Arany Toldijának egyik forrása. EPhK. 1926. 167–168. l.

amelyeket más népi változatok kellőképpen nem erősítenek meg s amelyeknek egy részénél talán nemcsak Ilosvai, hanem Arany hatása is szöbajzható, az ilyen újkori monda-törmelékek forrás szempontjából bizonyára nem egyértékűek Ilosvaival, de azért nem is tanulság nélkül valók. Még fokozottabban kívánják meg az összehasonlító vizsgálatot, mint Ilosvai történeti forrása abból a célból, hogy megállapítható legyen: mi bennük valóban a Toldi személyéhez tartozó néphagyomány s mi az, ami egy-két mondaváltozatban csak alkalmilag került nevével kapcsolatba.

Az Ipolyi hagyatékából között népmondát Szeged környékén jegyezték fel s középső nagyobb részét teszi ki az az epikum, amelyhez Solymossy francia párhuzamot talált. Ő egy XII. század végéről való Ogier-eposzt tesz fel a magyar monda forrásául és úgy találja, hogy az említett szegedvidéki magyar mondának ugyanily sorrendben a következő motívumsora teszi ki az Ogier-eposz (La chevalerie Ogier de Danemarche) VIII—X. branchének tartalmát. Idézem szószerint: »1. Toldi kegyvesztett lesz az udvarnál; a király börtönbe veti és éhhalálra ítéli. 2. Valaki titkon éléssel táplálja. 3. Mialatt holtan hiszik, pogány vitéz garázdálkodik az országban s nincs ki sikerrel szembe álljon vele. 4. A pogány miatt búsul a király, a bajon csak Toldi segíthetne. 5. Kiderül, hogy életben van, a király lovat ajánl neki istálló-jából; lópróba; előkerítik a bajnok régi paripáját. 6. A mén szemétdombon elősködött, idő kell hozzá, míg erőre kap. 7. Párbaj a pogánnyal.« Solymossy befejezől hangsúlyozza, hogy »a magyar és francia változat eltérései külső előadásbeliek csupán... népünk... az idegen szerkezetet... máshonnan nem vehette, mert egyébként a jelenet-sor-nak sehol máshol megfelelője.« nincs (ItK. 1924. 16.)

A nyilvánvaló igazságnak kimutatása és ezzel a tudománynak ezen a ponton előbbrevitele céljából meg kell cáfolnunk Solymossy Sándornak, a nagyérdemű folkloristának ezt a megállapítását. Ugyanis van a folklórban a magyar mondának ennél közelebbi párhuzama is: a bylinák világában. Az orosz bylina-költészetet ismertető dolgozatomban közöltem alapvetésszerű a rákövetkező elemző fejtegetések számára »Ilja Muromec és Kalin cár« bylinájának tartalmát a legjobb, legteljesebb feljegyzés alapján.¹² Ebből kitetszik, hogy Ogier viszonylag távoli, ellenben Kalin cár bylinája közeli változata ennek a magyar Toldi-mondának. Nem számítva a Solymossy-eposzban erősen hangsúlyozott lópróbát (az 5. és 6. pontban), mely Kalin cár bylinájában halványabb, a többi »motívumsor« annyira egy tőről szakasztott nálunk és a középkori eredetű orosz bylinában, hogy egészen nyilvánvaló: szegedvidéki mondánkat nem szükséges francia eposzi forrásra vinni vissza, megvan az a szomszédos környezetünkben is. Mint bylina nagyszámú változattal van közzétéve főként a Szovjetunió északi területéről (az Onyega-tó partjáról), s éppenséggel elképzelhető volna — a Szolovej rabló bylinája ilyen elterjedésére gondolva, (vö. Ethn. 1953, 233.) — hogy ebből a műfaji körből megtalálhatta útját verses formáját levetve és prózai mesévé átalakulva nemcsak az orosz nép, hanem esetleg még más szovjetunióbeli vagy kelet-európai nemzetiségek folklórája is.

Valószínűbb azonban, hogy inkább fordított a viszony a verses és prózai feldolgozás között. Föltehető, hogy a bylina (és a magyar monda is) a börtönből szabadítás jellegzetes motívumát a középkori folklórból merítette. Erre mutat, hogy a bylina elbeszélésének ez a kezdő szakasza — a kegyvesztéstől egészen a hős kihozataláig, hozzávéve a végső győzelem mozzanatát is a fenyegető ellenség felett, azonban a lópróba mellőzésével — megtalálható egy a Balkánon elterjedt keleti (asszír-babilóniai) eredetű régi (még i. e. a VII. századból származó) elbeszélésben. Ez a bölcs Akyrios, későbbi szláv forrásokban Akir története, melyet a XI. vagy XII. században fordítottak le Makedóniában vagy Dél-Bulgáriában; a délszlávoktól ismerték meg a XVI. században a románok.¹³ Szovjet irodalomtörténészek feltevése szerint ugyancsak a XI. században Bölcs Jaroszláv idejében ültethették át, valószínűleg közvetlenül görögökből, orosz nyelvre is. Az orosz irodalomban első fennmaradt másolata a XV. századból vagy a XVI. század elejéről való, s másolatainak innen kezdve hosszú sora van egészen a XVIII. századig.¹⁴ Meg volt rá a lehetőség, hogy a középkori elbeszélés egyes motívumai új életre keljenek a Kalin cár bylinájában.

A történet hőse Akyrios, a babilóniai király tanácsosa, akit nevelt fia cselszövése folytán halálra ítélt a király, de barátja titokban földalatti lakásban rejtgeti és táplálja. Helyette egy rabon hajtják végre az ítéletet. Holt hírért hallva, az egyiptomi fáraó adóját követeli Assziriának. A páros küzdelemnek az ellenfél előtt találos kérdések megfejtésével kell lefolynia, de nincs, aki a fáraó elé menjen. A feladatnak — mely nagy országos érdek — csak Akyrios felelhetett volna meg. Ekkor Akyrios barátja felfedi a bánatos királynak, hogy a bölcs életben van s a történet folytatása most már kedvező fordulatot vesz. A király igen megörül a hírnék,

¹² Tölem: *Észak bylinái*. Ethn. 1953, 228—230. l.

¹³ M. Murko: *Geschichte der älteren südslawischen Literaturen*. Leipzig, 1908. 99. és 132. l. — Itt köszönöm meg Hadrovics Lászlónak, hogy figyelmemet erre az elbeszélésre felhívta.

¹⁴ Н. К. Гудзий: *История древней русской литературы*. 4. kiad. М. 1950. 158—160. l.

előhozzák a föld alól (az orosz elbeszélésben veremről van szó) s némi ápolás után útra bocsátják. Egyiptomban fényesen megállja a helyét a versenyben, ezzel a fáraót adófizetésre kényszeríti, hazatérve pedig nevelt fiát hosszas dorgáló kioktatásban részesíti.¹⁵

Az erkölcsi tanulságokkal zsúfolt elbeszélés, mint látjuk, a küzdelem módját illetően eltér az újabb feldolgozásoktól (a bylináétól s Toldi-mondánkéétól); ezzel szemben igen egyező mindegyikükben az epikus motívumok rendje. Szegedvidéki népmondánk forrásul tehát Akyrios történetének olyan továbbfűzését tehetjük fel, amelyben a bölcs helyére vitéz lép — mint Ilja Muromec Kalin cár bylinájában —, s amelyben a hős paripájának szerepe is előtérbe kerül. Bár ennek az elbeszélésnek rokonsága többé-kevésbé a XII. századi Ogier-eposszal is igazolhatónak látszik, a fenti párhuzamok ismeretével aligha kételkedhetünk abban, hogy az elsőseget, mint a néphagyományban rendszeres, ez esetben is, a közelebbi, vagyis a balkáni és orosz változatoknak kell adni.

Ez a példa bizonyítja, hogy folklórunk több oldalról is vehetett fel magába keleti eredetű meseelemeket. Az egyik nevezetes forrás, mely még túlságosan kevésbé foglalkoztatta folkloristáinkat, a bizánci és délszláv közvetítése. E mellett számolni lehet — mint Solymossy tette — keleti meséknek nyugati közvetítésével is.

Pótlólag, e motívum-képlet tárgyalásának folytatásául szólni kell még Boér Márton balkáni verses útinaplójának (1687) arról a részletéről, amelyben Klaniczay Tibor a Toldi-mondának egy XVII. századi drinápolyi bolgár változatát ismerte fel.¹⁶ Ebben a következő elbeszélő anyag foglaltatik. A verselő először megemlíti, hogy Noák (Baba Novák XVI. századi balkáni hajdú vezér) fél csizmája és fél papucsba az egyik boltban ki van akasztva, s ezek akkorák, hogy a csizmába két véka, a papucsba egy véka búza beleférne. Ezt a vitézt (mint a bolgárok királyát) a török császár elfogatta, s nagy kerek bástyában fogságban tartotta. Egyszer a császárnak kedve támadt nagy vendégséget rendezni s arra minden országból bajnokokat hívatni. Az oda érkezett bajnokok között egy cseh vitéz volt a legkülönb. Ekkor a császárnak (nyilván közelebbi hívei) szóba hozták Noákot. A továbbiak elbeszélők, hogyan hívatja fel a császár a börtönből, veszi gondozásba, bocsátja viadalra a cseh vitéz ellen, s Noák, miután a viadalra vívó úton egy bikával is elbánt, hogyan veri földhöz ellenfelét. Ez a három versszak így hangzik:

*Tsászár akkor Noákot tömlőtzből ki hívatta
Egy néhány napok alatt ötlet jól tartotta,
Azután cseh vitéznek meg vívni botsattá
Ígéré ha meg bírná meg ajándékozná*

*Mikor Noák már elő menné az viadalra
Egy kő falnál előtte ott állott egy bika
Az bikának lábait hamar meg fogadta
És kő falon mindgyarást azt által hajtotta*

*Mikor az cseh vitézhez Noák el érkeztek
A cseh vitézzel mingyárt erőssen meg küsdék
Cseh vitéz az Noáktól úgy földhöz verették
Hogy minden teste neki mindgyárt össze romlék.*

Klaniczay helyesen állapítja meg, hogy a kiakasztott óriási csizma vagy papucs, a bika megfékezése, a cseh vitéz legyőzése: három, a Toldi-mondával egyező eleme az elbeszélésnek, amelynek segítségével esetleg fény derülhet a monda »eddig nem ismert délszláv összefüggéseire« (i. h. 376).

Magam, a fentiek ismeretében, úgy vélem, ez nem is olyan problematikus, mint első pillanatra látszik. Boér verses históriája olyan epikumot tartalmaz, amely egy töről fakad mind Akir, mind Kalin cár elbeszélésével. Csak még kivonatosabb, még halványabb annál. Nevezetesen: a hős elzáratása, majd később kihozatala, jóltartása és küzdelemre bocsátása tulajdonképpen Akir történetének felel meg, annak visszhangja a drinápolyi mondában. Ebben a tekintetben tehát a délszláv Akir-monda, a drinápolyi Noák-monda, az orosz bylina és a szegedi Toldi-monda: testvérek. Boér adata értékesen egészíti ki a monda délszláv elterjedéséről való ismereteinket. De vannak elbeszélésének más eredetű rétegei is. Az elemek — motívumok — két csoportja az alapvető, Akirral rokon, epikumon kívül. A motívumok egy részét a magyar Toldi-mondához merném közvetlenül kapcsolni. Ez a hős csizmájának (papucsának) kiakasztásáról és különösen a »cseh vitéz« hősökéséről való értesülés. Különös,

¹⁵ V. Jagic: *Der weise Akyrios*. Byzantinische Zeitschrift I. 1892.

¹⁶ Klaniczay Tibor: *Beszámoló a román népköltárság könyvtáraiban végzett kutatásaimról*. MTA I. Oszt. közl. V. 1954. 365. és 375–376. l.

hogy Drinápolyba hogyan került cseh vitéz? Az ember önkéntelenül arra gondol, hogy ez a vonás a magyar Toldi-mondából került át a Balkánra, s oda magyarok — talán éppen Boér — közvetítették. A másik réteg talán még mélyebb beágyazottságú, még távolibb eredetű a néphagyományban, mint az elbeszélés derekát kitevő Akir-féle epikum. Ez a bikafékezés kapcsolata az idézett versszakokban Noáknak ezt nyomon követő diadalmas párbajával, amely ebben az összefüggésben nemcsak a Toldi-mondával tüntet fel egyezést, hanem egészen nyilvánvalóan együvé tartozik az előző fejezetben ismertetett ó-orosz krónikai elbeszélés folklór-anyagával is.

Ami ott még csak valószínű lehetőségnek tűnhetett fel, az itt már bizonyossággá kezd erősödni szemünkben. A Toldi-mondában a bikafékezés motívumának közvelelőül a viadal előtt van a folklorisztikailag igazolható, legalkalmasabb helye. Arany János ezt helyesen találta el. Olyan különböző tájakról és időkbeli való feltehetőleg népi eredetű források, mint az orosz és a bolgár monda, igazolják az Ilosvai sorrendjét helyesbítő változtatását. Az azonban most már a további kutatások feladata marad: véleményt nyilvánítani arról, hogy a bikafékezés által láthatólag egymással összefüggő kelet-európai mondák között közelebről milyen a viszony?

3. Szerelmi kaland és sírrablás

Solymossy Sándorról az első világháborút követő évtized reprezentatív magyar folkloristájáról emlékezve, helyén való itt még megemlíteni, hogy hagyatékában maradt egy cikkének kézírata, a Toldi-monda egy részletéről, melyet ő a Körösi Csoma-Archívumba szánt. Egykori szerkesztőjétől kaptam 1948-ban, a folyóirat megszűnte után. Ez a dolgozat magyarul van megírva, csak a címe német, mert németre kellett volna lefordítani: „Eine orientalische Quelle zu Boccaccio. (Decamerone II. 5.)» Van-e benne új és mi az? — A nyolcadrét kéziratban sem hosszú, mindössze 9 lapra terjedő, de sűrű írású és tömören, színesen fogalmazott dolgozat nagyjából azt adja elő, amit az Ethnographia 1918. évfolyamának 9—18. lapján is kifejtett Toldi két kalandjának egyrészt Boccaccio egy novellájához s mindkét forrásnak az *Ezer-egyél* egy meséjéhez való viszonyáról. Felfogásának a lényege az, hogy Ilosvai a két epizódot (a szerelmi kalandot és a sírrablást) nem Boccaccioból merítette, hanem a Toldi-mondának ez az iker-története előbb francia változatában volt meg s annak a módosításából írta át a maga novelláját Boccaccio. Mégis van Solymossy Sándornak ebben a Toldi-mondával kapcsolatos utolsó megnyilatkozásában egy-két újdonság számba menő részlet s ezeket akarjuk itt a Toldi-kérdés neves kutatója iránti kegyeletből ismertetni, illetőleg idézni.

Ezek az újdonságok a következők. Először az, hogy 1924-ben publikált elméletének megfelelően, Toldinak ezt a kettős kalandját is XII. századnak vette fel s így időrend dolgában is besorolta a szerinte Franciaországból hozzánk átkerült mondalelemek közé. Ime saját szavai: »Mint hogy pedig e Toldira ruházott francia mondák *mindannyia* XII. századi keletkezésű s ezek között van a tragikomikus szerelmi kaland és sírrablás is, a mi szövetségkeretünknek szükségképp korábbi, primaire fogalmazásának kell lenni a Boccaccioénál; amattól tehát nemcsak független, de fenntartotta a két epizód előző formáját. E szerint a kettős történet egykor kétségtől kivül lovagi monda formájában élt és francia eredetű volt«. Az elbeszélésnek ezt a lovagi szellemét csak a Toldi-monda őrizte meg; Boccaccio azt már novellisztikusan fűzte tovább.

A tanulmány azután fejlődéstörténetileg is kidolgozta a közös epikus motívumok alakulását az Ezeregyéjtől kezdve Boccaccioig. Ez a másik újság benne. Idézem innen huzamosan végig: »Az kétséget sem szenved, hogy a keleti anekdota sok más arab-perzsa mesével együtt hispaniai mór-arab csatornán át jut körülbelül a X. század vége felé francia földre, ahol e csodás, tündéri fantasztikumok hatása alatt a chanson de geste-ek reális eposzköltése, mint ismeretes, átalakul lovagromantikává. A többivel együtt a mi történetünk is lovagi színezetet ölt. A szerelmi felsülés és kicseppenés itt már lovaggal esik meg. Ez a forma kolostori szerzetesek közvetítésével átkerül magyar területre s mint Toldi-epizód ver nálunk gyökeret. A sírrablásnak viszont, mint sajátosan nyugati motívumnak (keleten kősírok zárólappal és a halottal vele adott drágaságok ismeretlenek) francia földön kellett a szerelmi kalandhoz kapcsolódnia s a hős lovag roppant erejéről tanúságot tennie. Ezt a fejlődési fokot képviseli a magyar monda. A franciaíknál a történet idővel további változáson megy keresztül. A lovageposz tí. egyre komolyodik műfaji kifejlődése folyamán, arisztokratikussá lesz; oda már a nagy tettek sorába, a hírneves hős viselt dolgai közé enemű neveltető tréfák nem illenek. Ez anekdotákat azonban átveszi a gall szellem speciális kis műfaja: a *fabliau*, amely akkor van épp keletkezésben a minstrelék és jongleurök kezén. Ezek az obscén tárgyakat kedvelő rövid énekek már nem hőöket szerepeltetnek, hanem a köznép embereit, azok közül is előszeretettel az együgyűket és balgákat, kiknek felsülésein jól lehet nevetni. A keleti történet legényét az utcán szólíttják szerelmi kalandra éppúgy, mint egy már előbb ismert fabliau

kezdétén Boivin énekes cimborát, akinek a továbbiakban egy ravasz courtisanenál akad kalandja. A két történet a hasonló kezdet miatt összekeveredik. Boivintól az új fabliau átveszi a pénzsámlálást az utcán és azt a vonást, hogy a félvilági hölgy a találgatás rokonak hazudja magát. E vonásokkal gazdagodva, a kaland még egy vaskos módosulást szenved. A maga izlésének megfelelően a házból kijutást a cloacán keresztül teszi hozzá. Így áll elő az a francia fabliau, amely mint annyi más társa, azóta szövegében elveszett ugyan, de Boccaccio elég hű visszaadásában lényegileg előttünk áll. A fabliau természetesen megtartotta a szintén mulatságos sűrrelás epizódját a lovagi szövegből, de hőse az ő feltűntetésében már nem lévén vasgyűrű, hanem egy vidéki bamba alak, be kellett a másik betörő kísérletet iktatni, hogy a vidám alaphangulatnak megfelelően a sírkövel hasztalan bajlódó emberét siralmas helyzetéből kiszabadítsa.

Ehhez az érdekesen kifejtett és ebbeli előadásában igen áttekinthető felfogáshoz kritikai jegyzetként fűzzük hozzá, hogy 1. a Toldi-részlet előzményeül feltett még keveretlen francia fabliau, mint a szerző maga is megmondja (pl. A Magyarság Néprajza. I. kiad. III. köt. 214. l.) a valóságban nem mutatható ki; 2. Ilosvai versének idevágó szakaszát a história többi motívumaitól különálló toldaléknak és külön forrású epikumnak szokás tekinteni;¹⁷ 3. szerintünk Boccaccio novellája és a megfelelő Toldi-epizódok között is van annyi egyezés, különösen a szerelmi kalandot folytatólagosan követő sűrrelás elbeszélésében, hogy az átvétel az előbbiből az utóbbiba is megmagyarázható, különösen minthogy 4. általános előadási modor tekintetében az *Ezeregyék* meséjét Boccaccio novellájához érezzük közelebb állónak, mint a »lovagi« Toldihoz. 5. Ezen az alapon valószínűnek látszik, hogy a kettős kaland máskülönbösen is idegenszerű elbeszélését a többi mondaelemhez viszonyítva később ruházták rá Toldi alakjára s hogy ehhez az az erőpróba szolgáltatott ürügyet, amellyel a a kriptába szorult hős a sír kőlapját felnyomva magát onnan kiszabadítja.

Egyébként Solymossynak a Toldi-monda nyugati eredetéről kidolgozott elméletéhez tudni kell, hogy a jelzett út nyugatról keletre nála a mesék útjával vágott egybe. Keleti eredetű mesekincsünkről ugyanis azt tartotta, hogy részben a mörök útján spanyol és francia földön át terjedt el ugyanez időben Európa nyugati részéből kelet felé, — ez volt szerinte a felső körök mese-tudása — részben pedig a köznép helyi hagyományaiból táplálkozott.¹⁸

Pótoljuk meg még néhány jegyzettel a fentiekben közölt adalékokat!

*

Az kétségtelen, hogy a Toldi-kérdés vizsgálatában már eddig is elértünk eredményeket. Viszont az eddigi kutatásokban bizonyos hibák és hiányok fordultak elő, ezeket igyekeznünk kell elkerülni.

Nézetem szerint az egyik félrecsúszás a francia szerzetesrendek szerepének beiktatásából származott a Toldi-monda keletkezéstörténetébe. Karácsonyi János ötletét Solymossy Sándor kapta fel és alkalmazta a monda XII—XIV. századi nem kevesebb mint két évszázados hazai történetére. Pedig ahogyan ő 30 évvel ezelőtti elméletét megírta, ma már elképzelni is bajos, hogy ti. *idegen szerzetesek nálunk, kolostorokban* ennyi időn át fenntartották volna *hazai* hőseik körül fonódott epikus hősi énekeiket s azután időközben azokat magyar hősökre ruházva francia eredetű hősköltészeti hagyományaikból utóbb *magyar nyelvű elbeszélő énekeket* alkottak volna. Míg az 1910-es és 20-as években, e franciaországi párhuzamoktól ily korai időkre elcsábítva, folkloristáink (Birkás, Solymossy) a magyar monda végső eredetének és keletkezésének problémájából, vagyis a tulajdonképpeni folklor-kérdésből indultak ki: a 30-as évek kutatói (Mályusz, Fest S.) némileg realisabb és közelebbi szemlélettel, de kevésbé jellegzetes folklorisztikai problémalátással mondánknak a XIV. és XVI. századi időpontok közé eső történetét igyekeztek elképzelhetővé tenni s áthidalni a történeti Toldi és Ilosvai história között mutatkozó ugyancsak körülbelül két évszázados fejlődést.¹⁹ Minthogy Ilosvai kifejezetten forrásokat emleget, nem volt nehéz ezeket egy századdal korábbra tenni, latin nyelvűeknek fogni fel s megvolt a kapcsolat a történeti Toldi és a magyar verses história között.

Úgy látom: a Toldi-monda keletkezését, ha azt külföldi hatásra képzeljük el, lehetetlen másképp felfogni, mint úgy, hogy ezek a hatások nyomban Toldi Miklós alakjának elhíresedése idejében, tehát a XIV. században érvényesülhettek; sokkal korábbi átláptatás nem járt volna azzal az eredménnyel, hogy a téma nálunk meghonosodjon. Valóban, mint legújabban

¹⁷ Horváth János, i. m. 476, 478, 489. l.

¹⁸ Solymossy Sándor: *A népmese és a tudomány*. A Kis Akadémia könyvtára XXVIII. Bp. 1938, 35—36. l.

¹⁹ Mályusz Elemér: *A Toldi-monda*. A Klebelsberg K. Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve IV. 1934. 141. l. — Fest Sándor, i. m. 317. l.

vallják, a Toldi-monda keletkezésének legvalószínűbb ideje a XIV. század végére vagy a XV. század első felére tehető.

De a monda kérdései között nemcsak a végső eredet a fontos. Ugyanilyen, ha nem még problematikusabb az átvétel útja-módja is. Ez végbemehetett szóbeli közvetítéssel — népköltés útján —, vagy írásbeli úton is, esetleg a korábbi szóbeli hagyományozódásnak későbbi írásbeli rögzítésétől meghosszabbított és fenntartott átörökítése révén. Ennek valószínűsége annál inkább megvan, mert XVI. századi széphistóriáink szerzői közül nem egy, mint éppen Ilosvai is, írott krónikát, szöveget vall forrásul. Olaszország, ahol Toldi Miklós megfordult, s ahonnan a Boccaccio-epizódok is erednek: bizonyára elsősorban jöhetne számba ily írásbeli hagyományok átadójaként, de úgy véljük, a folklór számára országhatárok nem jelentenek akadályt, jöhetnek a tranciaországi, az angol forrásból kimutatott motívumok egyenes úton is Közép-Európán át, esetleg a szlávtság útbacjításával.

S itt mutathatók rá ismételten a Toldi-mondával kapcsolatos kutatásoknak másik hibaforrására: arra, hogy folkloristáink nagyobb előszeretettel néztek nyugatra mint keletre: kelet-európai szomszédainkra, szívesebben keresték a forrást — térbelileg éppen úgy mint időben — távol mint közel. — Vagy nem meggondolkoztató-e, hogy az Ogier-eposz »motívum-sora« előbukkan orosz földön, a Balkánon és Magyarországon is? Nem különös-e, hogy a »csónakjelenet« jellegzetes Trisztán-eposzi motívuma nemcsak nálunk van meg Ilosvainál, hanem XIX. századi népmondai elbeszélésben Finnországban is?²⁰ Hogyan került oda? Valószínűleg Skandinávián keresztül. Ha elkerülhetett Franciaországból Finnországba, akkor mifelénk való elterjedésének sem igen lehetett akadálya. Van hát Kelet-Európában is keresni-valójuk a folklóraként, ha egyébert nem, azért, mert Európának ez a sok néptől lakott keleti fele mindenkor a nyugati hagyományok felvevő területe volt. Ezért korántsem szükséges valamely kultúrcsatornán keresztül képzelünk a franciaországi hősi epika útját Magyarországra. A folklórnak szabad útja van a felszínen is, nemcsak a kultúrérintkezések alagútjain, s a középkorban a nemzetközi jongleurök, spielmannok s orosz szkomoroch-ok között bizonyára megvoltak a ma már nehezen kinyomozható, de akkor Európát behálózó összeköttetések.

A bifakékezésnek keleti és déli forrásban való szereplése is arra int, hogy ne csak a nyugati kapcsolatok jelentőségét mérlegeljük, hanem számoljunk a kelet-európai közvetítés lehetőségével is.

Majd ha kutatóink nagyobb történeti anyagot gyűjtöttek össze, bővebb figyelmet szenteltek az európai népek jelenkori folklórja megfelelő motívumainak, minőségileg megrostálták mind a történeti, mind a folklór anyagból származó változatokat az egyező motívumok rokonsági foka szerint: e tárgyi teendők elintézése után nyúlhatnak majd érdemben a történeti, az értelmező kérdéshez, amelynek bizonyító erejét úgyis inkább a mondának tárgyi egyezése adhatná meg, mintsem a történeti kapcsolatok.

Azt ugyanis a Toldi-kérdés eddigi vizsgálata megmutatta, hogy történetírói eszközökkel nem lehet végire járni a folklórnak: Toldi történeti személye nem bizonyult alkalmasnak arra, hogy vele a monda keletkezését megmagyarázzák. Itt kétségkívül nem történetről, hanem folklórról van szó.

Szerencsés véletlen: néhány közeli külföldi variáns felfedezése természetesen nagyon lendíthet a monda átvételének magyarázatában. De csupán esetlegességre a tudomány nem bízhatja magát. Helyes nyomon elindul s a szaktudomány eredményeit számbavevő felkészültség —, friss képzelet párosulva kritikai szigorral a tényszerű egyezések latravetésében, értékelésében: mindenkor biztathatnak valamelyes sikerrel. Egyelőre további környezettanulmány és új anyaggyűjtés van soron. A külföldi források átvizsgálását, az eddig megállapított egyezések tanulságainak összegegyeztetését, a monda létrejötté egyes mozzanatainak kijelölését folklorista segítség nélkül alig végezhetni el megnyugtató módon.

²⁰ Említi Birkás Géza, Ethn. 1912, 285. — Martti Haavio: *Suomalaisen muinaisrunouden maailma* Helsinki 1935, 307. l.

A Bethlen Gábor vezette 1619–21-es Habsburg-ellenes felszabadító harc kellős közepén, a csehekkel való szövetség megkötése után közvetlenül, 1620 februárjában a fejedelem magyarországi székvárosában, Kassán egy szerény külsejű, szép magyar nyelven megírt könyv jelent meg *Europica varietas* címmel. Nemcsak a kortársi olvasó közönség, hanem az utókor sem adta meg e műnek a neki kijáró elismerést. Szerzőjéről, Szepsi Csombor Mártonról is alig ismerjük a szükséges adatokat a meglevő egyetlen, még a század elején megjelent rövid közleményből.¹ Elsősorban történettudományunk XVII. századra vonatkozó kutatásai teszik ma már lehetővé, hogy mind a könyv, mind szerzőjének jelentőségét megvonhassuk, nemcsak magyar, hanem egyetemes történeti vonatkozásban is.

Európai jelentősége tárgyával, az európai országok társadalmának, mindennapi életének, kultúrájának éles megfigyeléseken alapuló leírásával függ össze.² A korszak ismerői nem jogosulatlan büszkeséggel állapíthatják meg, hogy a mi népünk tehetséges és tudnivágyó fia tollából született meg az egyik legszintetikusabb tapasztalati összefoglalás a születő modern Európa fejlődésének jellegzetes tényeiről. Az *Europica varietas*, címéhez méltóan, Európa különböző országait, a kontinens *mindkét* felének jelenségeit figyeli meg egy adott időpontban, és nagy érdeme, hogy sikerült érzékeltetnie a nyugati és keleti fejlődés eltérő vonásait, ugyanakkor közös jegyeit is.

Szepsi Csombor a harmincéves háborút közvetlenül megelőző két esztendőben, 1616–18-ban járta be Európát. A XVII. század eleje beleesik abba a történelmi szakaszba, mely a holland és angol forradalom közötti évtizedekben a kapitalizmus fejlődése határozott, de kezdeti lendületével jellemezhető. E korszak legátfogóbb vonását Marx a következőkben rögzíti: »a XVI. és részben még a XVII. században is a kereskedelem hirtelen kiterjedésének és az új világpiac megeremtetésének döntő szerepe volt ... a tőkés termelési mód fellendülésében.«³ Ez ti. az Atlanti Óceán felé eltolódó, a kapitalista termelési móddal együtt fejlődő világpiac kitágulása az egyszerű áruterelés felfokozódásának talaján jött létre, és erre visszahatva Európa mindkét felében éreztette hatását. De míg egyes nyugati országokban a kapitalizmus kibontakozásához, az első burzsoá forradalmakhoz vezetett, addig keleten (Elbán innen) az új feltételekhez alkalmazkodó áruterelő földbirtokos osztály gazdasági megerősödéséhez járult hozzá, elősegítve a feudális viszonyoknak a »második jobbágyság« formái közt való konzerválódását, több országban a rendiség megerősödését.⁴

Az európai fejlődés mindkét alaptendenciája — egyik könnyebb, a másik rögzőbb úton — a kapitalizmus felé irányult. E folyamat egyre határozottabban jelentkező jeleit figyelte meg a Magyarországtól nyugatra fekvő országokban Szepsi Csombor Márton is, ez az éles szemű praeceptor. A modern tudományosság egyik alapigényét fejezi ki műve bevezetésében: »ez világnak egyik részét meglátni és vékony elmémet az mezőben az természetnek csudáival, az városokban az embereknek munkáival, azoknak hallásával, látásával éltetni, öregbíteni, gyönyörködtetni igyekeztem.«⁵ E célkitűzésével felette áll a külföldet járó protészáns papoknak, ifjaknak a szemléletmódján, melyben a vallásos elem nem engedte előretörni a természet és társadalom tudományos vizsgálatára irányuló vágyat.

A »bujdosást«, Szepsi Csombor nyugtalan megismerésvágyát nagyszerű érzelmek fűtik.

¹ Kemény Lajos: *Szepsi Csombor Márton*. Földrajzi Közlemények, 1916.

² Ennek a felismerése vezetett pl. arra, hogy az Angliára vonatkozó részt lefordítsák angolra. L. Angol Filológiai Tanulmányok, 1938.

³ *A tőke* III. 376. l.

⁴ Bővebben l. Wittman Tibor: *A nemzeti monarchia megeremtetéséért vívott harc a cseh szövetség keretében a terjeszkedő Habsburg-hatalom ellen 1619–20.* (Kand. disszert. 1954, kézirat) Kül. az I. fejezet.

⁵ *Europica varietas*, 1943-as, alakilag restaurált kiadás (Kolozsvár), 10. l. Az őskiadásból már csak 9 példány van meg. 1892-ben újra kiadta Szamota István: *Régi magyar utazók Európában*. Nagybecskerek. 73–221. l. E szöveg hiányos, éppen ezért nem is használható.

»Mindezeket pedig más végre nem kívántam, hanem csak hogy az én tövises és kösziklás Ithakámnak, az sok hadak és háborúságok miatt pusztaságba került hazámnak, Magyarországnak és az benne levő tiszta életű Penelopének, az igaz keresztényen Anyaszentegyháznak, ha Isten éltetne hasznára, javára és tisztességére fordítanám.«⁶ Apáczai Csere előtt Szenczi Molnár Alberten kívül senki nem kapcsolta össze ilyen magas szinten a polgáriassulási vágyat és a haza felemelésére irányuló kötelességtudatot. Innen kell kiindulni, ha közelebbről meg akarjuk határozni az Europica varietas magyar történelmi és irodalomtörténeti helyét.

Szepli Csombort a hazaszeretettől fűtött, tudományos felkészültségtől vezetett és bizonyos polgári öntudattól feszített tudásvágy hajtotta arra, hogy 1616-ban útra keljen Felső-Lengyelország felé. Varsó érintésével csakhamar Danzigba (Gdansk) érkezett, és itt hosszabb ideig tartózkodott. Már itteni leírásában nagy figyelmet szentel a kereskedelem, pénzforgalom jelenségeinek. Szerinte a Visztula-menti helyeket a »kalmárság« tartja el. Észreveszi Danzig kivételes áruforgalmi szerepét, mely a várost »az egész ország asszonyává« avatja szemében. Részletesen leírja a tengeri forgalmat, megcsodálja a »gabonatartó házakat«, a vonócsigát, »melyen négy ember hetven mázsa fezet oda télesen, az hová akar.«⁷ Itt tartózkodása során azt is megfigyeli, hogy a fejlett gazdasági élet lehetővé tette az adóterhek csökkentését: a város jövedelmei nagyrészt a kereskedelemből fakadtak.⁸ Újdonság ez egy olyan magyar számára, aki a Habsburg-országrészen az ellenkezőjét tapasztalhatta. Danzig már Nyugat-Európa előkapuja.

Az olvasót a danzigi részletek közül különösen megragadja egy mozzanat. Csombor itt jezsuitákkal beszélget, karmelitákkal vitatkozik, majd Braunsbergben is jezsuita kollégiumot látogat. Ugyanezt teszi később más országokban is, mert a vallási elfogultságot legyőzte benne a tanulnivalóság. Ugyanakkor viszont a protestáns kezelésben levő danzigi ispotályokról nem áttal kemény bírálatot mondani. Szerinte az ispotály »nem szűkölködők, hanem bővelkedők háza«, utalva arra, hogy a gazdagok életbiztosításra használják.⁹

Csombor megfigyeléseinek hatássósága abban leli magyarázatát, hogy bátran teszi egymás mellé az ellentétes előjelű tényeket, mondanivalókat. Pl. Danzigban elcsodálkozik, hogy a törvénytelen gyermekeknek külön menhelyük van, de mindjárt siet megjegyezni, hogy sok a gyilkolás, bordélyház stb., ami kiegyenlíti a jó benyomás hatását. Leíróművészetéhez tartozik az is, hogy népi-mondákat és hazai vonatkozásokat ügyesen sző elbeszélésebe. Erre éppen Danzig keletkezésmondája az egyik legszebb példa, mely a szenvedő jobbágyok bosszújához, a kegyetlen és ravasz földesúron aratott győzelméhez fűzi a város német nevének megszületését.¹⁰ Ugyancsak jól illik bele a leírásba annak részletezése, hogy Báthory Istvánnak hogyan sikerült a várost meghódítani 1577-ben.¹¹

Mind a megfigyelt tényanyag, mind a megfigyelő értékelése gazdagabbá, sokrétűbbé válik, amikor 1617 elején hajóra ül és a tengerszoroson át, Dánia és a skandináv partok érintésével Hollandiába hajózik. A kapitalista fejlődés legelőrehaladottabb országában mindjárt feltűnik neki a mezőgazdaság viszonylagos elmaradottsága az iparral, kereskedelemmel szemben. Az agrár jellegét teljesen megőrző kelet-európai ország fia nagy csodálkozással állapítja meg, hogy a hollandoknak »nincsen szántóföldjük, nincsen fájuk, mely dolgon bizony elcsodálkozhatol miképen lehessen az embereknek benne táplálásuk, holott csak Amsterodamban is lakos gazda számlálattik kétszerváló százezer.«¹² Érthetetlennek tartja azt is, hogy nincs kemence az országban. Természetesen a mezőgazdasági jelleg gyengülését nem tudja összefüggésbe hozni a kibontakozó kapitalista termelés következményeivel.

A kapitalista társadalom felszíni, de mégis fontos jelenségeit jól megfigyelte. A holland polgáriassulás eredményeit kivívják elismerését. A bő városi piacok és a téglákkal kirakott falusi utcák mellett azonban észreveszi a kapitalista fejlődés ellentmondásainak egyes áruelőjeleit, az új társadalom árnyoldalait is. Míg azt pozitívnak tartja, hogy eltérően Magyarországtól itt a férfiak és nők egyenesen ülnek egymás mellett a templomban, azt már nem tartja eszményinek, hogy nagy a vallási türelmetlenség. Orániai Mórincnak az arminianusok elleni harcáról külön tesz említést.¹³ A társadalmi feszültség nagysága tűnik ki abból a röpke megfigyelésből, hogy a kivégzett embert azért viszik később a tömlőcből az akasztófára, mert »hogya odavinnék mindjárt, az nép kifutna nézésére és itthon vagy tűz vagy pártütés történhetnék azoközben.«¹⁴

⁶ Uo.

⁷ 23, 38, 42–43, 50. l.

⁸ 52. l.

⁹ 45, 47, 58, 52. l.

¹⁰ 39–40. l.

¹¹ 36–38. l.

¹² 82. l.

¹³ 88–89, 90, 95. l.

¹⁴ 89. l.

Legvisszatartóbbnak a munkaházak (»Zuchtházak«) rendszerét tartotta Hollandiában. Ezekben a szegényeket mesterségekre tanítják és dolgoztatják. Szemléletesen írja le azt a módszert, mellyel a szegényeket a kényszermunka kegyetlen fegyelmébe beletörlik. »Először próbálják engedelmességét sokféle dolgokon. Napestig egy helyből más helybe követ bord, vizet kutakból kádakba merit, azt meg visszatölti a kutba. Kivel tapasztatnak, kivel énekelhetnek. Némelyiknek lábán, némelyiknek nyakán vas.« Rémmesébe illő megfigyelés következik ezután. Azokat, akiket lustának találunk, bezárják egy terembe, melybe vizet eresztenek. A víz egyre emelkedik, és a bezárt emberek, ha nem akarnak megfúlni, kénytelenek a kezükbe adott edénnyel a végkimerülésig lapátolni kifelé a vizet a szoba felső részén levő nyíláson keresztül.¹⁵ Mindehhez hozzászói Csombor, hogy a munkaházakból »szertelen nagy haszna jár az városnak«, mivel a szegények csak kenyérért és vízért dolgoznak. Leírja az egyik lázadást is, mely kitört a mesterek ellen. Megfigyelését a következő szubjektív megjegyzéssel zárja le: »En bizony csak szintén látásától is ez háznak iszonyodtam.«¹⁶

Nevezetes állomás ez a magyar irodalom történetében. Csomborban a nyugati bérabszolgaság első magyar megfigyelőjével és részben megbélyegzőjével találkozunk, aki határozottan fejezte ki ellenszenvét a hollandiai tények láttára! Nem csökkenti mindennek a jelentőségét, hogy nem tudatos álláspontokról van szó, hanem szegények, szenvedők iránti általános rokonszenvről. Ez olyan erős Szepsi Csomborban, hogy a nyugati kizsákmányolás rendszere azonnal a magyarországi örökös jobbágyság éppen ekkor megerősödő hatalmára, a földesúri önkényre és visszaélésekre emlékezteti. Jó alkalom nyílik erre akkor, amikor utolsó hollandiai állomáshelyén, Vliessingben a vendéglőből már este 7 órakor eltávozott, de a vendéglős a vacsora, sőt az ágy árát is megvette rajta azzal az okoskodással, hogy Csombornak szándékában állott meghálni. »Ezt hallván mindjárt eszembe jutta az Szamos mellett, itt Magyarországon egy nemes ember (kit megnevezhetnék) lator szolgáinak cselekedete, azkik, ha az szegény jobbágnak ökrei bárcsak az tulsó partjáról az Szamosnak beletekintettek is az Urukak réjtjébe, ily okon, hogy szándékuk volt belemenni, behajtották és bírság alatt bocsátották ki.«¹⁷

Ebből kitűnik, hogy írónk nyíltan állást foglal a »szegény jobbágyság« mellett. Ugyanekkor a nyugati és keleteurópai élet egyes jelenségei közti párhuzammal ösztönösen is kiemelte azt a közös tényezőt, mely az eltérő társadalmi viszonyok megértéséhez vezet: a pénz szerepét. A nagy kortárs, Shakespeare nem hiába nevezte a pénzt »az emberiség közös rimájának«. Nyugaton, keleten egyaránt fontos tényezőjévé válik a nép fokozódó kizsákmányolásának, a vele való visszaélés lehetőségei előtt nincsenek országhatárok. A mögötte levő áru-termelés nemcsak a kapitalista bér munka, illetve a kötött robotgazdálkodás rendszerének megszilárdulásához járult hozzá — kettéosztva az európai társadalom fejlődési folyamatát —, hanem a két terület közti gazdasági kapcsolatok sűrűsödését is biztosította, nyugat és kelet egymásrautaltságának kifejezőjévé vált. Nyugat eléstára Kelet-Európa lett.

Csombor mint »bujdosó legény« nagy figyelmet fordít az árviszonyok alakulására. Megfigyeléseiből kitűnik, hogy nyugaton drágák a mezőgazdasági cikkek. Hollandiában a hal olcsó, de a kenyér drága, a bor még drágább.¹⁸ Ugyanezt állapítja meg, amikor Angliát a kel át.¹⁹ Csak franciaországi útjának vége felé, Lotharingiában állapíthatja meg, hogy a mezőgazdasági áruk olcsóbbodnak: »Itt kezdett megöcsődni a kenyér, mind egész Prágáig, mert az minémü kényeret Franciában négy garason vött ember, itt négy pénzen megvehette. Olcsóbb volt viszontag Németországban, annál is olcsóbb Csehországban, etc.«²⁰ Értékes tapasztalati alátámasztása ez a történettudomány számára fontos ténynek, a mezőgazdasági kereslet nyugateurópai megnövekedésének a kapitalizmus kialakulása idején.²¹

Hollandiában és Angliában kiemeli a paraszti jelleg hiányát a gazdasági életben. Angliában megjegyzi, hogy itt »kerítésben vannak a szántóföldek.«²² Általában nem is érezte magát otthonosan e két országban. Amikor Londonban váratlanul megpillantott három orosz nemzeti öltözetben, mindjárt hazájára gondolt. »Mely nagy öröme avagy keserűségére legyen idegen földön valónak más országban csak valami kicsinybe hazájabeliekhez hasonlót látni, itt Angliában vettem eszembe, mert midőn nagy szomorúan sétálnék, történet szerint három muszkát az ő ruházatjukban, mely az mienktől nem sokat különbözt, láték ...

¹⁵ 85–86. l.

¹⁶ 87. l.

¹⁷ 95. l.

¹⁸ 92. l.

¹⁹ 106. l.

²⁰ 147. l. Az »árforradalom« szerepére v. ö. Wittman Tibor: A németalföldi forradalom időszaka és az európai gazdasági kapcsolatok első modern formái. (Kézirat.)

²¹ Vö. Nichtweiss: Zur Frage der zweiten Leibeigenschaft, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 1953. 5. Heft. 694–96.

²² 101. l.

Ezeknek látása annyira békát szivembe, bizonyos gondolkodásaim miatt alig tudhattam hol vagyok.²³

Figyelemre méltó, hogy Csombor, a reformata religio buzgó híve akkor érezte magát otthonosabban, amikor a katolikus Franciaország földjére lépett. Mindjárt Normandiában feltűnt neki a vidék paraszti jellege: »nemkülömben mint szintén Magyarországon nagy bőven (van) buzája, rozsa, árpája, babja, borsója, lendneke».²⁴ A szőlőhegyek egyenesen Tarcra emlékeztetik. Sokat érintkezett francia parasztokkal, kiknek a táncait is megfigyelte. Fontos megállapítás, hogy a parasztok pénzéhesek, »az paraszt ember pénz nélkül semmit nem ad».²⁵ A pénzjáradék fokozott szerepének burkolt kifejezése ez. A parasztság elszegényedésének kézzelfogható jeleit is észreveszi (facipők stb.) és elámul mindenütt a koldusok sokaságán.

Nemcsak Franciaország agrár jellege, hanem városiasága is jobban tetszik neki, mint a hollandiai vagy angliai. Magát Párizst mint »ez világnak legnagyobb csodáját» említi.²⁶ Csodálkozását fejezi ki azon, hogy a francia főváros látogatására »az mi nemzetségünk közül való ifjak nem igyekeznek».²⁷ Nagyra értékeli Franciaország kultúráját, őszinte elismeréssel írja le a katolikus építészeti, művészeti alkotásokat, megemlékezik a fontosabb iskolákról, köztük arról, melyben Petrus Ramus tanított.

Egy Sorbonne-ban tett látogatása fényt derít arra is, hogy mi vonzza őt a francia szellemi élethez. Részt vett az egyik vitán, és ennek főszereplőjéről, egy fiatal tudósról elragadtatással nyilatkozik. Nemcsak azért, mert az illető nyolctól három óráig sikerrel védekezett tizenkét opponenssel szemben, hanem mert elveti a tekintélyeket, »az Biblia autoritásán kívül senkiét bé nem veszi». Külön fontosnak tartja, hogy az ifjú szavait szószerint idézze: »Non iuravi in verba magistri, rationibus, non autoritate, philosophus sum. Hoc loco suspectum habeo S. Thomam, non recipio, non approbo nisi rationem dederit».²⁸ A skolasztika, a tekintélyelv, a formalizmus ellen ekkor Franciaországban megerősödő támadás helyesléséről van szó. Csombornak a fiatal sorbonneisták melletti állásfoglalását aláhúzza az is, hogy leírja harcukat a jezsuitákkal. Ez a határozott frontváltás fontos adalék ahhoz, hogy a magyar puritánok pályája már elő volt készítve a református egyházon belül, és Szepsi Csombor Franciaországban megtalálta az egyházi tekintélyelv elleni küzdelem átmeneti, sajátosan éppen ezért Magyarországon is megfelelő formáját, mint külső ösztönzést, buzdító példát.^{28*}

Franciaországban már egyre többet fogja el a honvágy utazónkat. Epernay már Eperjesre emlékezteti, a catalaunumi mező »kedves és gyönyörűsége földje» pedig Attila személynén keresztül őseire. Hazafiúi öntudatát csak növelte egy osztrák származású, »bécsországi» asszonnyal való találkozás, aki nagyon megörült, mert Magyarországot úgy tartotta számon, mint hazáját.²⁹ Strassburg körül egy olyan némettel találkozott, aki Magyarországról menekült el, de készült a visszatelepedésre.³⁰ Amikor egy francia nemes megismerte tőle Magyarország helyzetét, büszkén számol be arról, hogy a francia »elcsodálkozott rajta, hogy hogy állhat ily kevés nép a pogányok ellen ily sok ideig, holott az pápának nagy ereje, az hispániai nagy sok országá féli és rettegi az törököket».³¹ Jól esett hallania idegen ember szájából hazája történeti érdemeinek elismerését.

Egyre több magyarral találkozik, amint Németország határát átlépi. A német táj szépsége gyönyörködteti. Nürnberg nagy kereskedelmi forgalma is megragadja figyelmét, de németországi átutazása általában nem hagy benne mélyebb nyomokat. Annál melegebb lesz a hangja, amikor Csehországba érkezik. Az itteniek vendégszeretetéről, barátságos magatartásáról sorozatosan emlékezik meg. Az egyik szegény asszony, akinél megszállt, utolsó fillérét is odaadta neki, mikor megtudta, hogy milyen nagy út áll mögötte. Egyes helyeken a vendéglősök az ételért nem kértek semmit. Kladkoban a gazdaasszony két lányával »egy-egy csókba kártyát is játszotott velük». Sőt az iskolamester Rokycanyban a lányát is szívesen férjhez adta volna hozzá.³² Ez a kép élesen elüt azoktól, melyeket a nyugati országok vendéglőről, parasztházairól rajzolt. Nem idillikus optikai csalódás ez, hanem tapasztalati lerögzítése annak, hogy Európa e részében a paraszti élet még nagyrészt a régi formák között folyt, valamint

²³ 111. l.

²⁴ 125. l.

²⁵ 146, 126, 128. l.

²⁶ 128. l.

²⁷ 133. l.

²⁸ 135. l.

^{28*} A franciaországi jezsuita-ellenes támadásokra 099 : *Europe in the seventeenth century*, 1948 (5. ed.)

327–33. p.

²⁹ 150. l.

³⁰ 156–57. l.

³¹ 150. l.

³² 174–175, 181. l.

annak, hogy Csehország a fehérhegyi katasztrófa előtt viszonylag gazdag, fejlett ország volt. Erről Csombor a cseh városok láttán is meggyőződött.

Ugyancsak jellegzetes az utolsó állomásról, Dél-Lengyelországról alkotott kép is, csak hogy ellenkező előjellel. Itt a »nemesi demokrácia« mindennapos jelenségei tárulnak Csombor szemei elé. Leírja a közélet bizonytalanságát, a törvénytelen jogtörvényesítést, az anarchiát. »Az értelmes élet nem hiszem, hogy Sodomában, Gomorában nagyobb szabadságban volt volna, mint Crackóban«. Pl. az iskolások külön rablóbandát képeznek, ágyúval rendelkeznek, és akikre kivetik hálójukat, azokat kifosztják. Síralmas az összkép: »nincsen semmi bűnnek fegyelme, szabadságosan az piacon egyik az másikat megöli, senki nem szólítja meg érette. Este, ha valamely házban, ki ablakaival az utcára szolgálja, gyertya tetszenék meg, egynehányszor belőnének az ablakon«. ³³

A nemesi Lengyelországból Szepsi Csombor hazafelé igyekezett, hogy 1618-ban befejezze európai utazását. Nyomában volt a kitörőben levő nagy európai konfliktus, a harmincéves háború, melynek első jeleivel már ő is találkozott. Heidelbergben látta az oda igyekvő cseh követtséget, mely Frigyes választófejedelemet hívta meg a cseh trónra. Csehországban már a háborús események is zavarták útját: Pilsent már kerülgétínie kellett, az egyik városka mellett pedig katonákkal találkozott, akik figyelmeztették, hogy »nem Pallasnak, hanem Marsnak szolgálnának«. Lengyelországban a cseh felkelés ellen küldött csapatokkal került össze megállapítván róluk, hogy »minden utálatosságot, részegséget, paráznságot cselekedtek«. ³⁴ Ezek voltak a hírhedt »lissowskiai«, kiket a lengyel király Oroszország, majd Csehország megtámadására, Magyarország elleni intervencióra használt fel.

*

Az ekkor kezdődő Habsburg-ellenes cseh felkelés csakhamar a csehek és magyarok közös harcává szélesedett. 1619-ben Bethlen Gábor a csehek oldalán fogott fegyvert, és kezdeti sikerek után 1620 januárjában létrejött a cseh-magyar konföderáció. Bethlen magyarországi székhelye Kassa lett, ahol visszatérése után Szepsi Csombor Márton is megtelepedett. Nem kisebb személyiség, mint a fejedelem prédikátora, Alvinczy Péter volt Szepsi Csombor fő pártfogója, akinek a jóvoltából lett Kassán skólamester. Nyilván könyve megjelentetésében is volt része Alvinczynek, akit a nagy politikai elfoglaltsága idején Szepsi Csombor gyakran helyettesített a prédikálásban.

A fejedelem harcát alátámasztó protestáns, prédikátoroktól megfogalmazott ideológia a függetlenségi küzdelemnek és a cseh-magyar szövetségnek európai küldetést tulajdonított a Habsburgok világhatalmi törekvéseit képviselő katolikus reakció ellenében. Ma már tisztán látjuk, hogy ez a harc valóban a haladó Európa törekvéseinek élvonalában folyt, és a szövetségesek éppen ennek tudatában igyekeztek maguk mellé felzárkóztatni a protestáns államokat, Angliát, Hollandiát, a protestáns Uniót, sőt egyes Habsburg-ellenes katolikus tényezőket is. ³⁵ A magyar protestánsok a nyugati szövetségesek megnyerését Csehországon, Frigyesen keresztül remélték. Ezért nőtt meg a cseh-magyar konföderáció fontossága.

Ilyen volt a helyzet, amikor megjelent az *Europica varietas*. Témaköre önmagában is aktuális, kifejezője a nyugati Habsburg-ellenes tábor iránt érzett rokonszenvnek. Különösen a »frigyes Csehország« melletti állásfoglalás utal a könyv politikai mondanivalójára. Csombor magasra értékeli Csehország történeti szerepét, és hozzáfűzi, hogy »most is ez világ álmélkodására tyrannus fejedelmére, városainak háborgatóira feltámadván szerencsésen magát mutogatja«. ³⁶ A csehországi fejezetet éppen annak a Magdeburgi Joachimnak ajánlja, aki a Prágára küldendő magyar követtség egyik tagja. Az *Europica varietas* így közvetlenül is kifejezésre juttatja, hogy a közös Habsburg-ellenes harc ügyét szolgálja.

Ennél azonban többről van szó. Csombor híve Bethlennek, a protestáns abszolutista ideológia eszmekörében mozog, amit alátámaszt az is, hogy a Basilicon Doront fordító Szepsi Korocz György is jóakarói közé számít. Ugyanakkor azonban a parasztságra és a vallásügy türelmes kezelésére vonatkozó idézett megjegyzései és magatartásmódja azt mutatják, hogy képviselője és részben kifejezője az egyházon belüli demokratikus irányzatnak, melyet éppen a nagy események, a Habsburg-ellenes függetlenségi politika érdekei engedtek rövid időre felszínre Magyarországon. Nem kisebb dologról volt szó 1620-ban, mint arról, hogy a Bethlen-féle besztércébányai országgyűlés biztosította a három fő vallás egymás melletti békés életét, ugyanakkor a defenzori rendszert cseh mintára meghonosította, és ami a legfontosabb, a földesúri falvak és mezővárosok parasztsága számára biztosította a szabad vallásgyakorlatot.

³³ 189. l. Kassán is csaknem azonos állapotok az 1616-os statutum szerint. *Corpus Statutorum* II/2. 155. l.

³⁴ 174, 176, 187. l.

³⁵ l. Wittman i. m. VI. fejezet.

³⁶ 173. l.

E vívmányok nem a protestáns rendek, hanem a prédikátorok törekvéseit és sikereit fejezik ki, kiknek álláspontját az Alvinczynek tulajdonított Defensio (1620) feje ki.

A Defensio annak a viszonylag rövid időszaknak a jellegzetes alkotása, mely a reformáció XVI. századi hatalmas felvirágzása és a XVII. sz. közepén előretörő puritánizmus között az ellenreformáció győztes előretörése elleni harc jegyében telt el. Ha meg akarta tartani híveinek nagy tömegeit, akkor a református egyháznak határozott támadást kellett intéznie az ellenreformáció fő fegyvere, a földesúri kegyúri jog ellen. Ez a támadás meg is indult, természetesen egyházi síkon, és a földesúri templomjog tagadásához vezetett. Ennek álláspontnak legfőbb programja, a Defensio a templomjogot a paraszti közösség, a »kösség« kezébe adja, azzal az elvi megokolással, hogy az urak »conscientiis plebis Christianae dominari jure divino nec possunt nec debent«. ³⁷ A lelkiismereti szabadság ilyen megfogalmazása minden felvilágosult jelleg nélkül is a haladás irányában tett lépést jelent a vallási harcok idején, és egyrészt kifejezi azt az általánosan ismert összefüggést, hogy az erdélyi fejedelmek vezette függetlenségi harcok a lelkiismereti szabadságért folyó európai küzdelmek vonalába esnek bele, másrészt közel visz annak megértéséhez, hogy mik a magyar puritánizmus közvetlen szellemi előzményei.

A Defensio álláspontját nem minden prédikátor osztotta, elsősorban a földesurak közvetlen szolgálatában állók nem. Inkább a fejedelem köré tömörült papoknak és a viszonylag szabadabban mozgó városi, mezővárosi prédikátoroknak és praeceptoroknak válhatott ez programjává. Ezek közé tartozik Szepsi Csombor is, akinek egész élete a felvidéki városokhoz, mezővárosokhoz fűződik. Kassán született, egy valószínűleg Szepsiből ideszármazott család gyermekeként. Késmárkon tanult, Kassán házitanítószkodott, magyarországi vándorlása során járt Görgön, Sárospatakon, Gyöngyösön, Tokajban, Szemben, Szepesben, Tarcalon és másutt. Annak a magyar mezővárosi és városi református iskolarendszernek a légkörében mozgott, mely kedvezett a szabadabban terjedő gondolatnak és a nemzeti nyelvű művelődésnek. Mindenesetre alkalmas volt arra, hogy talaján kisaradjon a polgári irányú európai kultúrához való kapcsolódás irányzata. Ezt képviselte Szcenci Molnár Albert is, ennek lett másik, világibb témakörrel jelentkező szószólója Szepsi Csombor.

Az Európica varietas félreérthetetlenül polgári irányban kívánja kitágítani a magyar horizontot. »Sokan az mi nemzetünk közül csak proprio horisonte itélik determináltatni ez világot« — bírálja a magyarországi szellemi let szűk határait. Művével is a »facultas visiva« kiszélesítésének célját akarta szolgálni. Mint később a puritánok, ő is elsősorú fontosságot tulajdonít a tudomány népszerűsítésének a tömegek között. Saját szavai szerint azért írta könyvét, hogy »annakokáért kicsinyek, nagyok, ifjak és vének, férfiak, asszonyállatok, leányzók és gyermekek ... jobb értelemben legyenek«. ³⁸ Láttá az ismereteket közlő könyvek, »nálunk való szűk voltát, ez sarkallta az írást. Mint Szcenci Molnár és Apáczai Csere esetében, nála is a látnivágyás, európai szintű műveltség megszerzésére irányuló céltudatosság a hazai műveltség előrelendítésének ügyét szolgálja. Ilyen értelemben van rokonság az Európica varietas és az Encyclopaedia között.

A könyv e jellegéből folyik, hogy írója nem elégszik meg az ismeretek, élmények pusztta közlésével, hanem a látottakat mérlegelni, értékelni is igyekszik. A tudományosan képzett ember fölénye érződik. Így pl. Lengyelországban egy geológiai könyvre utalva gúnyosan elcsodálkozott, hogy az egyik földesúr az agyagos földben akart aranyat bányásztatni. ³⁹ Másutt megmagyarázza és rendszerezi a magyar közönség előtt ismeretlen jelenségeket. Megkapó pl. az a magyarázat, melyet hollandiai tapasztalata alapján Magyarországon talán először, a dohányról és élvezetéről ad. »Csudálkoztam az emberek mely nagy kedvesen éltek az tabákkal, mely fölül így érts: az tabák hispaniai szó, deákul hiják herba nicotiana, annak az embernek nevérol, azki először hasznát ez fűnek találta.« Ezután elmondja, hogy a dohányt egyrészt az éhség csillapítására használják (éles megfigyelés), másrészt »az részesség kedvéért« élvezik. ⁴⁰ Az egyes élmények leírása is olyan, hogy az olvasó mindjárt következtetést vonhat le belőle. Pl. a hajós szokások, a vízbemártás részletei alkalmasak arra, hogy bennük ne csak a durvaságot, hanem a pénzséhséget is észrevegyük.

Tudományos felkészültsége párosul a humanista eszményekkel, melyek az egyházon belüli megújulás vágyának bizonyos jeleivel együtt enyhítik az ortodox kálvinizmus merevségeit. Ez, valamint együttérzése a néppel, eredményezi azt, hogy az európai körkép vonásai frissek, reálisak. Maga a külföldlátás, a »bujdosás«, szükségéért vezet annak bizonyítéka, hogy olyan eszmény és példakép élt Szepsi Csomborban, melyet itthon nem találhatott meg.

³⁷ *Querelamur in clyti regni Hungaricae ... Defensio.* Orsz. Széchenyi Könyvtár. Apponyi: *Hungarica* 2618. 43. 44. 1. L. még 45—47. 1., valamint Szabó István: *A jobbágy vallásügye 1608—1647. (Tanulmányok a magyar parasztság történetéből.* Bp. 1948.)

³⁸ 11. l.

³⁹ 21. l.

⁴⁰ 93—94. l.

Polgári tendenciái mögött nem állott a hazai polgáriassultság kellő foka. Innen vala benne a Szenci Molnárhoz hasonló nyugtalan elvagyódás-visszavagyódás, utazásvágy.

Ez a Magyarországon ritka szellemi magatartás szükségszerűen teremtett ellentétet Szepsi Csombor és a földhözragadt kassai patriciusi felfogás között. Hazatérte után nem voltak vele megelégedve előljárói. 1620-ban a kassai bíró ki is jelentette, hogy nem lehet semmi jót várni tőle, »mert csak sétálásban megyen el«, azaz utazgat.⁴¹ A magyarországi feudális viszonyok rabjává vált városi életben már feltűnő volt, »hivalkodás«-nak tűnt a kulturális érdeklődés, az útnak a keresése. Ezért Szepsi Csombor ki volt téve a támadásoknak, úgy mint később Apáczai. Már neki is meg kellett küzdenie az itthoni »szemtelen rágalmozókkal«, akik igyekeztek gátolni mindenben, könyve kiadásában is. Mi a vád ellene? »Így az én irigyeim azt kárhoztatják, én bennem, hogy tanultam, azt hogy sok idegen országokat, tengereket, várakat, városokat, templomokat, kutakat, folyóvizeket láttam.«⁴² Környezete és az ő felfogása, ízlése között nagy a válaszfal, ezért észrevehető az elszigeteltsége is.

Mégis, ha itthon akart maradni, eltérően Szenci Molnár Alberttől, akkor bizonyos támasz után kellett néznie. Ezt részben Alvinczyben, részben pedig egyes hazafias nemeseiben találta meg. Ezeknek ajánlotta könyve egyes fejezeteit és kérte ezek segítségét a rágalmozók ellen. Innen érthető, hogy kénytelen már az Europica varietasban is bizonyos engedményeket tenni a nemesi ízlés javára. Még inkább kitűnik ez másik, egyben utolsó művéből is, az Udvari scholából. Ekkor már elköltözött Kassáról Varannóba a Bedegi Nyári család birtokára. E művét a nemes Ferenc nevű fiának írta erkölcsi okulásul. Lényegében erkölcsi példagyűjtemény, mely ha nem is fejlesztí tovább az Europica varietas polgárius életesszményét, de nem is egyszerű nemesi erkölccsant ad.⁴³ Dicsőíti az egyszerű emberi magatartást, hirdeti, hogy nem a gazdagságban van az igazi öröm, hanem a szegénységben, vallja, hogy »az szegényekben lehet az mi gazdagságunk«.⁴⁴ Figyelmeztet az Isten előtti egyenlőségre, buzdít az adakozás erényére. A nemesi bűnököt bátran elítéli. Mégis hangneme már önmagában is kifejezi azt, hogy Csombor felfogásában törés állt be, az Europica varietas bátor hangja elhallult, az folytatás nélkül maradt. Még irodalmi tervekkel foglalkozik, mikor 1623-ban meghal.

Az ő és Szenci Molnár példája mutatja, hogy a mezővárosi (részben városi) református szellemi élet tudott ösztönzést adni a polgárius törekvéseknek, de ezeket fenntartani, fejlesztetni még nem volt képes a század elején. A tizenöt éves háború a mezővárosokat és a királyi városokat is meggyengítette gazdaságilag, az 1608-ban intézményesen uralomra jutó »nemesi szabadság« rendszere pedig politikai szerepüket is visszaszorította. Csak a század közepére, elsősorban az erdélyi fejedelemség jótékony védelmének kihasználásával erősödhetett meg a Felvidék keleti részén (7 vármegye) és Erdélyben a mezőváros annyira, hogy a puritánok egyházi törekvéseinek lökőerőt adhatott.

Éppen ezért értékes Szepsi Csombor magányos kísérlete a polgári irányú témákör és hangneme hazai meggyökerezetésére. Nála világi területen, földrajzi, társadalmi rajzban tört utat a polgári prózastílus, mellyel Szenczinél vallási vonatkozásban találkozunk.⁴⁵ Az Europica varietas zamatot, fordulatot nyelve már csak azért is külön tanulmányt érdemelne, mert belőle a XVII. sz. eleji köznyelv számos eleme és tulajdonsága rekonstruálható. A mű formai tekintetben is kiemelkedik a korszak gazdag memoár- és leíró irodalmából, mert a személyes élmények ereje a napló-jellegből a regényszerűség felé viszi előre. Olvasmányossága még ma is vonzóvá teszi.

Az első nyomtatott magyar útirajz szerzője a későbbi nagy magyar utazók méltó elődje. Szepsi Csombor Márton a XVII. század Bölöni Farkas Sándora. Mint ilyen, természetesen csak a XVII. század tudományosságát és a polgárius érdeklődés kezdetét képviselhette, haladó tendenciái még a vallási kérdések keretében törtek előre. Művében a magyar és európai haladás érdekei egyaránt kifejezést nyernek. Nemcsak a magyar kultúrának tett becses szolgálatokat, értékes adalékokkal járult hozzá az egyetemes történeti fejlődés egyes törvényszerűségeinek megfigyeléséhez is. Ezért kellene a külföldi tudományosság figyelmét jobban felhívni Szepsi Csombor Márton könyvére.

– Mi magunk büszkékké lehetünk rá, mint a magyar szellemi élet fogékonyságának egyik korai kifejezőjére. Szerzőjének tudásvágya, a haladás szeretete, mindenekelőtt a haza felvirágoztatására összpontosított törekvése és a szellemi ember nemes felelősségérzete népe, nemzete sorsa iránt avatják Csombort a magyar polgári kultúra egyik jelentős úttörő harcosává.

⁴¹ Földrajzi Közlemények 1916, 273. l.

⁴² *Europica varietas*, I. kiadás 11. l.

⁴³ Kiadva Bártfán, 1623. (Akad. Könyvt. régi magy. ir. 255.) Történelmi irodalmunkban tévesen terjedt el az a nézet, hogy az *Udvari schola* a protestáns abszolutista ideológia jellegzetes terméke.

⁴⁴ *Udvari schola* 121–122. l.

⁴⁵ Vö. Tolnai Gábor: *Szenci Molnár Albert értékelésének néhány kérdése*. Irodalomtörténet 1954. 2. sz. 157–58. stb. l.

PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN
CSOKONAI DOCTORANDUSA

A Doctorandus címet Csokonai a Molière *Képzelt beteg*ében harmadik közjátékként szereplő burleszk doktoravatásnak adta. Nem a fordításnak — annak nincs címe —, hanem az eredetinek, melyet magának lemásolt.¹ A fordítás Csokonainak egyik legjobb műalkotása. Molière *Doctorandusát* Bicskén másolta le magának — írja Toldy Ferenc — s »áttétele mutatja, hogy Csokonai már akkor kezdte érezni, mint kella nyelvezetet tárgya szerint váltogatni«. A fordítás körül azonban több kérdés tisztázatlan; ilyen a keletkezés időpontjának és az alapulvett szövegnek a problémája. Annyi ugyanis az első szempillantásra feltűnik, hogy Csokonai fordítása nem egyezik a hitelesnek elfogadott molièrei szöveggel. Mikor keletkezett hát a fordítás, milyen szövegen alapszik és vajon hű fordításról vagy pedig átdolgozásról van-e szó.

I.

Ha valaki a Harsányi—Gulyás kiadásban közölt Csokonai-kronológiát veszi szemügyre, könnyen azt hiheti, hogy az időpont kérdésével nyitott kaput döngetünk. Itt ugyanis napnyi pontossággal olvasható a keletkezés ideje: 1795. szeptember 3.² Ebben a dátumban azonban kettős tévedés van. Az első az, hogy ez nem a fordítás kelte, hanem a fordítandó szöveg lemásolásáé; Csokonai erre a másolatra jegyezte rá sajátkezűleg a dátumot. A második tévedés, hogy az odajegyzett évszám nem 1795, hanem 1796. A bejegyzés teljes szövege: Bitske, 3° Sept. 1796. Helyesen közli Toldy Csokonai kiadása.³ Csokonai ekkor csak leírta a szöveget. Hogy a fordítás maga sokkal későbbi keletű, arra nézve bizonyág a következő két sora:

*Azt kérdem tőled bátor Baccelliere
Somogy Vármegyének érdemes embere*

Mikor Csokonai 1796 őszén iskolatársánál és barátjánál, Kovács Sámuel bicskei rektor-nál megpihent, nem is sejtette, hogy útja végén, két esztendő múlva Somogyban fog kikötni. Somogy vármegyéhez, ahova később sorsa sodorta, ekkor még nem volt eleven kapcsolata, csak az a gyermekkor távolából ködlő hagyomány, hogy családjuk onnan eredt. Így hát a keletkezés ideje nem tehető előbbre somogyi korszakánál.

A Csokonai-kronológia dzsungelében sok külső és belső fogódzóra van szükségünk, hogy csak megközelítőleg is helyes eredményre juthassunk. Ezért kísérjük előbb végig Csokonai kapcsolatát a tárggyal. A burleszk doktorrá avatást már kollégiumi korában, éspedig 1793 előtt ismerte. A *Tempefőiben* (III. felv. 7. jel.) Csikorgó fűzfapoéta szájába adja latin tudásának fitogtatására a burleszk doktorrá avatás egyik visszatérő formuláját:

*Bene, bene, bene respondere
Dignus, dignus est entrare
In nostro docto corpore.*

¹ Magyar Tudományos Akadémia. Kézirattár. Irodalom 4r 375. (Régi jelzet: RUI. 4r. 102.)

² Csokonai Mihály Minden Munkái. Pest, 1844. XXXII. hasáb.

³ Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei. Kiadták Harsányi István és Gulyás József. Bp. é. n. Genius. III. 495. l. (A következőkben HG.)

⁴ I. Toldy-kiadás 955. has. — A Franklin Társulat Csokonai-kiadása (1703. l.) átveszi HG. téves keltezését.

Ebből azonban nem következik, hogy Csokonai ekkor Molière *Képzelt betegét* ismerte. A burlszk doktorrá avatásnak erősen felduzzasztott szövegű önálló kiadásai is jelentek meg *Receptio publica unius juvenis medici in Academia Burlesca Joannis Baptistae Molière, doctoris comici* címen, éspedig 1673-ban Rouenban és még ugyanabban az évben Amsterdamban is.⁵ Ismerve az élénk kapcsolatot, mely protestáns iskoláink és a Németalföld között akkor fönállott, ilyen példány künn tanuló diákok révén Debrecenbe is könnyen eljuthatott. De a *Képzelt betegnek* első kiadása is Hollandiában, Daniel Elzevir amsterdami nyomdájában jelent meg s ezt az Elzevirek többször utánnyomták a burlszk doktorrá avatás bővített szövegével. Az egyetemi ifjúság körében természetesen nem magának a darabnak, hanem a burlszk doktorrá avatásnak volt nagy sikere. Az ifjúság mindig hajlamos a professzori nagyképűség és formalizmus kritikájára s ezért keltett hamarosan visszhangot ez a zseniális karikatúra. Nagy tetszéssel fogadhatták a debreceni kollégiumban is, ahol a nagy diáktömeget oktató professzorok kis száma erősen szükségessé tette a tanári tekintély biztosítását. A kollégiumi vezetők a szabad kritikai szellemet merev formaságokkal, szigorúan ellenőrzött egyenruha-viseléssel, és hasonlókval igyekeztek ellensúlyozni. A szöveg francia-latin makaróni-keveréke, melyben még olasz morzsák is találhatók, távoli rokonságot tartott azzal a konyhalatinnal, amit a napi érintkezésben is rájuk kényszerítettek s ami ellen a XVIII. század végén, az anyanyelv kultuszának hajnalán egyre erősebb a lázadás. Doktoravatás ugyan nem volt a kollégiumban, de volt lelkesztatás, s az 1629 júniusában tartott közzsínat részletesen megállapította a felavatási szertartás mikéntjét.⁶ Hogy a burlszk doktoravatás közismert volt a kollégiumban, az nemcsak abból tűnik ki, hogy Csokonai egyik formuláját Csikorgó szájába adja, hanem abból is, hogy mikor a szöveget lemásolja, a kar »Bene, bene, bene respondere» kezdetű formuláját már első előfordulásakor sem írja le teljes szöveggel, hanem mint teljesen közismertet, csak a kezdőszavakkal jelzi, ugyanígy a Baccellierus többször visszatérő mondókáját, amit szintén szállóigeiként tudott:

*Clysterium donare,
Postea seignare,
Ensultu purgare*

Ugyancsak első szavakkal jelzi csupán a Praeses felavató formuláját is.

Kis János *Emlékezéseiben* olvashatjuk,⁷ hogy Mátyási József 1792-ben néhány hajdani debreceni tanuló társával, kik ekkor Göttingában tanultak, »egyk barátja szállásán színjátékképpen előadták azon módot, mellyel a debreceni professzorok a kollégiumtól búcsút vevő s felsőbb tudományos intézetekbe s teológiát tanulni menő diákokat megvizsgálni szoktak. A magok közt kiosztott szerepek eljátszásával annyit nevettek velünk, hogy akármely színházi vígjátékban sem kellett volna többet kívánni.» Vajon nem Molière burlszk doktoravatásának egy késői visszhangjával állunk itt szemben?

Mikor Csokonai 1796 őszén a pozsonyi diétára igyekezve Bicskén megpihent, kezébe akadt Molière darabjainak egy olasz fordítása, a brandenburgi választófejedelem titkárának, Biagio Augusteinek munkája, melyet Nicolao di Castelli néven bocsátott közzé.⁸ Csokonai másolatának és Castelli szövegének egybevetése kétséget kizáróan megmutatja, hogy ezt az olasz fordítást használta. Csokonait most sem maga a darab, az *Ammalato imaginario* ragadta meg, hanem harmadik közjátéka, a burlszk doktoravatás. A jellemvígjáték sosem vonzotta különösen, és prózája nem ihlette fordításra. Molièrenek ez a keserű darabja egyébként hazájában sem népszerű, csupán mint kegyeleti darabot veszik elő a *Comédie Française*ban vagy az *Odéon*ban Molière halálának évfordulóján annak emlékeztetére, hogy a burlszk doktoravatás esküformájának »Juro» szavánál esett össze. A burlszk doktoravatás viszont formailag és tartalmilag egyaránt erősen megragadta Csokonait, könnyen perdülő és váltakozó szótagszámú, kötetlenül és játékosan rimelő, pattogó ütemű sorai vonzották a fordításra. Erős érzéke volt a groteszk komikum iránt, csúfondáros hajlama, parodisztikus kedve itt méltó tárgyra talált. Ez a rész formában, tartalomban beillett a Kazinczytól »mendikás tónusnak» bélyegzett stílusba. A feladatot megkönnyítette az is, hogy ez a makaróni nyelv a francia elemek helyett most már pusztán olasz tartalmazott; Csokonai ekkor még igen kevésbé tudott franciául, ellenben már nagyon gyakorlott volt az olasz nyelvben és fordításban. Maga a tartalom is erős visszhangot kelthetett benne; kétségbeesett kacaj volt a kollégiumi per még mindig sajgó emlékeire.⁹ A nagyképűség megcsúfolására készítették a latin nyelven, merev formasággal lefolytatott kollégiumi törvénykezés, de még inkább a »clarissimus Dominus

⁵ Szövege kiadva Oeuvres de Molière. T. IX. 482. s. köv. I. a Les Grands Écrivains de la France sorozatban.

⁶ Nagy Sándor: A debreceni református kollégium. Hajdúhadház, 1933. 208. l.

⁷ Kis János superintendens Emlékezései. 2. kiadás Bp. 1890. Olcsó Könyvtár 741—747. sz. 132—3. l.

⁸ Le opere di G. B. P. di Molière. Divise in quattro volumi et arricchite di bellissime figure. Tradotta da Nic. di Castelli Secret. di S. A. S. E. di Brand. Lipsia, Gio. Lodovico Gleditsch 1698. IV. köt. —2. kiad. 1739—40.

Professor« Szilágyi Gábor, ki még sokkal nagyobb mértékben vette igénybe a tekintélytartás külső eszközeit, mint többi kollégája: kiváló apa csekélyebb súlyú fia, kit inkább atyja, a Henriás-fordító Szilágyi Sámuel tekintélye, mint saját érdeme emelt a professzorságra, magánélete feltételeit és tudománya hiányait magyarképűséggel volt kénytelen takargatni. A pataki év nem volt sem elegendő, sem alkalmas arra, hogy ezeket az emlékeket az ifjú Csokonai lelkében eloszlassa.

Csokonai lemásolta hát Castelli olasz fordításából a burleszk doktoravatást, nyilván azzal a szándékkal, hogy lefordítsa. Nem azzal a szép, kalligrafikus írással másolja, mint nyugodtabb időkben Berquin idilljeit; sebtiben, de híven másol. Eltérései Castelli szövegétől egészen jelentéktelenek és többnyire arra szorítkoznak, hogy latinosan, illetve görögösen ír olaszosan írt szavakat (pl. Questionem helyett Quaestionem, idole helyett idola, melancolicis helyett melancholicis stb.) Ezek valószínűleg nem tudatos változtatások, csak a gyors másolás következményei: így természetesebben folyt tollából. Eltérések vannak az ékezésben és a központosításban is; de ezekkel Csokonai mindig igen nagyvonalúan bánik.

Azonban mégis tesz egy igen lényegbevágó változtatást a szövegen. Castellinél a doktoravatás fordítása nem Molière autentikusnak elfogadott szövegén alapszik; olyan kiadást használt, melyben a harmadik közjáték a már fentebb említett önálló kiadású bővített formájában szerepel. Ilyen kiadások bőven akadtak.⁹ A bővített szövegben Molière öt doktora helyett nyolc doktor szerepel. Csokonai fordítása nem követi sem az eredeti, sem a bővített szöveget. Híven ragaszkodik ugyan Castellihez, csupán a nyolcadik doktor szavait s a kórus és a Baccellierus ezekhez kapcsolódó mondókáját hagyja el. Így aztán Csokonainál már a másolatban és ennek a fordításában is, mely a másolatot híven követi, Molière, öt, ill. a bővített szöveg nyolc doktora helyett hét doktor szerepel. Ez Csokonai egyéni és egyedülálló változtatása, aminőt a Molière-irodalom nem ismer. Ezt Csokonai nem pusztán szeszélyből cselekedte. Változtatásának mélyenjáró esztétikai oka van. Ennek megvilágítására közöljük a nyolcadik doktor Csokonainál elhagyott mondókáját:

Octavus Doctor

*Impetrato favorabili licentiam
A Domino Praeside
Ab electa truppa Doctorum,
Tam practificantium, quam practica avidorum,
Et a curiosa turba Badaudorum,
Ingeniose Baccelliere,
Qui non potuit esse sin a qui scavalcato:
Faciam tibi unam questionem de importantia.
Signores, detur nobis audientia.
Isto die, bene mane,
Paulo ante meam colationem,
Venit ad me una Fanciulla
Italiana, satis bella
Et ut penso, ancora un pò verginella,
Quae habebat pallidos coleres,
Febbrem blancam dicunt, magis fini Doctores,
Quia lamentabat se de migrania,
De curta respiratione,
De granda oppressione,
Gambarum ifiatura, & spaventabile stracchitudine,
De battimento cordis,
De strangulamento Matris,
Alio nomine vapor hysteriche;
Quae, sicut omnes maladiae terminate en iche,
Facit a Geleno la niche.
Visum apparebat, buffitum, & coloris
Tantum verdae, quantum merda anseris.
Et pulsu petito, valde frequente, & urina mala,
Quam apportaverat in Caraffa,*

⁹ Az 1674-i amsterdami Elzevir-kiadás, ugyanebből az évből egy kölni és egy párisi jelzésű, de holland nyomdában készült kiadás, ezeknek egy 1675-i párisi utánnyomata, az 1679-i és 1683-i Elzevir s az 1694-i brüsszeli kiadás.

*Non videbatur sine febricula ;
 Del resto, tam debilis, quod venerat
 De suo Grabato,
 A cavallo sopra una mula,
 Non habuerat menses suos,
 Ab illa die, quae dicitur de grandis aquis
 Sed contabat mihi all' orecchio,
 Che se non era morta, era gran maraviglia ;
 Perche in suo negotio,
 Era un poco d'amore, e troppo di cordoglio,
 Ch'il suo Galante se n'era andato in Gallia,
 Servire all Signor Francese una Campagna
 E ch'al presente multi Ciarlatani,
 Medici, Speziali & Cerusici,
 Pro sua maladia in vano laboravunt
 Juxta ancor las novas regulas illorum
 Impiegantium ab oculis Canceri, usque ad Cassiam
 Vogliat mihi dicere, quid superest
 Juxta orthodoxos illi facere?
 Baccellierus
 Clysterium donare stb.
 Chorus
 Bene, bene, bene respondere stb.
 Idem Doctor
 Må, si tam grandam serramentum
 Partium naturalium,
 Mortaliter ostinatum
 Per Clisterum donare,
 Salassare,
 Et reiterando cento volte purgare
 Non potest se garire :
 Finaliter, quid trovares ad propositum illi facere?
 Baccellierus
 In nomine Hypocratis benedictam, cum bono
 Giovane coniunctionem imperare.
 Chorus
 Bene, bene, bene respondere stb.*

Innen kezdve ismét Castelli szövege szerint halad. Ez ugyan már csupán a fordításból derül ki, mert a másolatban, mint már említettük, a Praeses avató szavait, mint úgylátszik közszájon forgó szöveget, csak a kezdő szavakkal jelzi: »Juras guardare Statuta etc. Bacc. Juro. Praeses Ego cum ista Berretta etc.« Ezzel végződik is Csokonai másolata. A fordítás pedig megszakad ott, ahol ezek a szavak csattanóvá fokozódnak.

Csokonai szövegváltoztatásai tehát kizárólag rövidítések. A szövegen magán nem változtat s amiben — a rövidítéseket nem számítva — eltér Molière autentikusnak elfogadott szövegétől, csak annak a következménye, hogy a bővített szöveg jutott kezeibe, melyet egyebekben híven követ. Amit Molièrenél a negyedik és ötödik doktor kérdez, azt a bővebb szöveg éppúgy a hetedik doktor szájába adja, mint Csokonai; a második, harmadik, negyedik és ötödik doktornak a hitelesnek elfogadott szövegben hiányzó kérdése, valamint a jelölt ezekre adott felelete ugyancsak megvan a bővített szövegben és nem Csokonai toldotta a fordításba, mint eddig feltették.¹⁰

Hogy Csokonai miért hagyta el a nyolcadik doktor kérdését s a hozzákapcsolódó szövegrészeket, arra maga a fentebb közölt rész felel. Csokonai nem tudhatta, hogy itt molièrei és apokrif szövegrészek keverednek, de eleven stílusérzéke, mely fordításainak behatóbb vizsgálata kapcsán újra meg újra bámulatra készítet, megérezte vele, hogy ez az aránytalanul elnyújtott rész teljesen kiugrik a szövegből; míg a többi betoldás legalább méreteiben alkalmazkodik az alaphoz, ez teljesen megbontja arányait. Az, hogy frivol, sőt helyenként obszcén, nem riaszthatta vissza Csokonait. A parodisztikus »mendikás« költészet, mint a *Dorottya*ból vagy a *Karnyóné*ből is tudjuk, nem finnyás, noha inkább természetesen szókimondó és trágár, mint sikamlós. Csupán helyes arányérzéke tiltakozott a fölöttebb elnyújtott

¹⁰ Pelle Erzsébet: Un poète cosmopolite du XVIII. siècle: Michel Csokonai et la littérature Française. Szeged, 1933. 49. l.

rész ellen s ezért hagyta el éppúgy, mint a Praeses avató beszéde végén a csattanót gyengítő részeket. Ezek ugyan benne vannak Molière hiteles szövegében, de Csokonai elhagyja a ballet egész második, harmadik és negyedik megjelenését. Molièrenél a hosszú szöveget érthetővé és indokoltá tette az a körülmény, hogy egy tényleges és közismert szertartás paródiáját adja, melynek hagyományos menetét követnie kellett. Csokonait ez már nem kötötte, őt csak stílusérzéke vezeti. Csokonai szövege kerekesebb, elevenebb, epigrammatikusan kiélezett s ebben felülmúlja nemcsak az apokrifnek mondott bővített szöveget, hanem a molièreinek elismert eredetét is.

II.

Csokonai egész pályáján élmény és mű szoros egységbe fonódik nemcsak közvetlen lírai megnyilatkozásaiban, de tárgyas költészetében, sőt fordításaiban is; épp ez mossa el nála a fordítás és eredeti határát, épp ez az élményszerűség teszi az eredetiekkel egyenértékűvé, lírai hitelességűvé fordításait is. Bármennyire is izgatja a forma problémája, fordításainak egyik rugója mindig ez a belső igazság is. A *Doctorandus* szövegét 1796-ban azért írta le, mert felelt akkori érzéseire. A lefordításhoz akkor nem volt nyugalma és nem volt érkezése. Azt a félív papírost, amelyre a szöveget sebtiben, rövidítésekkel s a latin szavakban a szokásos ligatúrákkal kéthasábosan leírta, betette könnyű poggyászába a kéziratok mellé s úgy indult Pozsonyba, majd innen Komáromba. Lilla itt háttérbe szorította élete eddigi legmélyebb élményét, a debreceni kollégiumot minden szép és keserves emlékével együtt. A másolat ott nyugodott a zsengek kézíratai közt, várva az újabb eseményt, amely majd felszínre veti.

A képzelt beteg s a burlesztk doktoravatás erősen orvosellenes élt. Molière beteg volt és fiatalon halt meg. Sok orvost ismert; a halál hatalmával szemben tehetetleneknek, sokszor tudatlanoknak és nagyképűeknek látta őket, kik minden egyéni bajjal szemben a sablonokat ismételve s az emberi hiszékenységet kihasználva a beteg gyógyulásánál előbbre valónak érzik az anyagi hasznot. Beteg volt Csokonai is és törekeny testében hordozta a korai halál sejtelmét. De debreceni évei alatt nem volt és nem is lehetett orvosellenes. Apja a borbélymesterség mellett kora szokása szerint a sebészetet is űzte s a város orvosai szívesen vitték magukkal kisebb műtétek elvégzésére. Wessprémi Istvánt, a kiváló polihisztor-orvost baráti kötelék fűzte a Csokonai családhoz és a Csokonai életrajzok tanúsága szerint az ő gondos kezelése mentette meg az életnek a törekeny ifjú költőt. Nyerészkedésről itt szó sem lehetett; Debrecenben Hatvani professzor hagyománya élt, aki ingyen gyógyította a szegény betegeket. Wessprémi mellett korán megjelent Csokonai életében az orvos-barát is Nagy Sámuel és Földi János személyében.

De a személyes kapcsolatokon felül Debrecen közegészségügye a XVIII. század végén országos viszonylatban a legmagasabb fokon állott. Előmozdította a város polgárainak jólétét, a debreceni kollégiumnak a szellemi élet minden ágára kiterjedő emelő hatása, a református egyház áldozatkészsége, mellyel fiait külföldi egyetemeken képezettette, az orvostudomány s az ezt szolgáló füvésztudományok a XVI. századig, Melius Juhász Péterig visszanyúló hagyománya s végül az az élénk kapcsolat, mely Debrecen és a közegészségügy szempontjából fejlett Felvidék, különösen a Szepesség közt fennállott. Mindezen felül a felvilágosodás szelleme is táplálta Csokonaiban az orvostudomány megbecsülését. Rác Sámuel pesti orvosprofesszort könyve megjelenése alkalmából verssel üdvözli. Később, somogyi úttjáról megtérve újra felveszi az orvoskörökkel az érintkezést. Schraud országos főorvos feleségének, Zeininger debreceni patikus lányának halálára írja az *Amaryllist*. Nagyváradai kezelőorvosához, Sándorffy Józsefhez intézi a *Tüdőgyulladáskomor* című verset, talán a legszebbet, amit valaha orvoshoz írtak. Utolsó kezelőorvosához, Szentgyörgyi Józsefhez is meleg barátság fűzte. Megbecsülte bennük nemcsak az orvost, hanem a kiművelt emberfőt is, mert ezek az orvosok valamennyien nemcsak szaktudományuknak voltak jeles művelői, hanem polihisztorok, költők, nyelvművelők és főképp a zsenge magyar irodalmat és színészetet meleg érdeklődéssel kísérő lelkes hazafiak.¹¹

Patakon már más világ fogadta a törekeny testű költőt. Bár éppen pataki évről rendkívül szűkszavúak a források, mindaz, amit Zemplén megye akkori közegészségügyéről tudunk, indokoltá teszi azt a feltevésünket, hogy Csokonai átmeneti orvosellenes magatartásának gyökerei idáig nyúlnak vissza. Míg Debrecenben két városi orvos tevékenykedett, s az első, 1630-ban alapított városi gyógyszertár, az *Arany Angyal* mellett egy második, az *Egyszarvúhoz* címzett patika is működött 1772 óta és kitűnő orvosok mellett híres és tudós patikusokkal is találkozunk, mint a jeles könyv- és régiséggyűjtő Kazay Sámuellel, addig

¹¹ A kor közegészségügyi viszonyaira nézve I. Gortvay György: Az újkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. Bp. 1953. — Korbuly György: Az állami egészségvédelem felé. Magyar Művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor. IV. köt. Barokk és felvilágosodás. — Az egyes orvosokra nézve I. Szinnyi életrajzi lexikonát. Szentgyörgyre Kazinczy Levelézése IX., XXIII. — XXIV. kötet.

egész Zemplén megyében még 1808-ban is csak három gyógytár van és Sárospatakon 1830-ból említik az elsőt. Kazinczy Széphalmon — mely bár Abaujban fekszik, de egészen a zempléni szélén, — ha hozat is orvost a közeli Sátoraljaújhegyről, tanácsot mindig Debrecenből kér Szentgyörgyi Józseftől.¹² Így hát nem valószínű, hogy 1796-ban a *Doctorandus* bicskei másolását már ilyen orvosellenes gondolatok is táplálták, amelyeknek első irodalmi jelentkezését Csokonainál éppen ebben az esztendőben találjuk meg a *Diétai Magyar Múza* egy kis epigrammatikus versében, mely az *Egy orvos sirverse* címet viseli:

*Itt fekszik, aki által
Sokan feküsznek titlen.¹³*

Valószínű, hogy élmények sugallták ezt a kis verset, de lehet részben a röviddel előbb lemásolt *Doctorandus* irodalmi visszhangja is.

Csokonai somogyi életéről már — hála a rajongó tanítvány Gál László kissé rapszodikus és erős kritikával használható lelkes Csokonai-apológiájának¹⁴ — már lényegesen többet tudunk, mint pataki évről. Gál beszéli el, hogy Csokonai 1798 tavaszán már nagybetegben érkezett Somogyba. Komáromból Keszthelyre igyekezett a Georgikon tanári állása ügyében, hogy Lilla »professzorné« lehessen; de az állást nem kapta meg. Régi debreceni diaktársa, Szokolai Dániel vitte szekéren, aki Hedrahelyre tartott. A visszaúton Csokonait a szomszédos Csökölben tette le, ahol a református segédlelkész, Kis Bálint ugyancsak debreceni diák volt. Csokonait — mint Gál írja, — részint a keszthelyi állásban való csalatkozás, részint a márciusi utazás »strapáciája« verte le a lábáról és három hétig feküdt Csökölben. Hogy mi baja volt, nem lehet pontosan megállapítani, mert Gál László az egyik helyen azt írja, hogy »a hideg kilelte«, a másik helyen pedig, hogy erős orrvérzése és fogfájása volt. Valószínűleg ekkor kezdődött évekig húzódo végső betegsége, amely szervezetének — mint váradai orvosa, Sándorffy írja — »születésétől fogva gyenge machináját«¹⁵ végleg összetörte. Maga is megérzi ezt és szomorú sejtését visszhangozza Erdődyéhez írott verse:

*Már kezdett bennem gyengülni,
És számon lebegett már
Az élet, mint a repülő
Készülő ijedt madár*

— — — — —
*És hogy a zajgó világban
Ne kelljen tolongani
A rengeteg Somogyságban
Elbúttam haldoklani.¹⁶*

S a betegség nem akarja elhagyni: 1798 júliusában ismét »hideglelésbe« esik és Kaposvárott felszik betegben, míg Sárközy István Nagyabajomba viteti. 1799-ben Csurgón újra betegségről ad hírt Cséppánnak.¹⁷ Betegen fekve mondja tollba a *Cultura* szövegét is. De betegágyánál nem ült úgy, mint Debrecenben vagy Váradon az orvos-barát.^{17a}

A csaknem hétezer négyzetkilométer alapterületű »rengeteg Somogyság« évszázadokon át úgyszólván elszigetelten élt az ország többi részétől: északon a Balaton, délen a Dráva gátolta a szabadabb közlekedést, a Dunántúl déli részén átvonuló kereskedelmi utak mind elkerülték s a rendkívül hosszú ideig (1555—1690) tartó török hódoltság is hátráltatta a fejlődésben. Kaposvaron kívül, amely azonban nem a megye központi részén, hanem a déli szélén fekszik, nincs is jelentékeny városa. Mindez nem kedvezett kulturális fejlődésének s ha Csokonai megénekli az iskolaügy elmaradottságát Somogyban az ország többi részével szemben, ugyanilyen verset fakaszthattak volna belőle a közegészségi viszonyok is.¹⁸ S ha ilyen verse nem találunk is Csokonai költészetében, mégis kettős visszhangja van nála az új élménynek: az egyik a *Doctorandus* fordítása, a másik Kuruzs alakja *Az özvegy Karnyónéban*.

A falvakban, ahol Csokonai ekkor élt, egyáltalában nem volt orvos, lett légyen az akár Csököl vagy Hedrahely, Korpád vagy Nagyabajom, Kisasszond, Csurgó, vagy akár a kies Szántód a Balaton partján, ahonnan Pálóczi Horváth Ádám szép házából a réven át Tihany riadó leányát fölkereste. Az egész vármegyében négy patika működött és orvost Kaposvárról

¹² Kazinczy Levelezése V. 73. l. VIII. 37., 45—47., 402., 606. l. IX. 16., 123. l. — Magyarország vármegyéi és városai. Zemplén vármegye.

¹³ HG. I. 48. l.

¹⁴ Kézirata az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában Fol. Hung. 2162. Kiadta Vargha Balázs: Dombay Márton Csokonai élete és kortársak emlékezései Csokonairól. Bp. 1955.

¹⁵ Idézi Toldy említett Csokonai kiadásában XVIII. has.

¹⁶ HG. I. 453. l.

¹⁷ HG. II. 664. l.

^{17a} Vargha Balázs: Jókay József illusztrált másolata Csokonai két szindarabjáról. Irodalomtörténeti Közlemények 1955. 428. s. köv.

¹⁸ Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye. 224—225., 280. l.

kellett hozatni. Csokonai vendéglátói mindent megtettek egészsége helyreállítására, csökköli házigaždája, Kiss Bálint mindjárt megérkezésekor kihozatta Kaposvárról Varga doktort és Gál László szerint az ő szerencsés kúrája mentette meg. A *Dorottya* előbeszédében maga Csokonai említi, hogy Kaposvárott »kurán« volt. Varga doktor egyébként semmi maradandó nyomot sem hagyott sem a magyar orvosi, sem a nemzeti művelődés történetében és valószínűleg nem állítható a Debrecenben működött orvosok, Segner János András, Hatvani István, Csapó József, Wesszprémi vagy Szentgyörgyi mellé. De még ez a Varga doktor is csak ritkán jelenhetett meg a távolság és a közlekedési nehézségek miatt, s ilyenkor Csokonai sem kerülhette ki, hogy jó szállásadói és egyéb barátai ne ajánlják a vármegyeszerte működő »kuruzsok« segítségét. Mert hiába fordul ellenük emlékiratban a felvilágosodott orvos Perliczi János Dániel s hiába tartalmaz tiltó intézkedéseket az 1770-i *Generale normativum in re sanitatis*, még az ország legmagasabb társadalmi osztályaihoz tartozók is jobban bíznak bennük, mint az orvosokban. A nép egészségének ügye Somogyban legalább éppúgy, vagy még sokkal inkább az emlékiratokban és tiltó rendelkezésekben említett »kuruzsok« (agyrtae), »kóbor gyógyászok« (histriones, Marktschreier), »a kuritoló, országjáró széllyel kóborló orvosok« (circumforanei, circulatores), »a balgatag és bővös bajos, az Isten és a Haza és a Természet Törvénye ellen járó orvosok«, »javasok és impostorok«, »házaló titokszerárusok« valamint a tenyérjósok (chiromantistae) kezében volt. A fejlettebb egészségügyi viszonyok közül kikerült és felvilágosodott Csokonainak számukra csak egy csúfondáros fintora volt s ennek irodalmi megszemélyesítője Kuruzs,

»doktor, barbely, alchimista,
kéznező chiromantista,
Zsibvásáros és drótvonó,
Poéta és kosárfonó«

ki így állít be a házba : »Nincs-e belső nyavalyája az urnak? Nem akar eret vágatni, vagy mostanába köpölyt hányatni úri tagjaira?« s a »kristelt«, amit a *Képzelt beteg* harmadik közjátékában mint az orvosi ténykedés szimbolumát, nyolc »porte-seringues« hoz be a burleszk doktoravatásra, ott találjuk Kuruzs kosarában is s onnan veszi ki, hogy életre keltse vele a halottnak vélt Karnyónét. A *Doctorandus* és a *Karnyóné* Kuruzsa egy időben és egy helyen, Somogy vármegyében 1799-ben egy töről fakadtak. Így lett Csokonainál az orvosi fakultásáról híres Montpellierből Somogy vármegye, mikor ezt a szöveget :

*Petam tibi, resolute Baccelliere,
Non indignus alumnus di Montpellier*

így adja vissza :

*Azt kérdem tőled bátor Baccelliere
Somogy vármegyének érdemes embere.*

III.

Csokonai fordítása valóságos kis remekmű. Mindenesetre helytálló Toldy már idézett megállapítása, hogy Csokonai érezte, »mint kell a nyelvezetet tárgya szerint váltogatni«; csupán a »már ekkor« helyesbítendő, mert mint láttuk, a fordítás későbbi keletű, mint azt Toldy gondolta és keletkezési ideje egybeesik a nagy fordításokéval, Kleist *Tavaszával* és Vergilius *Georgikonjával*; a *Tavas* előbeszédében később kifejtett fordítási elveknek még tökéletesebb megtestesülése, mint maga a Kleist-fordítás.

Mindenekelőtt rendkívül hű. Sorról-sorra követi az eredetit, szigorúan megtartva az eredeti sorok szótagszámát és rímképletét. Szemléltetőül álljon itt a két szöveg kezdete :

*Virtuosissimi Doctores
Medicinae Professores
Qui huc venuti estis
Et vos alteri Signores
Sententiarum Facultatis,
Fideles ejecutores,
Chirurgiani et Speziali
Atque tota compania etiam,
Salus honor et argentum
Atque bonum appetitum.
Non possum docti fratelli
In me satis admirari
Qualis bona inventio
Est Medici Professio.*

*Virtuosus fő doktorok
Medicinae Professorok
Kik concurráltak itt,
S ti más rendű uraságok
Kik a facultás praescriptumit
Hiven exequáljátok,
Borbélyok, patikárosok,
S egész tudós frequentia !
Sok becsületet, sok
Jó napot, jó appetitust !
Nem tudok bőles compania,
Eléggé bámulni rajta
Milyen finom inventio
Az orvosi Professio.*

Az eredeti versformájának szabad és játékos változatossága fölöttébb vonzó lehetett Csokonai számára, ki nemcsak Himfyben, de még Petrarcánál is unta a versforma egyhangúan szabályszerű zárttságát. Itt kellőképpen érvényesülhetett a tőle annyira kedvelt »kellemetes poétai pongyolaság«. ¹⁹ Az alapszövedékben leggyakoribb a Csokonainak is kedves és sokat használt hetes és nyolcas sorok váltakozó visszatérése, de sűrűn tarkítják könnyed játszásággal hol rövidebb, főképp hatos, hol hosszabb, kilences, tizenegyes, tizenkettes, sőt tizennégyes sorok is. Az egész trochaikus lejtésű, de mint Csokonainál nagyon gyakran, itt is nagyobbára megvan az ütemezés lehetősége. Megtartotta a rímelés gazdag változatosságát is, mely párrímítól és keresztrímítől kezdve az ölelkező és visszatérő rímig minden lehetőséget kiaknáz és összefon.

Ekkora formai és tartalmi hűség mellett az egész mégis olyan, mintha »magyaroknak magyarul irattatott volna«. Épp ebben van Csokonai virtuozitása. Egyrészt az idegen vonatkozásokat magyarokkal helyettesíti:

*Non passavit suam vitam ludendo in sbaraglino
Nec in pigliando del Tabacco
nem töltötte idejét ostáblával
Sem billiárdal és pipával*

vagy

*Et ex illis quatuor rebus
Medici faciunt Filippus, Doppias & Quartos di Scudi.
És hogy ezen négy dologból kaparhat
Minden doctor elég tallért s körmöci aranyat.*

A példákat még szaporíthatnók. De Csokonai ezen a »honosításon« kívül is páratlan nyelvművészettel éri el az egésznek természetes, magyaros jellegét. Így mindjárt a kezdő sorban mesteri a »Virtuosissimi Doctores« magyar fordítása »Virtuosus fő doctorok«. Ezzel megkerülte a magyar felsőfok hosszadalmas nehézségét. S az eredetinel is kifejezőbb Csokonai magyarosan ízes szövege, amikor így fordít:

*Et nostris ordinibus
Principes et reges summissos videtis
A királyok és a princek
A mi facultásunk fékjére kerülnek.*

Pedig a burleszk doktoravatás fordítása szerfölött nehéz feladat. Ezt misem mutatja jobban, mint az, hogy irodalmunkban eddig Csokonaié az egyetlen használható fordítás, s az egyetlen, amely ma is él a magyar színpadon, mert nem tudták újjal és jobbal helyettesíteni. Illyés Gyula legújában megjelent fordítása, ^{19a} kegyelettel követi Csokonai szövegét. A fordítás légnehezebb problémája a makaróni latin-francia-olasz nyelvkeverék helyes visszaadása. Ezt nálunk eddig csak Csokonai tudta kielégítően megoldani, kitűnő tapintattal és nagy történelmi érzékkel.

A francia Molière-kutatásban olyan nézetek is merültek fel — elsőnek Magnin képviselte ezt az álláspontot, ²⁰ — hogy a burleszk doktoravatásnak az a bővebb formája, mely Csokonai fordításának is alapja, ugyancsak Molière-től származik és Boileau közreműködésével poharazás közben keletkezett. Ezzel szemben a legfőbb ellenérv az, hogy a betoldott részek kevesebb ügyességet mutatnak a makaróni latin kezelésében. Mert ez nem önkényes, heterogén nyelvkeverék, ennek a makaróni latinnak megvannak az íratlan törvényei s ezt Molière finom füle megérezte. ²¹ Ez a finom belső hallása megvolt Csokonainak is. Nem esett abba a csapdába, mint a későbbi fordítók, hogy a magyar szavakat latin módra ragozza, mert megérezte, hogy a rokon francia és olasz nyelv megbírja ezt, de a más töről fakadt magyar semmiképpen; így nála a latin tövek illeszkednek be a magyar nyelvrendszerbe. Az ő kevéreknyleve élő realitás, korának konyhalatinnal kevert tudákos stílusa, amint azzal a kollégiumban s a magyar közéletben találkozott. Irodalmi hagyományát Bessenyei Pontyijában jelölhetjük meg s később Kisfaludy Károly Perföldije népszerűsíti, legismertebb változata Petőfi verse, a *Diligenter frequentáltam*.

Ezek között bőven halljuk Csokonai drámáiban is. Ezen a nyelven írt a *Tempefőiben* a ferences gárdián: »A te hozzánk bocsájtott esedező leveledet előlött circiter félórával vettük, olvastuk és attentissime percurrálván, belőle megértettük, qualiter Nemes Betrieger Gottlieb Fridrik, ide Pestre való typographus úr bizonyos rigmusaidnak kinyomtatásáért obtingens 30 azaz harminc körmöci aranyokat kérvén tőled, minthogy tenéked ob tenuem

¹⁹ Elek István: Csokonai versművészete. Bp. é. n.

^{19a} Molière Válogatott Vigjátékai. Bp. 1954. II. köt. 538—542. l.

²⁰ Revue des deux mondes. 1846. XV. köt. 172. s. köv. l.

²¹ Id. Molière kiadás IX. köt. 231—232. l.

conditionem nincs in posse hogy ötet excontentálhasd, tehát már most ő kegyelme feljebb említett Betrieger uram executióval, és poena aresti kíván ellened procedálni és hogy te, minekutána a secularisoknál, vagy az úgynevezett laicusoknál, ut Ecclesia loquitur, minden subsidiumot hiába kerestél volna, e szent társasághoz igazi fiúi bizodalommal s töredelmes keresztyéni ájtatossággal kívánsz a megnevezett summának kifizetéséért folyamodni.²²

Míg Csokonai itt az egyházi keveréknyelvet mutatja be, Porházi a *Gerson du Malheureux*-ben a kollégiumi latinus magyart beszéli: »Pium et religiosum virum! Én is tanultam ám valamit!: theologiám, didacticám, Propheticám, emblematicám, aestheticám, typicám, symbolicám et ceterám absolvattam. Pariter et diabolica multa. Adódott énnékem olyan hatalom, hogy ördögöket űzhessek. Ide fogok állni in tota massa az ajtó elibe. Kár lesz az ajtót bezárni; nec foribus pessulum obdet.«²³

Végre a *Cultura* Firkása a jogászi keveréknyelv példáját adja: »Consequenter a jön ki a species factiból, hogy ked Pofoók az edictum tolerantiale, te pedig Kanakuz a Jus dominale ellen excedáltál, vagy világosabban szólván kend a zsidón dehonestatiót tett, te pedig actus maiori potentiát-no s denique, a pedig edgyik se szabados dolog. Ugyé kend goromba volt, te pedig malitiosus?«²⁴

Csokonai mind a három esetben komikus alak szájába adja a latin-magyar nyelvkeveréket, de túlmegy a puszta komikai szándékon: szatirikus éle van, nyelvvédő szándéka, és pedig két irányban. Nemcsak a magyar nyelv tisztaságát védi, hanem a latinét, is amint ezt ki is fejezi a *Tempefőiben*. Tempefői a gárdián levelének elolvasása után így kiált fel: »Boldog Isten! mit modjak erre a levélre először is? Hol ebbe a magyar nyelv?« — Mire Musai így felel: »Bár a deák nyelv se volna, mert ugyan annak is meg van adva! Csak így van az, amikor az ember se deákur, se magyarul nem tud. Már e köz hiba volt, kivált csak ez előtt kevéssel is az egész Magyarországbán; a politicusok szégyenlettek magyarul beszélni, s a deák nyelvet tették közönségesse, amelyre azt mondotta volna Cicero: Bizony mondom néktek nem esmérlek titeket, a ti szavaitok elárul benneteket, hogy ti nem az én juhaim közül valók vagytok. Troqueamus Pattingusionem contra istos Marodiones demastigandos a canis ebugattás domine perillustris.«²⁵ Ez a magyar nyelvvédő szándék és a latin nyelv klasszikus tisztaságát féltő antibarbarus magatartás egyaránt ihletője volt a *Doctorandus* fordításának is.

A *Képzelt beteg* magyar fordítóit Molière szatirikus élő keveréknyelvének fordításában nem követik Csokonait. Első magyar fordítója, Harsányi Pál²⁶ egyszerűen megkerüli a problémát azzal, hogy nem fordítja le a darab közjátékait, mint ahogy valószínűleg lefordítatlanul hagyta őket az a német forrás is, amelynek nyomán dolgozott. Ez természetesen a darab megcsonkítása. A közjátékok nem szervesen odaaggatott függelékek, hanem a darab szerves részei. Molière ezekkel akart derűsebb befejezést, hatást biztosítani ennek a keserű komédiának. Ez ugyan csak részben sikerült neki; a beteg költő epébe mártott tolla már nem tud gatlásmentes jökedvet ébreszteni.

Csokonai után a burleszk doktoravatás első magyar fordítását csak a Kisfaludy Társaság teljes Molière fordítása hozza.²⁷ Ez egyben a hitelesnek elfogadott molièrei szöveg első magyar fordítása is. A fordító, Berczik Árpád előszavában jelzi, hogy a közjátékokat előtte Rákosi Jenő lefordította, s ezt a kéziratban maradt szöveget a fordító rendelkezésére bocsátotta; ő ebből a fordításból több részletet felhasznál. A szövegből kitűnik azonban, hogy Berczik, vagy talán inkább Rákosi Csokonai fordítását is ismerte, s ebből át is vesz néhány sort, a praeses avató beszédének csattanóját. De a makaróni latin fordítási elveiben Berczik és valószínűleg előtte Rákosi is, sajnálatosan eltér Csokonai helyes és eredeti magyar hagyományától és az akkori legjobbnak elismert német fordítást, Baudissin grófét veszi mintául,²⁸ versformában és a makaronikus latin kezelésében egyaránt. Baudissinnak magának is kétségei voltak saját fordítási módszerének helyességével szemben, aminek kifejezést is ad fordításához csatolt jegyzeteiben.²⁹ Kifejti itt, hogy Molière a konyhalatint bámulatos kecsességgel kezeli, s elismeri, hogy ez a németben sosem érhető el, mert a német szavak ki-
rának a szövegből, s ebben valóban igaza van:

²² HG. III. 214. l.

²³ Uo. 243. l.

²⁴ Uo. ott 338. l.

²⁵ Uo. 215. l.

²⁶ A képzelt beteg. Vigjáték három felvonásban Molièretől. Mulattató Szépliteraturai Gyűjtemény V. köt. Pest, Landerer, 1832. — V. ő. erről Bayer József: Molière Képzelt betegének első magyar fordítása. Irodalomtörténeti Közlemények 1896. és Vasshegyi Margit: A magyar Molière fordítások. Bp. 1926.

²⁷ Molière vigjátékai. Kiadta a Kisfaludy Társaság VI. kötet. A képzelt beteg. Fordította Berczik Árpád. Bp. 1884. Athenaeum.

²⁸ Molières Lustspiele. Übersetzt von Wolf Grafen Baudissin. Dritter Band. Leipzig, 1866.

²⁹ Uo. 527. l. 17. jegyzet.

*Quam wie vom Himmel geschickta
Medicina illa benedicta,
Quae, suo nomine solo,
Wunderbari miraculo
Seit also longo tempore
Facit in Schmausibus vivere
Soviel confratres omni genere.*

A német szavaknál még sokkalta jobban rikítanak a magyarok Berczik fordításában. Csodálatosképpen és teljesen oda nem illően, Bercziknél német szavak is keverednek a már amúgy is zagyva szövegbe:

*Rogo, praeses, si pardonum das-ne;
Et vos, dragae doctores mihasznae,
Tota frequentia facultasve,
Quaerire nostrum fiatal barátum
Doctum, stockdumm baccalaureatum
Causa et ratio est qualis
Quod per opium szundikalízis?*

Berczik Molière »cérémonie burlesque«-jét »bohókás szertartás«-nak fordítja. Szövege teljesen fedi azt a fogalmat, amely ehhez a magyar szóhoz fűződik, de egyáltalában nem fejezi ki azt, amit Molière itt a burleszk szóval jelöl. Molière szövege, de még a bővített szöveg sem felelteti egy percre sem, hogy itt egy komoly szertartás paródiájáról van szó. Molière annyira követte az eredeti doktoravatás szertartását, hogy orvosbarátját, Mauvillaint perbefogták a formulák állítólagos kiszolgáltatásáért.³⁰ Molière ragaszkodik a formulákhoz, olykor csupán ritmizálja, úgy, hogy itt a szöveg tisztább latinságú. A fordító számára két járható út van: vagy nem fordítja le a formulákat, mint Baudissin, vagy úgy fordítja le, mint Csokonai.

*Jól van, jól van, jól van megfelelve,
Méltó, méltó, méltó őkegyelme
Ebbe a mi tudós rendünkbe.*

Csokonai megtartja az eredeti ritmusát, rímeit s a formula latinságát, formula voltát érezteti az első mondat participiumos szerkezte, de latinizmusát ellensúlyozza a második sor magyaros »őkegyelmé«-je. Ezzel szemben Berczik megrontja az eredeti ritmusát, rímelését, és itt is a magagyártotta stílusztalan és történetietlen keveréknyelvet használja.

Várad Antal³¹ még továbbmegy a Berczik megkezdette úton. Az ő fordítása tiszta halandzsa, aminővel a Barokkalki cirksusz Jancsi bohóca mulattatta közönségét. Ennek szemléltetésére álljon itt egy rész:

*Quartus doctor
Super illas nyavaliás
Látó sum, scís bene: mi az!
Am, in coeteris, orrontom,
Hátha nescit, rontom, bontom! ?
Ergo illi elmondábó:
venit tegnap sánta lábó
Homo nyavigans bundábó-
Coram tota facultate
Interrogo illum: lát-e?
Ordítávit: me curate!
Írtóztató potestate.
Kérdem illum: fáj a corpus?
S hol bujávit belé morbus?
Dixit: tőkfejum fájára
Hideg által rázatára
Quare questo csinálára?
Tapinto: pulsusa jár-e?
In oldalibus nyilalávit,
Szuszogávit, nyafogávit,*

*Majd hogy meg nem gebedávit.
Mondasz mihi Laureate
Oculusod belé lát-e?
S medicinát néki ád-e?
Baccalaures
Clysterium ago
Ostt eret vágó
Míg vére csurgo
Denique: purgo.
Quintus doctor
Am ha veszett morbus illa
Neque jobb, se csillapilla,
Akkor mi az istennyilla
Rendelendum, mily pilulla?
Chorus
Bene, bene megfelelt bene
Hallávit ifja, véne,
In nostro docto corpore
Csak gyere
Bene, bene respondere.*

³⁰ Id. Molière kiadás IX. köt. 233–234. l.

³¹ Molière: A képzelt beteg. Énekes táncos vígjáték 3 felvonásban. Fordította Várad Antal. Bp. 1903. Magyar Könyvtár 356–357.

A burleszk doktorráavatás első magyar nyelvű színpadi előadása 1875. október 29-én volt a pesti Népszínházban Rákosi Jenő szövege szerint, Molnár György revüszerű kiállításában. Molnár György Kolozsvárra kerülve, ott is megismételte a pesti sikert.³²

Természetes, hogy Berczik Árpád szövegével a Nemzeti Színház kitűnő stílusérzékkel rendelkező igazgatója, Paulay Ede nem vállalta a burleszk doktoravatás színpadi előadását. Így a *Képzelt beteg* a közjátékok nélkül került színre a Nemzeti Színházban 1894. május 11-én. Ambrus Zoltán már ekkor hangsúlyozza,³³ hogy csak a teljes épségű szöveg előadásának van értelme. Tóth Imre 1912-ben kísérletet is tesz a burleszk doktorráavatás előadására, alkalmasint a rossz szöveg okozta sikertelenséggel.³⁴ Hevesi Sándor ismét a közjátékok nélkül adta elő 1930 tavaszán.³⁵ A darabot magát újrafordította, de a burleszk doktoravatás fordításának különleges nehézségeivel nem tudott, vagy nem mert megbirkózni. A burleszk doktoravatás a *Képzelt beteg* utójátékaként 1942 decemberében került újra színpadra a Madách Színházban, éspedig Csokonai fordításában, Dávid Gyulának Csokonai eleven ritmikájától ihletett szép kísérő zenéjével. A zeneszerző szerint Csokonai fordítása nyelvi és prozódiai szempontból egyaránt eszményi szöveg a komponista számára: vonzza és diktálja a zenét úgyannyira, hogy a burleszk doktoravatás zenéje egyetlen nap alatt készült.³⁶ Csokonai szövege töretlen frissességgel, elevenen perdült a színészek ajkáról, régiessége csak emelte a játék szertartásosságát és parodisztikus jellegét.³⁷ Ezt a bevált gyakorlatot tartotta meg a Katona József Színház is a darab legutóbbi, 1954. december 10-i felújításakor, igazolva Csokonai fordításának ma is eleven erejét.

³² Verő György: Blaha Lujza és a Népszínház Budapest zenei életében. Bp. é. n. 98. l. — Nagy Péter: A francia klasszikus dráma fogadtatása Magyarországon. Bp. 1943. 81. l. — Ferenczi Zoltán: A kolozsvári színészet és színház története. Kolozsvár, 1897. 497. l.

³³ Színházi esték. Bp. é. n. 70–72. l.

³⁴ Nagy Péter l. m. 87. l.

³⁵ Napkelet 1930. 494. l.

³⁶ Dávid Gyula szíves szóbeli közlése.

³⁷ Népszava 1942. december 4.

Századunkban nem volt, mert nem is lehetett olyan nemzedék, amely ne hangoztatta, ne joggal hangoztatta volna: »történelmi idöket élünk«. A történelmi idök krónikása azonban, még ha maga átélte is az illető történelmi korszakot, rendszerint bizonyos távlatot várt és követelt, s csak az adott történelmi korszak elmúltával vállalkozott az események megörökítésére. Móra Ferenc, mint annyi kortársa, maga is felismerte a körülötte folyó események történelmi jelentőségét, 1918-ban, a polgári forradalom győzelmét követő hetekben nem várta meg az idök múlását, s azonnal nekilátott a cselekvően átélt történelmi napok eseményeinek rögzítéséhez.

1918. november 17-én, alig két héttel a győzelem után, elsőnek vesz tollat a kezébe, hogy az utókor számára is pontosan és részletesen megörökítse, mi történt Szegeden a Károlyi forradalmat megelőző és azt követő hetekben.

Móra írásaiból is megtudhatjuk (Hogy alakult meg a szegedi Nemzeti Tanács? Szegedi Napló, XI. 17.), hogy október 19-én, a Munkás-otthon könyvtárszobájában született meg először a szegedi értelmiségiek agyában a gondolat: meg kell szervezni a városban a Nemzeti Tanácsot. Hollós József, a szegedi radikális mozgalom legnagyobb múlttal rendelkező vezére, Móra Ferencet javasolta elnöknek. Móra elhárította a megiszteltetést. Kijelentette, hogy »minden erejével szolgálni fogja a küszöbön levő forradalmat, amelyért eddig is exponálta magát lapjával együtt, forradalmi vezérnek azonban alkalmasabb ember kell, mint ő, kevésbé passzív, kevésbé skrupulózus és sokkal jobban ráérő ember«.

Az események azonban oly lüktető iramban követték egymást, hogy mire Móra tiltakozása érvényre juthatott volna, már jelentős része volt a politikában. Miat a Szegedi Napló főszerkesztője és a Somogyi Könyvtár igazgatója, állásánál fogva is a szegedi értelmiség vezetőrétegébe tartozott. Írói munkássága hallatlan népszerűségét, szellemi vezető szerepét biztosította, közismerten haladó társadalmi és politikai szemlélete pedig a kialakuló új világban elfoglalandó helyét is meghatározta. Hiába idegenkedett korábban is a »politikoszféritól« (ő nevezte így), hiába igyekezett volna könyvei, múzeumi kincsei közé zárkózni, ki kellett lépnie a fórumra. A kor nemcsak a született vezérek, a harcra szánt forradalmárok, de a Muszáj Herkulesek kora is volt. Muszáj Herkules volt Móra a polgári forradalomban? Meglehet. De ha Muszáj Herkulesként, ha Jónásként vállalta is, — vállalta a történelem megszabta szerepet, s a kezdeti húzódozás ellenére a polgári forradalom egyik szegedi vezéregyéniségévé vált.

A Szegedi Napló hasábjain, szinte napról napra követve a történelmi események útját, Móra forradalmi pályafutásáról, a radikális pártban végzett tevékenységéről is képet kapunk. Október huszonötödikén közli a lap a szegedi radikális párt felhívását, ebben szögezi le a haladó erők követelését: »A mi programmunk, röviden: az új Magyarország«. A továbbiakban határozottabban is körvonalazza a felhívás, mit jelent ez az általános törekvés. Az általános titkos választójog, a földbirtokviszonyok rendezése, a nemzetiségek jogainak biztosítása, az ország teljes nemzeti szuverenitása, a béke, a kulturális és szociális előrehaladás szerepel a párt programjában. Másnap már a Nemzeti Tanács kiáltványa szerepel a lap első oldalán. Harmadnap (X. 27.), mikor a forradalom szegedi előrehaladásának tudósítását várna az olvasó, a Móra szerkesztette Sz. N. »Újdonságok« rovata helyén egy fehéren hagyott hasáb éktelenkedik. A közepén néhány soros magyarázat: a lap szerkesztőivel közölték, hogyha előzetes cenzúra nélkül jelennek meg a lapban az idevonatkozó közlemények, a lapot elköbozzák. Ennek a fenyegető és feltétlenül bekövetkező túlkapásnak megakadályozására döntött úgy a szerkesztőség (mivel a cenzúra intézményét a szegedi lapok egy korábbi megállapodása értelmében egyáltalában nem ismerték el, s most sem vetették magukat alá szekatúráinak), hogy ön maga »cenzurázza« a lapból az idevonatkozó anyagot. — Így állt a hét évtizeddel korábban kiharcolt győzedelmes sajtószabadság ügye a forradalom előestéjén Szegeden.

A 48-ban megkezdett és véglegesen meg nem oldott történelmi feladatok megoldására — úgy érezték, most jött el az idő. A történelmi folytonosság gondolata ott élt a legjobb harcosok szívében. »Most győz az a Kossuth, aki 48-ban megmutatta a népnek a demokrácia útját, és 49-ben kiadta az útját az erőszakos hatalomnak — mondotta a Kossuth szobornál rendezett első nagyszabású forradalmi népgyűlésen Juhász Gyula. — Ha Ferenc József regimentje elfogyott, élni fog a Kossuth Lajos regimentje» (Sz. N. XI. 29.). Az október harmincadiki diáküntetésnek is Juhász Gyula a szónoka. »Ezután nemcsak beszélni lehet és kell a békéről — hirdeti — de azt csinálni is kell és harcolni is érte, mert a béke az a népnek, ami az élet az egyénnek: a legdrágább kincs a világon! Memento mori! — tanították eddig a középkori latinság igéivel, de mi ezután a modern humanista jelszót hirdetjük: Memento vivere. Emlékezzél az életre, amelyhez minden élőnek szent joga van a földön!«

Ez a program Móra programja is. Négy esztendő háborúellenes agitációjára, az imperialista háború vérengzései ellen versben és prózában vívott harcára (amelyről egyébként csodálatosan szellemesen megörökített epizódokat olvashatunk a novemberi és decemberi Sz. N-ban név nélkül közölt »A szegedi cenzorjárás története« című Móra cikksorozatban) — (nov. 22., 24. és dec. 8., 24.) a befejező akkordok idején teszi rá a koronát. Mikor a háború kimenetele már nyilvánvalóvá lett, a lehetséges társadalmi haladás követelésével teszi elfogadhatóvá a vereséget. »Jobb volt ezt a háborút elveszíteni — írja — ha egy, bár megfoghatkozott, de szabad és modern magyar nemzet gyanánt kerülünk ki belőle, mint megnyerni úgy, hogy még eddigi álszabadságunkat is elvesztve a porosz cezarizmus halálos ölelésében a feudalizmus fenntartói legyünk itthon, s az emberi és nemzeti szabadság megátkozott pandúrai a világ előtt.« (A törv. hatóság rendkívüli közgyűlésén elmondott beszédből.)

Móra első történelmi jelentőségűvé vált tette a három párt (Szegedi függetlenségi és 48-as párt, Radikális Párt és Szociáldemokrata Párt) közös proklamációjának megfogalmazása volt. »A néptenger reng és a Nemzeti Tanács hajóját röpíti előre« — írja ebben Móra. S a kiáltvány hangja is a viharos tengeren bukdácsoló, hánykolódó hajó parancsnokának parancsoláshoz nem szokott, de a nehéz helyzetben mindenre elszánt, segíteni akaró kemény vezényszava: »A haza végvészélyben van — inti társait.

»Az a feudális érdekszövetkezet, amely belevitte a háborúba (t. i. az országot) az egész világ ellen és ostobaságával elvesztette vele a háborút, most el akarja vészíteni vele a békét is, hogy a maga bőrt megmentse... A késedelmezésre nincs idő, a semlegesség kényelmes köpönyegébe bújni nem lehet, színt kell vallani, a langyos véleményűeket ma kiköpi szájából az élet.«

Ha ezt olvassuk, lehetetlen nem gondolni arra: mindössze tizenkét nap telt el azóta, hogy Móra el akarta háritani magától a forradalmi vezér szerepét!

De ezekben a napokban mérőföldes léptekkel halad, a naptárt is leahagyva a történelem. A rendkívüli törvényhatósági gyűlés — amelyet Becsey Károly és negyven társa kérésére hívtak össze — már olyan, Móra benyújtotta javaslatot tárgyal, amely az előkészületek napjaiban elvesztette aktualitását. Mikor megszövegezték, még a forradalom küszöbén állt az ország, mikor benyújtották, már benne gázolt, s mire napirendre tűzték, már diadalt is aratott.

»Polgártársak, ez a beadvány a mai formájában már elavult stílusgyakorlat — mondotta Móra, — amely csak arra szolgálhat alkalmul, hogy mai összejövetelünkön utóljárjuk a vágatott időket és meghatott lélekkel éltsük a népuralmat, amely nem az Isten kegyelméből, hanem a magunk akaratából való, amit ezen a földön egyszer lehetett eddig elmondani, 1849-ben, és lelkünk piros kendőjét lobogtassuk azok felé, akik ma ezt a népakaratot szimbolizálják.«

Az első okmány, amellyel a Nemzeti Tanács a közéletbe lép, amellyel a létét a város elé tárja, a rendzavarók fékentartására kibocsátott statáriális rendelkezés. Itt Móra neve még csak egyike a rendelet alatt sorakozó aláírásoknak.

A Nemzeti Tanács összetétele azonban fényt derít arra is, hogy ez a testület nem a forradalom irányába fogja vezetni a várost. A Tanácsban, ahol Móra Ferenc és Juhász Gyula képviselte voltaképpen a valóban balra tartó, forradalmi szándékú radikális értelmiséget, a burzsoázia és a szegedi opportunisták szociáldemokrácia vezetői jutottak többséghez, s bár elvileg ekkor (a kommunista párt megalakulása előtt) a szociáldemokrácia a leghaladóbb politikai csoportosulás, gyakorlatilag, a feudális erőket kiszolgáló burzsoáziával lepaktáló jobboldali szociáldemokraták elleni küzdelemben még a polgári radikalizmus talajáról is lehetett a haladás érdekében harcolni. Még Tonelli Sándornak, a szegedi forradalom nem éppen haladó polgári örökösének is szemet szúr a Tanács felemás összetétele. Ő közli, Kelemen Béla »Adatok a Szegedi ellenforradalom és szegedi Kormány történetéhez« című munkája előszavaként, kik milyen irányba vitték, vagy igyekeztek vinni a Nemzeti Tanácsot. A függetlenségi elveket valló Becsey Károly, aki a forradalom győzelmének időszakában is kitartott a magántulajdon szentsége mellett, a haladó elemek által keresztülvitt »telekértékdádó rendszeresítése ellen

igyekezett felhasználni minden lehetőséget, a tőle nem sokban különböző Pálffy Dániel a többi kiscgazda képviselővel együtt, őva intette a várost a balratolódástól. A függetlenségi pólussal szemben állt a szociáldemokrata góc, amelyhez később a radikálisok balratolódott szárnnya is csatlakozik. Hollós József, Dettre János a későbbi kormánybiztos pedig a Károlyi pártból indul el balfelé. A polgári forradalom szegedi vezetői közt Tabódy Zsolt az egyetlen, aki az orosz fogságból hozott forradalmi tapasztalatok birtokában kezdi meg munkáját a Nemzeti Tanácsban. »A szegedi Nemzeti Tanács reakciós többsége kezdettől fogva szembefordult a néptömegek törekvéseivel. Az országos Nemzeti Tanácsba tömörült burzsoázis és szocdem pártok leplezett politikai célkitűzéseit szolgálva mindent elkövetett, hogy a szegedi proletariátust kiszorítsa a küzdőtérrel és megóvja a burzsoázia vezető szerepét is.« (Székely Lajos : A szegedi munkásosztály harca a Tanácsköztársaságért.) Arra, hogy Móra már alakulásakor látta volna a Nemzeti Tanácsnak összetételéből adódó nyilvánvaló tehetetlenségét, nincs bizonyítékunk. Feltehető, hogy ha voltak is kezdettől fenntartásai, a magyar nép felemeléseért végzendő munka legjárhatóbb útjának mégis ezt tartotta, s ezért is vállalt szerepet a Károlyi-forradalom szegedi vezérkarában.

A novembereleji lapokból kiviláglik, hányféle munka hárul Mórára már a forradalom kezdeti szakaszán. A Radikális Párt részéről tagja, illetőleg társelnöke a Nemzeti Tanácsnak, a Radikális Párt szegedi szervezetének egyik elnöke, a Nemzeti Tanácsnak a bírósághoz és az ügyészséghez delegált képviselője, mindezek mellett szinte valamennyi jelentős politikai megmozdulás, népgyűlés szónoka s még ezenfelül XI. 7-én őt bízzák meg a Nemzeti Tanács felvilágosító és agitációs gárdájának megszervezésével is. Amint a megbízást megkapja, máris hozzálat a segítőtársak toborzásához. Felhívja »mindazokat az intelligens polgárokat, akiknek szónoki készségük van, s akik képességet éreznek magukban arra, hogy a nép lelkéhez hozzáférjenek« — támogatassák a Nemzeti Tanácsot ebben a munkában. Kik és hányan jelentkeztek az értelmiség köréből ebbe a gárdába, igaz felvilágosító munkát végeztek-e, vagy valóban a csanádi püspök képviselőjének szándéka szerint, az önkéntes földfoglálók »lecsillapítása«; a nagybirtokmentő propaganda eszközévé vált-e a gárda, a történészek feladata kideríteni, — annyi tény, hogy Móra november 10-én ismét felveti a Nemzeti Tanácsban : »Ő a neki szánt szerepet már betöltötte, a további munkában gyakorlatibb emberekre van szükség...« — jobb szeretné eredeti munkahelyéről szolgálni az ellenőrzés és felvilágosítás ezernyi feladatát.

Ebben a visszavonulási szándékban már nyilvánvalóan benne van a Nemzeti Tanács tevékenységének kritikája is : Móra és Juhász nem vállal közösséget a Nemzeti Tanács reakciós, korrupt, oportunista tevékenységével. A tényekhez azonban az is hozzátartozik, hogy a tanács Móra lemondását *nem* fogadta el. A Nemzeti Tanács politikájára a jobboldali erők túlsúlya nyomja rá bélyegét. A forradalmi testületként a történelem porondjára lépett tanács most vagyonsvédelemmel, fegyveres vagyonsörző »polgárórság« szervezésével foglalkozik, s november 18-án felosztatja s lefegyverzi a katonatanácsokat. Juhász Gyuláról tudjuk, hogy november hónapban mind kevesebbet jár el az ülésekre, s 25-én végül is Hollós Józseffel együtt benyújtja lemondólevelét :

»Amikor a Nemzeti Tanácsot megalakítottuk egy forradalmi testület szervezése lebegett szemünk előtt, amelynek minden egyes tagja garancia arra, hogy a nagy időknek megfelelő forradalmi radikálizmus eszméit minden vonalon megvalósítja. Azóta ez a testület újabb és újabb konzervatív elemek bevonásával egyre jobban eltávolodott eredeti céljától s ma már sokkal inkább egy heterogén bürokrata egyesüléshez, semmint egy forradalmi tanácshoz hasonlít. Ezen egyesülés céljai a mi intencióinknak nem megfelelőek. Ennélfogva alulírottak tisztelettel kijelentjük, hogy a szegedi Nemzeti Tanácsból ezennel kilépünk.« (Juhász Gyula levele — Császtvai István közlése, Délmagyarország, 1953. III. 21.)

Igaz, a Nemzeti Tanács Juhász Gyuláék kilépését sem fogadta el. A Munkásmozgalmi Intézet archivumában (MMI. Arch. XII./2 — 189. — N. T. 1918.) található a Nemzeti Tanács válasza is, amely a konzervatívnak minősített tagok megnevezését kéri, s »az összhang helyreállítását«, a kilépni szándékozók bennmaradását várja a nyílt vitától. Arra vonatkozólag, hogy Móra ebben a kérdésben hogy foglalt állást, s hogy november 10-én megfogalmazott szándékának végül is milyen formában szerzett érvényt, egyelőre még nem sikerült nyomára jutnom.

Nem lehet perdöntő, de mindenesetre érdekes, hogy az egyetlen dokumentum, amely Mórának a Szociáldemokrata Párttal való kapcsolat-keresésére mutat, Juhász levelénél mindössze két nappal később kelt. Ebben a levélben Móra a Szociáldemokrata Párt szegedi szervezete könyvtárának rendezéséhez, illetve kiegészítéséhez ajánlja fel segítségét, hogy ezzel is »a hatalomra jutott munkásságnak új pozíciójához mért szellemi fegyverekkel való felszerelését« támogassa. (A levél teljes szövegét Bóday Pál : A könyvtáros Móra Ferenc c. tanulmánya közli. A Szegedi Egyetemi Könyvtár kiadványai, 17. sz.)

Ügyszintén Móra és a Nemzeti Tanács lazuló kapcsolatát érzem abban a tényben is, hogy a Nemzeti Tanács november 29-i ülésén alelnök létére azt javasolja : szűnjön meg a

Tanács, mert »eredeti programját, a forradalom előkészítését és az első napokon a rendfönn-tartás munkáját már kimerítette«, s az ellenőrzés már a kormánybiztos feladata.

Móra politikai szemléletének, állásfoglalásának gazdag dokumentumanyagát őrzik azok a beszédek, amelyeket a különböző forradalmi szervezetek, népgyűlések ünnepi szónokaként mondott el. Értékelésünk ezidáig leggyakrabban a Sz. N. karácsonyi számában vezércikként közölt beszédre szentelt, a »Hiszek az emberben« címmel híressé vált kis publicisztikai remekműre támaszkodott. Valóban, művészi szempontból talán ez a szintézise, a csúcsa Móra forradalmi publicisztikájának. Állásfoglalásának megvilágítására azonban úgy érzem, szólnunk kell a korábban elhangzottakról is.*

Az első és alapvető harci kérdés, amelyben Móra állást foglal, az államforma kérdése. Az október harmincegyedik-i tömeggyűlésen húszezer ember előtt igenli, élteti a köztársaságot. A forradalom kitöréséért nem a király, hanem a kamarilla felelősségét hangoztatja. De tudja és látja, hogy a megindult lavinát nem lehet feltartóztatni. A törvényhatóság rendkívüli közgyűlésén beadott dekrétumban már a népköztársaság államformáját érzi az egyetlen korszerű, történelmileg jogosult államformának. Ugyanakkor nem áll meg a republikanizmus határainál. A szellemi munkások vasárnapján (nov. 19.) elhangzott beszédében azt is kifejti, hogy »a forradalom nem fejeződött be igazán a köztársaság kikiáltásával, csak most kezdődik igazán. Ami eddig történt, csak dekoráció volt és előjáték, — az összeütközésekben gazdag dráma csak most kezdődik«.

Prófétai szavak ezek, amelyeket a történelem igazolt.

A szükségszerűen, feltartóztathatatlanul közeledő jövőndő képe kezdettől benne él Mórában. Akárcsak Ady, ő is sejti, érzi, hogy a cél, amelyért harcol — a polgári forradalom győzelme — nem oldja meg a magyar társadalom minden égető kérdését, nem ad írt az emberiség minden sebére.

»Nem is egészen új, de egészen magyar gyönyörű típus. Követeljük a legteljesebb demokráciát, az általános, titkos és egyenlő választás-jog elvét becsületesen, mártírosan, holott századokkal nálunk előbbjáró kultúrtársadalmak eredményei már elvették titokban minden gusztyusunkat.«

Adynak ez a vallomása természetesen nem adhat magyarázatot a nála kevésbé tisztán látó, politikailag kevésbé tudatos Móra politikai állásfoglalásának megértéséhez. Nyilvánvaló, hogy a radikalizmus ismeretén s céljain való túljutáson alapuló Ady-féle »két meggyőződés« több, előrehaladottabb Mórának a polgári radikális célokat némi szabadkőműves mítosszal, magával hozott paraszti plebejus demokratizmussal egységbe forrasztó, sokban abszolút naiv szemléleténél. Annyi azonban mégis igaz, hogy Móra a forradalom időszakában továbblátott mint radikális harcosszársai. Meglátta, hogy a feudalizmussal való leszámoláshoz nem elég a polgárság ereje, s tágabb horizontján — mint Ady — ő is felfedezte »a jövőndő fehéreit«. Sőt, ebben az időben cikkek sokasága tanúskodik róla, felismeri a szocializmust, mint az emberiség egyedül lehetséges boldog jövőndőjét. Nem szabad azonban Móra szocializmus fogalmát a tudományos szocializmus fogalmával azonosítani. Móra nem a proletariátus osztály-harcával kivívott osztály nélküli társadalmat, hanem az emberi egyenlőség és boldogság elvont világát kívánja és várja. S ugyanakkor a »két meggyőződés« nála, Adytól eltérően mégis abban jelentkezik, hogy a szocializmus szükségszerűségének felismerése nem érik azonosulással. Látja, és lelkében vállalja is a negyedik rend uralmát hozó jövőndőt, de nem érez magában elég erőt arra, hogy tettekre váltva a felismerést, sikraszálljon maga is ezért a győzelemért. Szemléletének világos, szinte a kívül álló objektivitásával és szabadságával megfogalmazott elemzés adja a szeptember 10-i gyűlésén:

»En magam sohasem csináltam belőle titkot, hogy a jövő társadalmának a tiszta kollektívizmus társadalmát kívánom, mint meggyőződéseim szerint a legkövetkezőbbet amely ugyan nem teszi boldoggá az emberiséget, de elvesz boldogtalanságából, — és személyi érdekek sem kötnek a kapitalista társadalomhoz, engem, aki nem hagyok egyebet a gyermekeimre, mint egy fiók elfonnyadt virágot és egy fiók elfonnyadt verset. Miért vagyok hát itt, a polgári radikális pártban, amelyhez engem nem telekkönyvi és betétkönyvi adatok kapcsolnak, csak lírai motívumok, és miért nem vagyok a szociáldemokrata pártban, amelynek dogmáit már amennyire én dogmákban egyáltalán hinni tudok, hiszem és vallom? S amelyben én nem vesztíthetek semmit, mert meg vagyok róla győződve, hogy bármi legyen ma a szocialisták véleménye erről, a szocializmus, amely az emberiség legnagyobb szellemének köszönheti létrejöttét, a jövőben sokkal jobban meg fogja becsülni a szellemi munkást, mint ahogy a régi társadalom megbecsülte. Az, hogy én mégis csak a partról integetek a szocializmus hajójának, amelyről tudom, hogy meg fogja találni az ígéret földjét, annak az a magyarázata, hogy magamban sem vagyok biztos, el tudok-e olyan gyökereztől származni a polgári osztálytól, amint ez egy igazi szociáldemokratának kötelessége. Nem tudom, nem maradnak-e belső életemnek gyökérhajszálai abban a polgári talajban, amelyben születtem, nevelődtem, amely életem verejtékét beitta, és színét megadta s amelyre ha havas fejjel visszanezék az esztendő

távlatából, amely pirosabbá teszi az elmúlt örömöket és fakóbbakká a bánatokat, akkor azt kell látnom, hogy énram mégis csak olyan bélyeget nyomott a polgári társadalom, amelynek eltávolítása ma talán még véres sebet okozna.»

Soká úszik még a szociáldemokratizmus hajója a történelem vizein, de előbb-utóbb célhoz ér az ígért földjén — vallja Móra. S addig, lassan, lépésről lépésre, mind egy szálig felveszi, befogadja a polgárság utazóit is. De az útra készen kell állni, készen szemléletben, közösségvállalásban, gondolkozásmódban. S a felkészülés útja, a szocializmus iskolája, a szociáldemokratizmus előcsarnoka, a szellemi munkások számára a radikalizmus.

Nyilvánvaló, hogy ebben a formában nem helytálló Móra érvelése. A polgári mozgalmak, még a leghaladóbbak is, távol állnak attól, hogy a szocializmus kádertartálékait neveljék, s ha az értelmiség legjobbjai a polgári radikális mozgalmak iskoláját kijárva egyénileg eljutottak is a munkásmozgalomhoz (pl. számos galileista), azok a polgári pártok törekvései *ellenére*, s nem azok *következtében* értek szocialistává. S elsősorban a dolgozó osztályokkal való kapcsolatuk ereje, közvetlen vagy közvetett volta szabhatta meg útjuk irányát, balratolódásuk ütemét és mértékét. Az is nyilvánvaló ma már, hogy az a szociáldemokrata párt, amellyel Móra szemben állt, az opportunizmus mocsarába fulladva nem lehetett világító fátyla a tévedező kispolgárság, útkereső értelmiség előtt sem. Mégis a fent idézett, a szegedi lányok és asszonyok gyűlésén elmondott beszéd Móra politikai szemléletének megértése szempontjából nem lehet közömbös. Annál is inkább fel kell rá figyelnünk, mert Móra akkor mondta ezt, mikor a Nemzeti Tanács politikai irányvonala, a tömegnyomásra történő átmeneti balratolódás után ismét jobbra tart. Egy héttel később, december 18-án tárgyalják a »Bolsevikok elleni védekezés« című napirendet, amely már az ellenforradalmi rendszabályok foganatosítására készíti fel a szegedi burzsoáziát, s ugyanezen az ülésen hangzik el először az a javaslat, hogy »amennyiben Budapesten bolsevik kormány alakulna, Szeged azt ne ismerje el, hanem a vidék bevonásával alakuljon önálló köztársasággá«. (Idézi Tonelli Sándor, fentebb említett tanulmányában.)

Ebben az atmoszférában helytállni, a polgári radikalizmus talajáról a nép érdekeit következetesen képviselő, egyedül forradalmi szemlélet felé közeledni, nem volt könnyű feladat. S egy héttel a Nemzeti Tanács leleplező hatású ülése után Móra újra és megint csak a forradalom ügye mellett foglal állást. Ekkor írja már említett, felejtethetetlenül szép karácsonyi vezércikkét: »Hiszek az emberben«.

Ez az írás a forradalmi humanizmus hitvallása. Bevezetőben arról szól, mit jelent a szabadság, s a királyok önkényes, csak a szubjektív ösztönöktől és indulatoktól vezérelt szabadságával szembehelyezi a népek igazi szabadságát, azt, ami a felszabadított magyar népek, — úgy reméli, végül osztályrészül jutott:

»A forradalomból született szabadságnak csak egy tartalma lehet, amely azt megszenteli: szabad megtenni mindent, ami nem keveseknek jó, hanem sokaknak: szabad megtenni mindent, ami nem kiváltság, hanem megváltás; szabad megtenni mindent, ami fogyasztja a boldogtalanságot és megsokasítja az örömet a világon!« A szabadság szülötte pedig, ha véren, szennyen, könnyön át — de mégiscsak az emberi boldogság lesz, — vallja Móra.

»En tudom azt, hogy itt még lesznek földrengések s lávaömlések és hogy sok minden, ami szívünknek kedves, elpusztulhat még és a saját életünk is füstté válhat a nagy tűzveszélyben, amelynek csóvavetői voltunk — és én mégis hívó hittel kiáltom, hogy füstön, ködön, gyászon, szenvedésen túl látom az ígért földjét, amelyen nálunk boldogabb nemzedék éli a miénknél emberibb életét. Hiszek abban az állandó szociális erőben, amely az emberiség történelmének zúrzavarában állandóan azon dolgozott, hogy a céltalanságból rendet, a zavarból szépséget, a kegyetlenségből emberséget, — az erőszakból szeretetet hozzon ki. Hiszek abban a cselekvő emberi jóakarásban, amely a fejlődésnek csak olyan hajtóereje, mint a szerelem, vagy az éhség s amely ha néha elbújt is, ha néha megbénultnak látszott is, mégis csak évszázadról-évszázadra javított az életen s ha sántikálva, ha botorkálva, ha visszacsúszva is, mégis csak előbbre vitte az emberséget.«

Az emberség útját, fejlődését Móra a társadalmi viszonyok elevenébe vágó képekkel teszi szemléletessé, megmutatva, hová jutottunk néhány ezredév alatt.

»Még sokan vannak, akik rabszolgamunkát végeznek, de a nyílt rabszolgaság már megszűnt. Még vannak királyok, akik azzal mulatják magukat, hogy halomra öletik egymással az embereket, de a legyőzött ellenség koponyájából már nem csinálnak ivóserleget. Még megbírságolják a parasztot, aki lelövi a nyulat, amit az Isten kizárólag az úri nimródok számára teremtett, de már nincs meg a törvény, amely pár száz évvel ezelőtt jogot adott a földesúrnak, hogy köszvényes lábát az elfogott vadász párolgó vérével gyógyítsa. Még vannak szennyes és bűzös börtönök, de már eltűntek az akasztófák, amelyek hajdan minden község határárt díszítették. Még akadnak, akik azt hiszik, van közük hozzá, ki hogyan szokott érintkezni az Istenével, de már nincs sárga folt és rég nem ropognak az inkvizíció máglyái. A nemi

erkölcsöt még sok barbár törvény teszi immoralissá, de sok tiszta, szelíd öröme van a meghitt családi otthonnak, amelyet az elmúlt idők nem ismertek.»

És ez a megtett út joggal erősíti meg Móra abbeli hitét, hogy az emberiség most a forradalmak győzelmével új, beláthatatlan magasságokba ér majd.

»Minél magasabbra kapaszkodik az emberiség, annál határtalanabb lehetőségei nyílnak meg számára a boldogulásnak és ha egyelőre a szocializmus a legmagasabb pont, amely felé most az út vezet, egészen bizonyos, hogy azon túl is jönni fognak még új orrmok új perspektívákkal.»

A polgári forradalom első és egyetlen karácsonyán gondok és aggodalmak közt ünnepelnek a családok. Éppen ezért helyénvaló, sokszorosan értékes Móra biztató szava, amely megérteti velük, hogy az új Európa vajúdása nem mehet füst és láng, recsegés és reszketés nélkül. De tudniuk kell azt is, hogy »Mindez elkerülhetetlen és mindezt el fogják bírni azok, akik a háborút elbírták, amelynek a rémségei nagyobbak voltak és tovább tartottak. De a jövő győzelme eljön, s azzal hozhatjuk közelebb, ha bátran szemébe vágjuk a közeledő gondnak, rémnek, ha emelt fővel valljuk a humanizmus tanítását, Móra legszívből jövőbb ígétjét: »Hiszek az emberben.«

Nemcsak politikai tartalma, eszmei mondanivalója, mely humanizmusa és minden nehézséggel megküzdő optimizmusa teszi jelentőssé a »Hiszek az emberben«-t. Móra 1918–19-es tevékenységében legjobban az új kutatónak, hogy nagyobb mű, valóban irodalmi alkotás nem született ebben az időben, hogy a versek s irodalmi értékű tárcák áradása is megszűnt, (mindössze egy többrészes tárcasorozat jelenik meg ebben az időben, a kultúrpalotai rajzokat magába foglaló »Amink van« című), nagyobb lélegzetű írásba pedig a gyorsan lüktető történelmi események s a torlódo tennivalók hatására, nem is igen foghatott. Az egykorú lapokat böngészve, Móra nyomán járva, mindvégig éreztem ezt a hiányt, de soha olyan erővel, olyan fájdalommal, mint ennek a cikknek olvasásakor. A »Hiszek az emberben« stílusának emelkedettsége, képeinek gazdagsága, kompozíciójának zártsága egyben felelet arra is, mivé lehetett volna Móra művészete a szabadság korában, 1919-ben, mivé lehetett volna egy más történelmi korban... Ez a kis publicisztikai remekmű önmagában nem pótolja a forradalom alatt meg nem született nagy műveket, de zálog és bizonyosság arra, hogy kedvezőbb körülmények között milyen magasra szárnyalhatott volna Móra tehetsége.

*

1919 elején fokozódik az osztályerők polarizációja. A kommunista párt tömegbefolyása — főleg a december 29-i, Rákosi Mátyás tartotta gyűlés óta — egyre növekszik. A szociáldemokraták és a burzsoá pártok félnek a proletariátus öntudatra ébredésétől, félnek attól, hogy ez a proletariátus, amely a Nagy Októberi Forradalom győzelmé óta egyre többször, egyre határozottabban követeli jogait, fegyvert fog a forradalom védelmére. (Félelmükben végül is Böhm hadügyminiszterhez fordulnak karhatalomért. Így érkezik meg Szeged városába a Neuberger különítmény.) A munkásosztály növekvő politikai súlyát mutatja, hogy a Nemzeti Tanács vezető szerepét egyre inkább a Munkástanács foglalja el.

Az osztályerők polarizációja, az ellentétek élesedése szintváltásra kényszerít minden személyt és fórumot. A »Szegedi Napló« — Móra Ferenc lapja — ebben a válságos időszakban mindinkább balra tolódik. Tonelli Sándor rosszállóan állapítja meg tanulmányában a lap ilyen irányú állásfoglalását, s hozzáteszi: »A vörös irányba való eltolódása már 1919 elejére esik«. Tonelli megállapítása persze erősen túloz. A Szegedi Napló 1919 eleji irányvonala távol állt attól, hogy kommunista legyen. Annyi azonban igaz, hogy a lap, nyilván Móra intencióinak megfelelően valamiféle hatalmi egyensúly, osztálybeke megteremtésére törekszik a burzsoázia és proletariátus között, s ennek a törekvésnek szolgálatában letér a korábbi függetlenségi, majd polgári radikális irányba tolódott, de lényegében a burzsoázia osztályérdekei által meghatározott platformról. Bizonyítja ezt a I. 26-i »Levegőből szabott kabát« című szerkesztőségi vezércikk is, amelynek stílusáról Móra szerzőségére következtethetünk.

»Te polgár, aki négy évnél tovább túrtad a törvény rettenetes terrorát; aki tapsoltál a hóheródnak amikor vágóhídra hajtottak, irgalmatlanabbul, mint a barmot, aki megcsókolta a vasvesszőt, amely véresre hasogatva hátadat, aki kötelességednek tartottad kényre kedvre odaadni magad az állam keselyű karmainak, amelyek beleidben vájkáltak és zsigereidet kitépték, te polgár, mért nevezted anarchiának, ha fölös tüzelődöt meg kell osztadnod azokkal, akik dideregnek és fölös födeledet azokkal, akiknek nincs födelük? Mért beszélsz fogcsikorgatva a munkásról, aki most miniszter lett és törvényt hoz számokra, nem rosszabbat és nem olyan embertelent, amilyent te hoztál az ő számára, mikor te voltál az úr? Mért nem akarod végre megérteni, hogy a folyó megapadhat, de visszafelé nem folyik és polgári megmaradásodnak egyetlen lehetősége, hogy világnézeted megférjen a szocialista forradalommal.«

Jellemzőnek és érdekesnek érzem Mórának egy ebből az időszakból származó »Márol-holnapra« jegyzetét is, amelyben saját régi rovatának hagyományait folytatva, napi aktualitását javaslatát veti fel az olvasóknak, s az illetékeseknek. A régi Ferenc József-alap hovatartozásáról van szó, mi történjék azzal a koronánként összegyűjtött jelentős összeggel, amelyet a város régebbi urai Ferenc József szobrára szántak. Móra javaslata: a Ferenc József-alapból — ha szükséges, állami hozzájárulással — állítsák fel Szegeden Dózsa György szobrát.

»A népszabadság eszményének különb hordozója Dózsa Györgynél egész historiánkban nem volt és a szabadságszoborhoz több olyan modell nem kínálkozik, mint ez a tüzes trónon ülő, halálra kintzett ember, akinek húsát királyok, hadvezérek, papi fejedelmek és egyéb cigánylegények csipdesik paragrafusok harapófogaival. Országos jelentőségű szobrot kell állítani az első proletár-forradalom hősének és ezt Szegeden kell fölláttatni annak az Alföldnek szívében, amelyből Dózsa hadserege kikerült« — vallja cikkében Móra. (A Dózsa-szobor gondolata egyébként korábban Adynál nyert megfogalmazást: »La Barre — Dózsa György« című cikkében és Móra sem először ír róla.)

Március országszerte a forradalmi erők előretörésének hónapja. Szegeden a katonák és munkások III. 11-i tömeggyűlésén már kisebb, fegyveres összetűzésre is sor kerül. Udvardi János, a kommunista párt szegedi titkára, így fogalmazza meg a tömegek jelszavát: »... golyóra golyóval felelünk«. Három nap múlva, III. 14-én a kommunista erők nyomására teljes egészében a Munkástanács veszi kezébe Szegeden a hatalmat. Másnap, a színház március 15-i ünnepélyén Móra Ferenc az ünnepi szónok. Beszédét »A halhatatlan forradalom« címmel közli a Szegedi Napló. A beszédben Móra arról szól, hogyan kopott el a korábbi március 15-éken az 1848-as ünnep pátosza, hogyan vált a szabadság s a forradalom ünnepéből tradicionális üres szertartássá.

»Az úrnak, már akit a régi világban annak hívtak — nem kellett a március 15 — mert az úr cinikus volt és nevetett III. 15-én. Azt mondta, a parasztnak való. A parasztnak — és mindenki paraszt volt, aki nem volt úr — nem kellett március 15. — mert gyanakvó volt és hitetlen és nem is lehetett más, mikor az urak éltették a szabadságot, egyenlőséget és testvériséget. Így lett a mindenki ünnepéből a senki ünnepe.«

De a régmúlt s közelmúlt idézésével Móra elsősorban a jelenhez szól. Kortársait, harcos társait inti, vigyázzanak arra, hogy az a forradalom, amely most győzelmeskedett, ne úgy maradjon az utódokra, mint egy szép litográfia, hanem mint élő valóság. »Nem elég csak az intézményeket megváltoztatni, ha nem tudjuk megváltoztatni az emberek lelkét — vallja — ezen múlik a forradalom sorsa«. Ha igaz is, féligazság Móra hitvallása. De a felvilágosodás nagy szellemein nevelkedett, a radikalizmus talajáról balra tartó értelmiségi — aki Móra volt — nem jutott el a forradalmi osztályharc reális törvényszerűségeinek megértéséhez. Móra, aki már korábban felismerte a forradalmi következetesség szükségességét, s arról beszélt, hogy a régi rendszerből való minden vératömlésztés gyilkosság, mert »a holttetem fertőzött vére a forradalom halálá, most a sokszorosán kiélezett helyzetben lebecsüli az ellenforradalmi erők szervezkedésének veszélyét.« Ma csak egy utópia van, az, hogy a múlt vissza fog térni — mondja. Nem látta, hogy a forradalommal egy időben érlelődik a városban az ellenforradalom is.

A Munkástanács kezéből III. 22-én átkerül a hatalom a proletáriátus uralmi szerve, a direktórium kezébe. (Tagjai: Cibula Antal, Wallisch Kálmán, Udvardi János.) A győztes proletáriátus teljhatalma mindössze öt napig tart. Ennyi idő alatt természetesen csak a forradalmi feladatok egy hányadát végezhetette el, oldhatta meg a hatalomra jutott proletáriátus, mégis többet tett, mint a polgári forradalom egész uralkodása idején. A legközvetlenebb megoldásra váró feladat a város közzellátásának, a lakosság szükségletei kielégítésének biztosítása volt. Az élelmiszerproblémák, amelyek a világháború kitörése óta egyre fokozódtak (a tényleges ár- és élelemhiány mellett nagy szerepe volt ebben a »belső ellenségnek«, az árdrágító, árurejtegető spekulánsoknak is), már a Nemzeti Tanács erőinek egy részét is lekötötték. De míg a Nemzeti Tanács Budapestről kért kétszáz hordó vaját, (hiába!) s Hódmezővásárhelyről igyekezett néhány száz sertést beszerezni, a hatalomra jutott proletáriátus a városon belüli tartalékok igénybevételével, élelmiszer és ruházat bejelentési kötelezettséggel, majd pedig rekvirálással igyekezett az ellátatlanok élelmezését megoldani. Hozzálatott a direktórium az égető lakáskérdés rendezéséhez is. Ugyanakkor, míg a lakosság elemi anyagi szükségleteinek biztosítása volt a legközvetlenebb cél, nem feledkeztek meg a forradalom népravevő feladatairól sem, s a hatalom átvételét követő napokban már megjelent a sajtóban a direktórium felhívása »Szeged tanügyi munkásaihoz!«. Elég a Szegedi Vörös újság néhány számának áttekintése ahhoz, hogy meglássuk, mennyi minden történt öt nap alatt a városban. Már a proletárdiktatúra másnapján felhangzik a kommunisták figyelmeztető szava:

»Ha a proletárdiktatúra vér nélkül is győzhetett, s a burzsoázia az események forgatagában kábulatba is esett, nem kell azt hinni, hogy az ellenforradalom ismét nem kezd éledni és szervezkedni, különösen itt Szegeden, ahol két imperialista hadsereg van.«

Szükség volt a figyelmeztető szóra, a történelem igazolta; szükség volt a proletariátus osztályhadseregére, a március 25-én megalakult Szegedi Vörös Hadseregére is (ugyanaznap jelenik meg a proletárdiktatúra védelmében hozott statárium-rendelet is). A lap napról napra közli a Forradalmi Kormányzótanács rendeleteit: az alkalmazottak betegség és balesetbiztosítására, a címek eltörlésére, a házasságon kívül született gyermekek védelmére, a proletárgyermekek fürdésére vonatkozó intézkedések mellett a házak, üzemek és bankok szocializálását kimondó korszakalkotó jelentőségű rendeleteket. A forradalmi feladatok összességének végrehajtására kevés volt ez az öt nap. De arra, hogy Szeged proletariátusa, dolgozó népe megértse, kiktől várhatja sorsának jobbrafordulását, emberi életét, boldog jövőjét, — arra elég volt a proletárhatalom rövid, de hősi uralma.

26-án éjjel, a direktórium tagjainak — az időközben entente ellenőrzőkből megszállókká szaporodó francia karhatalmi erők nyomására — el kell hagyniok a várost. Ettől kezdve a proletariátus diktatúrája hanyatlóban. A munkásosztály formálisan még egy ideig hatalmon van ugyan, de a polgári direktórium már csak formájában a proletárhatalom szerve, tagjai már nem a proletariátus képviselői, hanem a polgárságé, személyükben ugyanazok. (Somogyi Szilveszter, Dettre János) akik a polgári forradalom idején uralkodtak. Ennek a testületnek életrehívása már voltaképpen az intervenciósook, s a velük szövetséges burzsoá erők taktikai fogása, az igazi népuralom kiürítésének kezdete.

Április elején, az intervenciósook hatalma odáig növekszik, hogy a várost elszakítják Tanácsmagyarország fővárosától, a vörös Budapesttől. Április 6-tól a tanácskormány rendeletei már nem jutnak el Szegedre. Az április 15-i választások nagy erőpróbája, a haladó képviselők, a kommunisták döntő győzelme — 41227 szavazatot kapott a Munkástanács! — már nem gátolja meg az ellenforradalmi erők restaurációját, s a megválasztott Munkástanács már meg sem kezdheti tevékenységét. Mikor Budapesten hatalma teljében új alapokra helyezi az országot a győztes proletariátus, Szegeden a szerb és francia fegyverek védelmében megkezdődik a régi rend konszolidációja.

A proletárdiktatúra formái azonban április elsején még látszólag érintetlenek. S Móra a proletárforradalom ügyét véli szolgálni, mikor április elseji, a Szegedi Naplóban névtelenül közölt vezércikkében («Memento») hitvallást tesz a diktatúra mellett.

«Proletárdiktatúránk első hetén túl vagyunk. Talán sohase volt a történelemben még diktatúra, amely ilyen megalkuvástalanul kemény és mégis ilyen *istenesen emberséges lett volna*... A diadalmas proletariátus nemcsak fenyeget, hanem ígér is: irtalmatlan halált annak, aki moccanni mer az új világrend ellen, emberi megélhetést mindenkinek, aki beéri azzal, amit a maga becsületes munkájával kereshet, a más verejtékezése nélkül. A proletariátus nem vére szomjas, hanem boldogságra s abból mindenkinek juttat annyit, amennyi megilleti».

Nem lehetnek sokan, akiknek van oka a diktatúra ellen fordulni, alattomos tört közzörülni. Ezek okulására hozza fel Móra az 1793-ban az ellenforradalom zászlóját kitűző s ezzel önmagát elpusztító Lyon példáját:

«A párisi forradalmat megtapsolták a lyoni polgárok, ha csak mérsékeltlen és helyes (feltételezhetően sajtóhiba, értsd is!) — le a naplopó monarchiával, le az arisztokráciával — legalább nem kell velük osztozni a gazdaságban és hatalomban. Éljen a köztársaság, amely a felettünk álló zsarnokságot elsöpörte... Attól a naptól, amelyen a köztársaság a vagyonhoz nyúlt, Lyon-nak nem kellett többé a köztársaság, Lyon ellenforradalmár lett... Lehet-e képzelní olyan őrlület és gonosztevőt, aki Szegedből magyar Lyont akarna csinálni?»

A cikk megjelenését követő hetekben Móra még aktív részt vállal a város szellemi életének vezetésében. Ő szervezi a munkáshangversenyek irodalmi nevelő programját, április 8-án a munkáshangversenyen H. G. Wells könyveiről tart előadást s a Szegedi Vörös Újság április 16-i száma meleg szeretettel fogadja a második munkáshangversenyen Móruss Tamás Utópiájáról tartott előadását. (Ugyanekkor kapcsolódik be az egyházi és magánkézben levő múkincesek köztulajdonbavételét előkészítő leltározási munkába is Csányi Mátyás és Juhász Gyula oldalán.

De a proletárdiktatúra formáinak érintetlenül hagyása sem tart már soká. (Ld. a Szegedi Vörös Újság április 15-i számát). Az ellenforradalmi erők hatalomrajutása egyre inkább a forradalom résztvevőivel való leszámolást is jelenti. Móra Ferenc rövidesen a támadások keresztitüzébe kerül, a városban lépten-nyomon azt hangoztatták, «ő adta el a hazát», s személyes biztonsága is veszélyben forgott. S május elején mindez odáig erősödött, hogy meg kellett válnia a Szegedi Napló főszerkesztői székétől. Erről ad számot V. 8-án «Személyes kérdésben» című utolsó vezércikke. Ebben a cikkben Móra ismét a francia forradalom példáját, a girondisták sorsát idézi, s önmaga sorsát a «középutasok» végzetével magyarázza. «Nekem a forradalmak nem hoztak, csak vettek» — menti magát, — sem karrierre, sem néptribuni pozícióra nem áhítozott. De «vétékét» amivel vádolják — ti. hogy figyelmeztette a polgárságot: őrlület és gonoszság lenne Lyon sorsára juttatni a várost — emelt fővel vállalja most is. Önmagát idézve ismét, félreérthetetlenül leszögezi, milyen elvek, célok vezették politikai állásfoglalásaiban a diktatúra idején:

»Rettenetesen vétkezik mindenki, aki provokatív politikát csinál és Szegedet csak az mentheti meg, ha akadnak okos és józan polgárai, akik keresik az őszinte megegyezést az okos és józan munkássággal és nem akarják Dózsa György trónjába ültetni a proletariátust. Mert győzelmet aratni ma könnyű, de senki sem bírja a győzelmet megtartani, ha nem osztózik rajta a legyőzötttel.«

És ez a lényegében osztálybékét hirdető tanács most, a forradalom leverése után más akusztikát kapott. A forradalom, a proletariátus győzelme idején megalkuvásra, osztálykompromisszumra intette volna a munkásosztályt, s objektíve szembeszegülést jelentett a proletariátus hegemoniájával. Májusban, »Személyes kérdésben« írott cikke megjelenésekor, a szegedi ellenforradalmi konszolidáció korszakában, ez a hitvallás: figyelmeztetés az ellenforradalmi terrorra készülő dzsentrí és burzsoá rétegnek. Rendre, emberségre int — mintha előre sejtette, látta volna Siófok és Orgovány »vitézeinek« barbár dühét — de nem elvont, keresztényi, humanista érvekkel, hanem az erőviszonyok felmérésével, azzal a ki nem mondott gondolattal: »Úgy vigyázzatok, ismét pusztíthat e láng rajtatok«.

Másnap már Móra Ferenc nevének fémjelzése nélkül jelenik meg a Szegedi Napló. Búcsúlevelében, amelyet a Napló V. 9-i száma közöl, Móra csendes rezignációval jelenti be távozását a kiadó Engel Lajosnak. »Kenyérünk beles felét visszaadom, most már csak azon élünk, amin kezdtük: a haján, noha fogaink már nem olyan fiatalok, mint hajdanán...«

Két nappal később még felhangzik egy utolsó akkord a búcsúszóhoz. A harcos- és költőtárs, Juhász Gyula búcsúztatja barátját. »Terzinák Móra Ferencnek« című költeményében.

*»Te is az ódon könyvtárnak zugába
Bujtál, ha künn a tavasz csókja égett.
És este irtál, sokat és hiába.*

*Mert álomerdők erdeje mi végett
Ha meghúzódní sem tudsz benne végül
És újság rongya lett minden mi élet?*

*Mi marad itt meg végső menedékül
Az élet elfáradt Robinsonának
Ha a vihartól minden álma szétdől?*

— Egy jó szívar tán, s egy szép, büszke bánat?»

(Megjelent a Szegedi Napló május 13-i számában)

Ha a mesében »három nap egy esztendő«, történelmünkben ez a néhány hónap — a forradalmak rövid viharos időszaka — évtizedek tapasztalatát, tanulságát sűrítette. Móra Ferenc életében, tevékenységében, szemléletének alakulásában is döntő volt az itt vázolt félesztendő, októbertől májusig. Magával hozott plebejus demokratizmusa, a 48-as hagyományokból táplálkozó radikális ellenzékiisége ekkor érett meg, ekkor jutott el — a polgári forradalom sokban lelkesítő, de híveinek opportunizmusa, burzsoá önzése miatt végső soron kiábrándító tapasztalatai alapján — a proletárforradalom igenléséhez. Rövid, de dicsőséges volt a szegedi proletariátus hatalma, s Móra számára is egy életre való tanulságot adott.

A magyar proletárdiktatúra utolsó napjaiban, mikor a francia megszállás alatt szenvedő Szegeden már egymást váltják az ellenforradalmi kormányok, és a munkásság erőfeszítései a proletárdiktatúra visszaállítására egyre reménytelenebbnek tűnnek, Móra Ferenc még egyszer hangot ad a proletariátussal való együttérzésének. Ebben az időben — a verset közlő József Farkas feltételezése szerint 1919. júl. 29-én — írta Móra »Petőfi a mienk« című költeményét. (ITK, 1954. 2.) Ebben a versben Móra hangsúlyozottan »csillagokig érő proletárnak« nevezi a költőt, magáénak, — magunkénak — vallja a patópálokat és kövér papokat ostromozó gúnyját, zsarnokgyűlölő dacát, királyölő villámát és a világszabadságról énekelt dalát, s hatalmas patétikus erővel köti Petőfi nevéhez, sorsához a jelen megpróbáltatásait, a halálra ítélt forradalom híveinek keserűségét, és mindent legyőző bizalmát:

*»S bárhogy kapkod feléd az úri cenk:
Te a mienk vagy, egyedül a mienk!
Mienk, kik Dózsa népei vagyunk:
Pecsét a szánkra, láncban a karunk,*

*Trónunk izzó parázsba ültetik,
Húsunk hóhérlégények csípdesik,
A homlokunkon tüzes korona —
De azért rabok nem leszünk soha«.*

Az ellenforradalmi erők felülkerekedése a kezdeti inzultusok után is állandó rettegésben tartotta Mórát. Állandóan feje felett lebegett a *destruktivitás* vádja, amellyel alkalomadtán minden rendű és rangú ellensége kiszoríthatta volna az irodalom, a közelet színteréről. Volt más kérdésben is hírlapi polémiája és nemzetgyalázási pere, de támadói sohasem felejtették el, hogy főbűne: a forradalmakban való részvétele. Maga is utal Kelemen Bélára — akinek művéről már korábban szoltunk —, hogy tőle megtudhatják majd a szegyenkező dédunokák, milyen országpusztító ősiük volt. Kelemen Béla, szegedi főispán korábban, még az ellenforradalmi erők szervezkedésekor kijelöli, milyen büntetést szán Mórának. Javaslatára szerint a proletárdiktatúrában kompromittált kommunistákat ki kell telepíteni Amerikába, s ott egy önálló magyar kolóniában kipróbálhatják rendszerüket. A kommunista kolónia kultusz-miniszterének Kelemen Béla Móra Ferencet ajánlja. De mivel terve csak papíron maradt, Mórának itthon kellett Canossát járni a forradalom alatt elkövetettekért.

A Canossa-járás első állomása — még 1919-ben — a Dugonics Társaságban lezajlott igazolási eljárással kapcsolatos. Nemrégiben a Délmagyarország hasábjain vita folyt arról, vajon a kényszer, vagy az öngazolás vágya, Móra és Juhász »kompromittált« alakjának mentési kísérlete, vagy az ellenforradalomhoz való lecsatlakozás szándéka vezette a Társaságot az igazolási eljárás megindításakor. (Lásd: Péter László: József Attila Szegeden 'Egyetemi Könyvtár kiadványa' című dolgozatának vitája, Délmagyarország 1955. aug. — szept.) Nyilvánvalóan a meglehetősen heterogén összetételű Társaság tagjainak szubjektív szándéka az akció megindításakor különböző volt. Annyi azonban kétségtelen, hogy Nagy Zoltán társasági tag, törvényszéki bírónak az igazolási eljárás megindítására vonatkozó 1919. szeptember 5-én benyújtott javaslatát még ugyanazon hó 16-án vitára bocsátják. A javaslat szerint a Társaságnak ki kell zárni soraiból mindazokat, akik 1918—19-ben »vétezték a magyar nemzeti irodalom követelte nemzethűség ellen«. Az indítvány nem talál egyértelmű helyeslésre. Móra Ferenc a Dugonics Társaság irattárában fellelhető jegyzőkönyv tanúsága szerint azzal érvel, hogy »irodalmi társaságot csak művészeti és nem politikai kérdések érdekelnek. Dosztojevszkij is kommunista volt, Reclus meg anarchista, mégis világító elméi az emberiségnek, s nevük szent mindenütt, ahol irodalom és tudomány van.«

A társaság liberálisabban gondolkodó elemeinek tiltakozása azonban csak elodázhatta, meg nem akadályozhatta az igazoló eljárás megindulását. 1920 elején Hamar István elnöklétével Cserzy Mihály és Palotás Fausztin elnöklétével alakul meg az igazoló bizottság. Kizárásra összesen két tagot ajánlanak: Bródy Mihályt és Szalai Jánost. Az igazoló bizottságok humanizmusával kapcsolatosan jogos gúnnal jegyzi meg Juhász Gyula: »Sokratess, a pedagógia atyját tudvalevőleg három tekintélyes polgár azzal vádolta, hogy korrumpálja az ifjúságot és új téveszméket hirdet. El is ítélték és ő fenéig itta a bürokpoharat. De akkor pogányok voltak, mi mai keresztények humanusabbak vagyunk és az igazoló bizottság legrosszabb esetben a kényerét venné el, de nem adna neki bürokpoharat.« (Aforizmak a destrukciókról, Szegedi Napló 1921. május 8.)

A sokszorosított kérdőívek tanúsága szerint Mórát, bár részt vett a köztulajdonba vett műkincsek nyilvánartartásbavételében, és sokan »veszedelmes kommunistának tartották« mégis igazolják, mert a diktatúra alatt már nem ő szerkesztette a Szegedi Naplót és mert az újságíróknak a szociáldemokrata pártba való kötelező beléptetését, Szalai Jánossal ellentétben, nem helyezte. Az igazolás körüli hajsza és huzavona bár Móra számára viszonylag simán folyt le, mégis megérteti, hogy később, a Tabódi—Detre per 1921 augusztusi tárgyalásán Móra már maga is szépití, fehéríti szerepét, anélkül azonban — és ez a legfontosabb — hogy a vádlottakra egyetlen terhelő adatot, érvet mondott volna. Jellemző, hogy nemcsak az igazoló eljárás hónapjaiban, sőt nem is csak a huszas évek elején folyt ez a hajsza. Még 1935-ben — tizenhat esztendővel a proletárdiktatúra, egy esztendővel Móra halála után — is akadnak, akiknek mindenáron belé akad a tolluk. A »Társadalmunk« című lap vitáikéből »(z)lzléslen támadás a halott Móra Ferenc ellen«, 1935. III. 8.) szereztem tudomást arról, hogy Méhely Lajos »A cél« című lapjában szembefordul mindazokkal (ezúttal elsősorban Szinnyi Ferencel), akik Mórát elismerő szóval merészelik méltatni. »A jeles elbeszélő, a »legkedvesebb magyar causeur« nagyon is botrányosan csicseregget a kommunista lázadás borzalmas napjaiban, mert akaratánküli bábává lett a háború vízvíztartató elalélt nemzet nyakára ült haramiáknak« — figyelmezteti Méhely professzor Móra rajongóit. — »Ami a Móra Ferenc ünneplése körül folyik, az részben csak naivság, feledékenység vagy jóhiszeműség, de másfelől tudatos félrevezetés... A nagylelkű megbocsátás kétségkívül az emberi lélek legnemesebb virága, azonban vannak bűnök, amelyeket sohasem lehet megbocsátani, amelyek elkövetőinek homlokára kitörülhetetlenül rásütik a Kain-bélyeget és amelyek mindenkorra kiközösítik az illetőt a hazafias társadalomból.«

Ha az ilyen és hasonló minősíthetetlen hangú támadásokra s az egész hónapok alatt megfordult atmoszférára gondolunk, könnyebb megérteni azt, milyen kiábrándulás kényszerítette Mórát esztendőik múltán saját forradalmi tevékenységének gúnyolásra, jelentőségé-

nek elbagatellizálására. Keserű, kicsit cinikus legyintés kíséri szavát a további évek alatt, ha a forradalomról ír. Akár az »Ének a búzamezőkről« idevágó jeleneteit, akár a »Daru utcától a Móra Ferenc utcáig« forradalmi időket tárgyaló fejezeteit idézzük, mindenütt ugyanezt a kicsit mentegetődő, egészében kiábrándult, fanyar hangot találjuk. Ebből csak néha, nagyrítkán csendül fel annak a reménye, hogy egyszer, talán nem is olyan sokára, be kell majd váltani az egyszerű embereknek a régi, féltve őrzött kossuthi reményeit, amelyekre 1919-nek már nem jutott ideje...

A forradalmak korát azonban sohasem tagadta meg. Vállalta mégis, ha keserűen, ha megtépázottan is— elsősorban azzal, hogy a legnehezebb órákban, hetekben, esztendőkből is volt ereje ahhoz, hogy szembeforduljon az ellenforradalommal. Ehhez az egyik erőforrás Móra Ferenc 1918–19-es forradalmi tevékenysége volt.

ANGYAL ENDRE

RIMAY JÁNOS ÉS SEGNER ANDRÁS

Segner András neve meglehetősen ismeretlen régebbi irodalmunk kutatói előtt. Szinnyei életrajzi lexikona mindössze fél hasábot szentel neki, megemlítve jénai tanulóéveit, ott kiadott két latin nyelvű művét, valamint pozsonyi polgármesterségét a XVII. század közepén. (Magyar írók, 12 : 868) Segner helye valójában sokkal jelentősebb a magyar irodalom és művelődés történetében. Othmar Feylnek, a jénai Schiller-egyetem könyvtárosának érdeme, hogy fényt derített erre a jelentős szerepre. Feyl a Schiller-egyetem tudományos folyóiratának hasábjain rendszeresen foglalkozik Jéna kelet- és délkelet-európai kapcsolataival, a régi jénai egyetem körül kibontakozó német–magyar–szláv szellemi érintkezéssel. Legújabb tanulmányában egész fejezet szól Segner Andrásról és a jénai egyetemi könyvtárban őrzött, értékes bejegyzésekkel teleírt emlékkönyvről.¹

Ennek a kétszázkilencvenhét lapot tartalmazó, rézkarcokkal és színes képekkel díszített albumnak a dátuma 1665. A bejegyzések azonban már 1620 körül megkezdődnek. Segner András – amint Feyl megállapítja – 1617 és 1619 közt volt a jénai egyetem diákja, ahol teológiát és jogot hallgatott. A Pozsony melletti Szentgyörgyből származott. Hazájába visszatérve, Bethlen Gábor szabadságharcához csatlakozott, részt vett a besztercebányai országgyűlésen s 1620–21-ben Bethlen követeként Konstantinápolyban járt. Élete második szakaszában Pozsonyban találjuk. Háromszor viseli a város »konzuli« méltóságát – ezért nevezheti Szinnyei polgármesternek –, amellet ő az evangélikus egyház inspektora. Segner érdeme 1656-ban a később olyan híressé vált pozsonyi evangélikus líceum alapítása is, úgyszintén ő építteti 1652-ben a pozsonyi evangélikus templomot.

Feyl eléggé bőven ismerteti az album tartalmát, közli címlapjának szövegét is :

Erös Varom az Isten
Andreas Segner
Szent Georgianus
Pannonius.

A második oldalon pedig ez a bejegyzés olvasható : Andreas Segner, Posoniensis Hungarus, A. O. R. CICICCLXVI. — Segner tehát, akiről azt is tudjuk, hogy nemesi családból származott, nemcsak hogy *hungarus*-nak vallotta magát, hanem tudott is magyarul, hiszen Luther híres énekének kezdő sorát ezen a nyelven jegyezte albuma címlapjára. Magában a kötetben is találunk egyébként magyar nyelvű bejegyzéseket.

Az emlékkönyv tanúbizonysága szerint Segner bel- és külföldi útjain rengeteg emberrel érintkezett : magyarokkal, németekkel, szlávokkal, angolokkal, görögökkel. A bejegyzések többsége humanista tudósoktól ered, de diplomaták, politikusok, egyházi emberek sem hiányoznak. Megörökítette nevét Segner emlékkönyvében például 1620-ban, Besztercebányán Thurzó Imre gróf, a felvidéki protestánsok vezéralakja, 1619-ben Johann Gerhard, a híres jénai teológus, de 1621-ben Kyrillos konstantinápolyi görög pátriárka is, 1665-ben pedig Lippay György érsek. Német egyetemi tanárok, felvidéki és erdélyi magyar, német és szláv iskolamesterek és protestáns lelkészek aláírásai mellett szerepel az ifjabb iktári Bethlen István (Kolozsvár, 1620), sőt Mohila Mózes moldvai vajda is.

Irodalomtörténeti szempontból azonban három név a legérdekesebb Segner albumában : Johannes Jessenius, Joannes Bocatius és Johannes Rimainus, azaz Rimay János. Ez a három név egyúttal ki is jelöli Segner helyét a XVII. századi magyar és délkelet-európai műve-

¹ Othmar Feyl: Exkurse zur Geschichte der südosteuropäischen Beziehungen der Universität Jena. — Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena. Jg. 4., 1954/55, Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe, H. 5/6, 404–408. 1.

lődés történetében. Jessenius, vagy ahogyan a szlavisztikában nevezik, Jan Jesenský (1566–1621) a dunavölgyi kései humanizmus egyik legfényesebb neve, a prágai egyetem világhírű orvosprofesszora és rektora, a cseh függetlenségi törekvések harcosa, majd a fehérhegyi csata után a győztes II. Ferdinánd terrorjának áldozata.² Vértanúhalála előtt egy évvel Besztercebányán járt, ahol a cseh rendek nevében tárgyalt Bethlennel. Itt ismerkedett meg Segner Andrással is.

Bocatiusz Jánossal (1569–1621), az eperjesi és kassai protestáns iskolák humanista rektorával, Bocskai, majd Bethlen hívével³ is Besztercebányán ismerkedett meg Segner, az album tanúsága szerint. Rimayval viszont Konstantinápolyban volt együtt 1620–21 telén, abban az emlékezetes követségben, amelynek annyi érdekes emléke maradt Rimay irataiban.⁴

Rimay bejegyzése Segner albumának 143. lapján olvasható. Feyl a teljes szöveget közli:

»Johannes Rimainus ad portam Otthomanicam Ungariae ablegatus, Egregio D. Andree Segnero in perpetuum benevolentis animi sui symbolum Mensis January Anno 1621, XX die, lubens Constantinopoli scripsit, ubi paucis ante actis diebus Mehemetes, Imperantis Othmanni Imperatoris frater, decreto Procerum violentam mortem subire coactus est, iam currente Januario hoc Mense.«⁵

Nemcsak Rimay és Segner barátságának és közös diplomáciai missziójuknak, hanem a magyar költő kitűnő latin stílusának, s a török történelem egyik drámai mozzanatának is dokumentuma ez a bejegyzés. A többi bejegyzéssel egyesítve pedig bizonyítéka Segner András kiterjedt ismeretségi körének, érdeklődése humanista irányának. Amit Turóczi-Trostler József a *Deliciae Poetarum Hungaricarum* ezekből az évekből (1619) való gyűjteményéről elmondott, az Segner emlékkönyvére is áll: »az új humanista egységfront magyar okmánya.«⁶ A különbség Szenci Molnár és Segner közt legfeljebb annyi, hogy az első a rajnavideki kálvinista újhumanizmus gondolatait veszi át, míg a második a protestáns újhumanizmusnak inkább közép-német-luteránus változatát. Hazai viszonylatban pedig Segner érdekes tagja az 1600-as évek nyugat-magyarországi—felvidéki magyar—német—szláv protestáns kései humanizmusnak. Ott van az ő helye a nagy soproni polgármester és fró Lackner Kristóf (1571–1631),⁷ a már említett, vele személyes kapcsolatban is levő Bocatiusz, vagy a *Deliciae* poétái közt szereplő, szépassági származású, Wittenbergben, Heidelbergben, Prágában, Bazelben, Herbornban, Marburgban megforduló, élete végén a sárospataki iskola rektoraként működő Filiczky János (1580–1622) mellett.⁸ Soprontól Sárospatakig ível, sőt a fejedelmi Erdélybe is átnyúlik ez a protestáns magyar—német—szláv kései humanizmus. Irodalomtörténeti további részletes feldolgozása érdekes probléma volna. Annyit azonban már most is láthatunk, hogy mind Segner, mind Rimay ennek a kései humanizmusnak képviselője. Kettejük barátsága ezért fontos irodalomtörténeti dokumentum. Hálásak lehetünk Othmar Feylnek, hogy ezt az adatot feltárta. Kíváncsi volna most már Segner egész albumának részletes vizsgálata, további irodalom- és művelődéstörténeti értékelése.

CSONKÁS MIHÁLY

ADATOK EGYIK VITÉZI ÉNEKÜNK HŐSÉNEK ÉLETÉBŐL

Erdélyi Pál a *Magyar Remekírók* sorozata *Kuruc Költészet* c. kötetének 40. számú darabjaként közölte 1903-ban azt a búcsúztató verset, amelyet először Pap Dénes tett közzé a Győri Közlöny 1868-i évfolyamának 27. számában. Pap a kérdéses verset a Perlaky Gábor halimbai közbirtokos birtokában levő kéziratból vette. Ez a kézirat id. Ács Mihály devecseri evangélikus prédikátor, később kemenesaljai esperes emlékbeszédeit tartalmazta. A vers Ácsnak azt az emlékbeszédét zárta be, amelyet a vészprémi, tihanyi és vázsonykői vitézeknek a törökökkel Berhidánál, 1680. január 30-án vívott csatájában sok vitézlő társával együtt elesett vázsonykői vicekapitánynak temetésén mondott Vészprémben, 1680. február 12-én.

² Vö. Albert Pražák: *Dějiny slovenské literatury*, I. Praha, 1950. 127–132. l.

³ U. o., 123. l.

⁴ Vö. Eckhárdt Sándor: *Rimay János összes művei*. Bp. 1955. 362–401. l.

⁵ Othmar Feyl, id. m., 405. l.

⁶ Turóczi-Trostler József: Szenczi Molnár Albert Heidelbergben. *Filológiai Közlöny*, 1955. 150. l.

⁷ Vö. legújabbban Csátkai Endre – Dercsényi Dezső – Entz Géza – Gerő László – Héjji Miklós – Mollay Károly – Radnóti Aladár: *Sopron és környéke műemlékei*. Bp. 1953. 71–72. l.

⁸ Pražák, id. m., 122–123. l.

Pap a beszédnek csak címét közölte a vers mellett. Ács Mihályról, a vers és a beszéd szerzőjéről elég sokat tud irodalomtörténetünk. Több vallásos tárgyú munkát írt. A Strassburgban kinyomatott utolsó művének némi történeti jelentősége van. A spanyol örökösödési háború idején a franciák Rákóczi szabadságharcának eszmei támogatása végett Magyarországon terjeszteni akarták: 1704-ben Höchstädtnél sok elesett francia katonára kegyes tarisznyájában találták meg a császáriak és az angolok ennek a könyvnek egy-egy példányát.

Történetírásunk a kérdéses berhidai csatáról Ács megemlékezésén kívül nem tud semmit. A búcsúztatóból lehet következtetni arra, hogy az az ütközet a magyarokra nézve szerencsétlenül ütött ki, sok vitéz vesztette el a harcban életét. Ezek közé tartozott a vázsonykői vár vicekapitánya is. Róla eddig csak annyit tudtunk, amennyit az emlékbeszéd címe és a búcsúztató vers közöl: 18 évig volt Vázsonykő vicekapitánya, életének 70. évében halt hősi halált, a veszprémi végház mellett levő Szent-Benedek-hegyen temették el. *Pap* még látta az utóbbi helyen felírt nélküli síremlékét. Neve többféle változatban maradt ránk. Beszéde címében *Semisei Ferencnek* nevezi Ács, a versejékből *vitézlő Sempsey Ferenc* olvasható ki. Az OL-ban található, rá vonatkozó iratok (Zichy-lt. Fasc. 39 et F) még több változatban őrizték meg nevét. Mellőzve a német kortársak tollából származó, legtöbbször eltorzított alakokat, a magyarok is szinte írásról-írára más formában használják. Előfordul *Szeneczey*, *Szenőczey*, *Szempchey*, *Szemczey*, *Sempchey*, *Semsei* alakban. Ő maga így írja alá nevét: »Nagod szegény legény szolgálja *Sempchey Ferenc*«. 1675 elején azt állítja magáról, hogy 17 éve szolgál Vázsonykőben, a különböző élelmészeti tisztek és seregdeákok adataiból kiderül, hogy 1660-tól volt vicekapitány. Ács emlékbeszéde szerint 18 évig töltötte be ezt a tisztséget. Az adatok nem mondanak egymásnak ellent. *Sempchey* szolgálhatott Vázsonykőben vicekapitányi kinevezése előtt is 1–2 évet, ennyi megszakítással is kell számolnunk szolgálatában alább részletezendő ügye idején, így 1680-ban lehetett szó 18 éves vicekapitányságáról.

Vázsonykőt hajdan Kinizsi Pál bírta. Uradalma jelentékeny birtokokat foglalt magában Magyar Balázs és Kinizsi Pál szerzeményeiből. Kinizsi halála után özvegye Mislénovich Márkhoz ment feleségül, így került Vázsonykő és Veszprém, Zala, Fejér és Külső-Szolnok megyében elterülő tartozékai a Mislénovich-, vagy mint később nevezték, a Vázsonykői Horváth-család birtokába. A család férfi-ágának kihaltával Vázsonykőt és egész uradalmát *Zichy István* győri altábornok szerzi meg. 1652-ben már másodszor kap rá királyi adománylevelet. (OL. NRA. 235/56.) Ettől kezdve ő viselte a vázsonykői kapitány címét is. Megtartotta ezt a címet akkor is, amikor 1655-ben a pozsonyi kamara elnökévé nevezték ki. Természetesen nem személyesen intézte a várnak és őrségének ügyeit, hanem vicekapitányt tartott. Ez gondoskodott az alája rendelt altisztekkel, lovasokkal és hajdukkal a vár védelméről. (1664-ben az egész őrség 106 főből állt.) Gazdaságtörténeti íróink sok értékes adatot közöltek már a *magyarországi eredeti tőkefelhalmozás* módjairól. Külön tárgyalást érdemelnének meg az olyan esetek, amikor egy-egy tekintélyes főrangú ember egyszerre több hivatalt töltött be, ezek közül egyeseket (a veszedelmekkel járókat persze) potom pénzért felfogadott helyettesekre bízott, maga pedig felvette a tisztségért járó, sokszor jelentékeny illetményt. Így volt ez Vázsonykő esetében is. *Zichy* kamaraelnök kijárta a királyi rendeletet, hogy vázsonykői kapitányi fizetésének hátraléka folyósítandó számára. Ez az összeg 1658. november 16-án 2160 ft 15 kr-ra rúgott. (OL. Ben. Res. 67. k. 120. l.) Ettől fogva pontosan kapta ezt az illetményt. Hogy a kifizetésben fennakadás ne legyen, arról mint kamaraelnök még a kamara legzsiláltabb pénzügyi helyzetében is tudott tenni. Amikor legidősebb fia, Pál, 1667-ben megházasodott, *Zichy* kiadta örökségét. Ehhez tartozott a vázsonykői vár és uradalom is a várkapitánysággal együtt. *Zichy* Pál korai halála után, 1684-ben az ő Bécsben tanuló 13 éves Imre fia lett vázsonykői kapitánnyá. A kapitányi cím csak a fizetés felvétele végett volt jó. Évente kitett ez a királyi fizető helyekről folyósítandó összeg 782 forintot és néhány dénárt. (*Zichy* Pálné Károlyi Kata levelei, OL. Zichy-lt.) Sem a gyermek, sem atyja nem szolgálta meg semmivel ezt az összeget. Volt úgy, hogy *Zichy* Pál 3 évig nem fordult meg egyszer sem a várban. A védelem minden gondja és veszedelme, a teljes felelősség a vicekapitányra hárult. Veszedelem pedig volt bőven. Így 1663. június 6-án az esztergomi és a pesti törökök Vázsonykő alá vonultak, kirabolták és felperzselték a vár környékét, csak a vár és a Balaton partján néhány házacska maradt meg. (Némethy Lajos: Emléklapok Esztergom történetéből, 319. l., *Sempchey* emlékirata: OL. Zichy-lt. Fasc. 39 et F).

Ekkor már *Sempchey Ferenc* volt a vicekapitány. A törökök neki is elrabolták juhait, teheneit, ökreit, sőt szolgáját is elhurcolták. A várat azután megerősíttette, bár a gratuitus labor miatt kemény civódásai voltak a környék birtokosaival. Sok kellemetlensége volt a feyermetlenségre hajló katonák miatt is, többször kapott idézést a Balaton előtti végek kerületi központjába, Győrbe, hogy feleljen az őrség egyes cselekedeteiért.

Helyzete a Wesselenyi-szövetkezés bukása után lett válságossá. Vázsonykő őrsége protestáns volt, prédikátort és iskolamestert tartott. A Szelepcsényi-féle vallási hajsza idején a prédikátort Pozsonyba idézték, ott aláírta az eléje tett reverzalist, ezzel lemondott hivata-

láról. A várbeliek pap nélkül maradtak. Földesuruk arra kényszerítette őket, hogy kocsmájuk és mészárszékük jövedelméből juttassanak a kinevezett plébánosnak. A plébános azonban nem mutatkozott, nagy időközökben jelentek meg szerzetesek, így gyermekek haltak meg kereszteleetlenül. Ebbe a helyzetbe sem Vázsonykő, sem a többi végvárak őrsége nem nyugodott bele. Együttesen folyamodtak az uralkodóhoz vallásuk gyakorlásának jogáért. Felépésük sikerrel is járt: 1675. január 13-án Lipót császár szabadságot ad Veszprém, Pápa, Tihany, Vázsonykő, Léva és Fülelő ágostai és helvét hitű védőinek vallásuk zavartalan gyakorlására. (OL. Liber Regius. XV., 668.) Egyes várak őrsége meg sem várta a királyi döntést, prédikátort vitt be magának. Ezt cselekedték a vázsonykőié is. Meghívták prédikátoruknak Bognár Györgyöt. Az új prédikátor Győr vidékéről indult meg. A várból 12 lovas ment eléje Bakonytamásiig, a vicekapitány kocsiján vitték be nagy pompával.

Mielőtt ezek megtörténtek volna, Zichy Pál kapitány felfigyelt. Már 3 éve nem járt a vázsonykői várban, most azonban sürgősen beszélni kívánt helyettesével. Elment a Veszprém megyei Nagyszőlőssre, oda (a veszélyes területen kívüli helyre) rendelte magához Sempcheyt. Ott élőszóban és írásban megtiltotta a prédikátor bevitelét, ámde közben az megtörtént. Zichynek Nagyszőlősről küldött levelére és üzenetére a vázsonykői őrség írásban válaszolt. Hagyományos jogának vélte a prédikátortartást, ragaszkodott hozzá. Az egész ügynek árát Sempchey adta meg. Zichy fogságra vetette, a történetekért őt tette felelőssé: neki tudnia kellett volna, hogy a kir. tábla minden prédikátort rebellisnek nyilvánított, Bognár egyébként is proscibált pap, Győrből profosz kísérté ki, súlyosbító körülmény, hogy Sempchey kocsiján és lovain vitték be, amíg ő más úton ment kapitányához Nagyszőlőssre. »Jázdó társának« nézi a királyt, hogy bevégzett tényekkel elébe vág az uralkodói döntésnek. Sempchey latin és magyar nyelven pontról pontra felelt a vádakra.

Zichyt közben Szelepcsényi érsek is levélben sürgette, hogy távolítsák már el a prédikátort. Ez azonban lehetetlen volt, mert a vallásszabadságot biztosító királyi rendelet 2 nappal előbb kelt, mint az érsek levele. Szelepcsényiben is, Zichy Pálban is a vakbuzgalom okai között a rémület is nagy szerepet játszott. Nem sokkal előbb az érsek is, Zichy Pál atyja is közel volt hozzá, hogy a Wesselényi-szövetkezés vádlottjai közé kerüljön. Zichy István csak a bécsi miniszterek megvesztegetésével tudta életét és vagyona nagy részét megmenteni. Azóta Szelepcsényi is, a Zichyek is versenyeztek buzgalmukban a legtúlzóbb császárpártiakkal.

A vázsonykői vitézek Eszterházy János győri altábornokhoz folyamodtak Sempchey szabadságáért. Sempchey Eszterházy előtt bocsánatot kérve a történetekért, visszakapta szabadságát. Zichy azonban Bécsbe futkosott, a Hadi Tanácsnál egymást érték a jelentések, a kérdések a Sempchey-ügyben. Sempchey is panaszt tett, hogy Zichy visszatartotta hátralekös fizetését, lefoglalta vagyonát, így neki 800 forintos kárt okozott. Montecuccoli altábornagy vágta ketté a gordiusi csomót. Azt felelte Zichynek: Sempcheyt a prédikátor-kérdés miatt nem lehet már bolygatni, mert altábornoka megbocsátott neki, de mindenki ellen lehet valamilyen okot találni, ha félre akarjuk állítani.

Ezek után 1675. december 22-én bocsátotta ki Lipót császár rendeletét Veszprém megyéhez, tartson vizsgálatot, igaz-e, hogy Sempchey vicekapitány éveken át felvette a prófunt-váltásigot, az ún. kántorpenzt kapitánya nevében is, de ezt a pénzt eltitkolta, magának tartotta. A feleket 1676. január 15-re idézték Pápra, Horváth Miklós alispán házához. A Zichyek jól felkészültek a perre. Minden illetékes seregdeáktól írásos nyilatkozatot szereztek arról, mikor mit vett fel tőlük Sempchey. Azt is felhozták ellene, hogy a török harcokon szerzett zsákmányból nem adta ki a kapitányt megillető részt. Sempchey csak annyit tudott elérni, hogy esküjét elfogadták bizonyítékul az 1660–1663 évekre, amelyekre a Zichyek nem tudtak seregdeái nyilatkozatot felmutatni. Esküje alapján elhitték, hogy akkor nem vett fel kántorpenzt. Ő perhalsztást kért, hogy szintén összegyűjthesse a maga írásos bizonyítékait, de ezt az alispán a császár rendeletére hivatkozva megtagadta. Az ítéletet azonnal meghozta a megyei törvényszék, kötelezte Sempcheyt 10 és fél évi kántorpenz megtérítésére, ez 630 forintot tett ki. Levonva belőle a vicekapitány visszatartott fizetését, meg kellett térítenie 522 forintot. Ennek fejében átengedte Zichy Pálnak Vázsonyban épített, 500 forintot erő házát, készpénzül fizetett meg 22 forintot.

Valamivel később a meghurcolt öreg vitéz megint visszakerült a vázsonykői várőrség élére. Hiszen még fogságában megírta, hogy akár kétlovas tisztségben is hajlandó hűségesen tovább szolgálni. Ez érthető is. Mint a kapitalista világ proletárjai napról napra kénytelenek eladni izmaik erejét a betevő falatért, úgy voltak kénytelenek a végvári vitézek a megélhetésért naponta rátenni fejüket a hadi szerencse véres kockájára. Ezen a véres kockán vesztette el hetvenéves ősz fejét a berhidai csatában Sempchey Ferenc sok bajtársával. (A külön nem jelzett adatok mind: OL. Zichy-lt. Fasc. 39 et F.)

A sors keserű ironiája, hogy éppen azokban a napokban, amikor az egykor törvényesnek »hűtlennek« bélyegzett Sempchey elhullott a harc mezején, a Zichyek két ragyogó kitüntetésben részesültek »hűségükért«. Id. Zichy István egész családjával együtt grófi címet kap,

második fia, ifj. Zichy István pedig szabolcsi főispán lesz. Az utóbbinak Maholányi János kancelláriai titkár szemérmetlen nyíltsággal megküldi a számlát, leplezetlenül feltárja, hogy a két kitüntetés ára »tenyérkenés« — a grófi diplomáért Szelepcsényi érseknek és Maholányi titkárnak, a főispánságért Gubasóczy kancellárnak és ismét Maholányi titkárnak jár a »kedveskedés«. Ezért különben Gubasóczy kancellár, nyitrai püspök sajátkezű levelében maga is jelentkezik. A grófi diplomát nem is expedálja Maholányi, amíg a várt összeg meg nem érkezik. (OL. Zichy-Ist. Gubasóczy és Maholányi levelei.) Ez a grófi diploma azóta elveszett, nincsen nyoma a Liber Regiusban sem. Maholányi az expedícióig ide sem jegyezte be, helyét üresen hagyta, később úgy látszik, elfeledte bejegyezni. Ez a magyarázata az 1680. évi L. R. elején tátongó üres lapoknak. 1680 januárjától a Zichyek élnek a grófi címmel, az expedíció mégis megtörtént.

Ha ma megvolna az a diploma, bizonyára olvashatnók benne az érdemek felsorolása között »a keresztény név esküdt ellensége, agonosz török ellen minden időben serényen folytatott küzdelem« stereotip emlegetését is. Sempchey Ferenc és társai kihullott véréből aligha esett szó a diplomában. Az uralkodók aranyos betűi nem mindig mondanak igazat.

KOSZTOLÁNYI DEZSŐNÉ

KIRE VOLT IRIGY KOSZTOLÁNYI ?

A Dunántúl című irodalmi folyóirat legutóbbi számában Kodolányi János rendkívül pontos megfogalmazásban kijelenti, hogy (idézek): »Kíméletlenek, irigyek, féltékenyek voltak az akkori öregek. Nem mondom, hogy Móricz is és Schöpplinre sem áll a véleményem. De Babits, ő már féltékeny, sőt irigy volt. Ugyancsak Kosztolányi, Karinthy s mások«.

Elsőbben is az ellen a vád ellen kell tiltakoznom, hogy akár Kosztolányi, akár Karinthy öreg lett volna. Korban is mindössze ötvenegy éves volt mind Karinthy, mind pedig Kosztolányi, amikor meghalt.

A másik vád az, hogy irigyek és féltékenyek voltak. Nyilván úgy gondolja a fent idézett író, hogy többi, tehetséges író társukra, érvényesülni vágyó fiatalokra voltak irigyek és féltékenyek. Ilyen vádat pedig már bizonyítani kell, másképpen rágalmazásnak minősül. Lássuk hát a bizonyítékokat.

Én, ezennel jóelőre beterjesztem ellenbizonyítékaimat. Könnyű a dolgom, főleg Kosztolányi esetében, csak a birtokomban levő ezernyi levél közül kell taláломra előszednem egy-néhányat s azokból idéznem s felsorolnom a köztudomású tényeket.

Ami Karinthyt, a kedves, nagyszerű író t illeti, az ő védelmében csupán megjegyzéseimre vagyok utalva. Amennyiben valóban »irigy« volt, semmiesetre sem a szegény és elnyomott fiatalokra, vagy küszködő kortársaira volt irigy, legfőleg olyanokra, akik kevés, vagy semmi tehetséggel sok — nagyon sok pénzt tudtak szerezni.

Kosztolányit harmonikus és derűs lénye megóvta minden görcsös érzéstől, így az irigységtől és féltékenységtől is, ő oly boldogan tudott belefelejtkezni a munkába, hogy a külvilág tülekedése nem is férközött hozzá. Ami pedig az úgynevezett fiatalokkal való viszonyát illeti, ez már azért sem lehetett ellenséges, mert hiszen csaknem halála előtt vívta meg ő maga is harcát az akkori öregekkel, az apák és fiúk örök harcát, amely meglepetésszerűen érte és bizony ebben a harcban ő maradt alul. (Mivelhogy ez is törvény.) Lemondatták a Pen elnökségéről a Móricznak és Krúdyknak juttatott 20—20 ezer pengőnyi díj miatt, illetve ő maga lemondott, nehogy veszélyeztesse a budapesti Pen kongresszust. A kormány ugyanis csak azzal a feltétellel volt hajlandó pénzt adni a kongresszus megtartására, ha Kosztolányi lemond az elnökségről.

No de lássuk a vád ellenbizonyítékait.

Elsőbben is József Attilát említem.

Aki csak író volt, vagy írónak számított, pontosan tudta — tudnia kellett, hogy a Nyugat vezető írói közül egyedül Kosztolányi ismerte fel József Attila költői tehetségét, egyedül ő harcolt, ő verekedett érte, az ő szeméből buggyant ki a könny, amikor megtudta, hogy minden erőfeszítése ellenére sem jutalmazták Baumgarten-díjjal József Attilát.

— Él itt közöttünk egy sovány, alacsony termetű fiatal költő, aki egy fejjel nagyobb valamennyiünkénél: József Attila — ezekkel a szavakkal kezdte beszédét, amikor József Attila mellőztetése miatt lemondott a Baumgarten Alapítványnál viselt kurátori tagságáról.

Mindezt és sok egyebet, Veres Péter is elfelejtette említeni az Öregek és Fiatalok vitájában, nemkülönben a többi hozzászóló, — Basch Loránt kivételével.

Hadd idézzek Krúdy leveleiből:

K. Gy.

Budapest, 1913. november 18.

Meteor fogadó

Kedves jó Dezsőm,

a hálálkodásnak csak egy hangja van. A paraszttal együtt csak Isten-t tudom emlegetni, midőn kihúztál a legnagyobb bajból, amelyben valaha voltam.

Hát áldjon meg érte az Isten.

A tied Krúdy Gyula

Másik levél, kelet nélkül (névjegyen)

Kedves, te régen látott kedves,
Köszönöm, hogy szép híremet költötted. Te vagy a költő, nem én. Én csak a te rokonod szeretnék lenni.

Ahítva szeret

Krúdy Gyula

Sorok Juhász Gyula leveleiből:

Juhász Gyula Ipar u. 13. Szeged 1905. július 20

Kedves Kosztolányi

Köszönöm vigasztaló, emelő sorait, az erőteljes szalmaszálakat, amelyekbe gyöngé, veszendő lelkem kapaszkodni próbált

levél

(másik) ... a legutóbbi leveléért meleg, baráti köszönet. A maga jó lelke, amelyet annyira csodálok és szeretek, egész szeretetével rezgett a sorokban, s biztató szavát boldogító, serkentő, intő emlékeim panteonjába teszem ...

(megint másik levélből)

x (képes lapon) 1914. április 14

Kedves Barátom, most kezdem igazán látni és érezni, mily jó volt megint hozzám, mily sok mindent köszönhetek megint magának ... nagy szív és nagy ész, megértő fölényével és mindennel veleérzésével ...

(Kosztolányi Juhász Gyulához. A következő két zöld tintával írt levelet Kilenyi Irma, Juhász Gyula titkárnője s a szegedi Juhász múzeum őre küldte el Kosztolányinéhez)

Budapest 1921. karácsonyán.

Kedves Gyula,

egy karácsonyi nagy társaság arra kért, mondjak el egy versemet. Én nem a magamét mondtam el. Az ön versét: *Mindég*. Emlékszik-e erre? Én kívülről tudom azóta, hogy megjelent. Mély-mély-mély hatása volt.

Amint elmondtam, éreztem: *Ilyet csak egyet lehet írni: az életben.*

Milyen helyén való itt minden szó és minden betű.

A társaság köszönti önt és én is hódoló, baráti szívvel:

Kosztolányi Dezső

Juhász Gyula

(Kosztolányi második levele)

Budapest, 1921. január

Drága Gyula,

gyönyörű könyvét megkaptam, köszönöm. Már is írok róla ...

(Kilenyi Irma így ír egy levelében a Kosztolányi–Juhász kapcsolatról)

... szegény Kosztolányi halála döbbenetes hatással volt súlyos melankoliájára (Juhász Gyulára), nem akart többé enni, azzal büntette magát, amiért ő még él s Kosztolányi nincs többé, akit végtelen szeretettel vett körül mindig s a legnagyobbnak tartott költőtársai közül ...

Móricz Zsigmond egyik leveléből:

Leányfalu, 1931. aug. 5.

Édes Dezsőm,

leveledet örömmel láttam s ismertem föl, mert véltem kéziratot kapok benne Tőled, barátom. Ennek is örülök, mert nevendéked Kisbéry nagyon kellemes jelenség ...

... Vetted-e észre Dezsőm, hogy nyomunkban egy új nem jár, mely sietten gereblyéli el mélyebb barázdáinkat s vídámabb magvakat kertészkedik a mi zord mezőinken ...

Kosztolányi Dezső idejének nem jelentéktelen részét töltötte azzal, hogy frótársainak — fiatal, nem fiatal mindegy volt neki — érvényesülési és anyagi érdekében levelezett, telefonált és szaladgált.

De vajon akad-e sok olyan író, aki íróársának valamelyik művéről olyan lelkesedéssel ír, mint Kosztolányi Móricznak Barbárok című munkájáról? Holott Móricz sok írását nem szerette, de kezdeti elbeszéléseit és a Barbárok-at remekműnek vallotta. Hogy pedig Krúdy-nak is odaítélhesse a díjat, keresztül hajszoalta, hogy még abban az esztendőben megjelen-hessék Krúdynak egy kötete, amelyet jutalmazhat.

Babits egyik levelén nincs dátum ;

az 5 soraiból idézek :

... Berda Józsefen sajnos most nem tudunk segíteni : az alapítvány ilyen kis segítyt szabályai értelmében nem adhat, nagyobbbat még ebben az időpontban nem tud adni (Berda számára kért segítyt Kosztolányi)

(Másik levélből) ... nagyon jó lesz, ha pártfogoltad bármely írását beküldi — s abból meg fogom látni, mely irányban kellene őt foglalkoztatni ...

(harmadik levélből) : Kedves Barátom,
nagyon sokáig nem feleltem szíves soraidra, melyeket Füst Milán érdekében írtál hozzám ...

(Kosztolányi leveleiből Babitshoz)

1906 április

... mindennap legalább egyszer elolvasom versküldeményét. Én valósággal fanatizálva vagyok s bizony kérelmét nem tartom be, hanem az itt levő nagyon kevés intelligens ember-nek hencegő garra mutogatom a nagyszerű költeményeket és bizvást állíthatom, hogy Szabad-kán több imádója van ... Bámulják nyelvét, eredetiségét és káromkodva szidják, miért nem lép már elő ...

1905 április 11.

... Meddig fog még betegeskedni és idegbajoskodni? És mikor ír, mint régen?

1929 XII 20.

... De ha félre is ertesz, akkor is szólnom kell, mert egy barátomról van szó, akit job-ban szeretek a jogos, vagy jogtalan büszkeségemnél is. Füst Milánt ajánlom ismét figyel-medbe, akit — tudom, éppoly érdemes írónak tartsz, mint én. Ha van mód, gondolj rá, vedd észre az írásnak ezt a remetéjét, kit még senki se vett észre ...

Füst Milán sok-sok érdekes és szeretetteljes leveléből csak ezt közlöm :

Öllelek, csókollak, szeretlek!

Egész szívemmel köszönöm. (Sírok)

Egy ilyen jó szó, úgy látszik, jobban gyógyít, mint minden egyéb!

Jövök, mihelyt csak bírok Dezső!

Öllelek benneteket!

Milán

Budapest, 1930. febr. 11.

Somlyó Zoltán 1917 szept. 19-én így ír :

Drága kedves Desirém,

igen nagyon örülök a levelednek, de annyit mondhatok, hogy a cikk, amelyet nagyonis értéken felül dicsérsz, meglehetősen ki van fordítva eredeti mivoltából. Többek közt volt benne két olyan sor is, amely végérvényesen jellemezte a Te nagy jelentőségedet — ezt is kihagyták. Mit tehetek én?! — ...

(Úgy látszik akkor is történtek ilyesmik, egynémely »irigy« írótlárs jóvöltából). (Kosz-tolányiné)

Várlak és öllelek a régi lelkemmel :

Somlyó Zoltán

(másik levélből)

Bpest, 1930. jan 29.

Drága és egyetlen Barátom,

ma keltem fel először az ágyból. Első dolgom, hogy neked köszönetet mondjak. Persze ez is csak egyszerű konvencionális forma. De mérhetetlen az a hála, amit érzek, Drága Desirém, egyetlen barát és egyetlen Ember ezen a tájon! ... Sokat tettél értem, verekedtél értem, most, amikor annyira kellett egy barát! ... amikor oly magamra hagyva feküdtem Hadesem sötét hullámai közt.

Egyetlen Férfi akadt, ez Te voltál! Forrón köszönöm neked és mély hálával és nagy jószágod iránti hódolattal

Köszöntelek és öllelek

lekötelezett, hű szívvel

Somlyó Zoltán

Most pedig kérdelem, hogy hát kire is volt irigy és féltékeny Kosztolányi? József Attilára? Móricz Zsigára? Krúdyra, Somlyó Zoltánra? Babitsra, Füst Milánra? Juhász Gyulára? — ezekre megfelelnék az idézetek. Kassákra, Tersánszkyra, Berda Józsefre, Zelk Zoltánra, Barfalitsra, Weöres Sándorra?, egyszóval az akkori »fiatalokra«? Feleljenek erre ők maguk. Én is idézhetnék egyik-másiknak leveléből, csak azért nem teszem, mert ezek éppen fiatalságuk miatt túlfent is hálálkodó vagy rajongó hangúak, s ezzel nem akarnék visszaélni. Vagy talán Arany Jánosra, Vörösmartyra, Petőfi Sándorra? »az isteni kölyök«-re, »aki 26 éves volt, amikor meghalt és nem látta a tengert«? Talán a *Lángelmék* és *Kortársak* kötetének jóindulatúan, sok esetben nagyönis jóindulatúan bemutatott íróira? Esetleg Shakespeare-re, Tu-Fu-ra, vagy Po Csüi-re, akiket fordított? s annyi másra, akiket elsőül nyújtott magyar nyelven az olvasóknak? De folytathatnám. Akárhogyan is csak az derül ki, hogy nyilván egyes-egyedül Kodolányi Jánosra volt féltékeny és irigy Kosztolányi Dezső.

PIRNÁT ANTAL—VÉGH FERENC

ÚJ ADATOK HELTAI GÁSPÁRRÓL

Az elmúlt évben a Román Népköztársaságban folytatott tanulmányutamon módomban volt átvizsgálni Kolozsvár XVI. századi városi iratait. E cikkben közöljük a bennük talált Heltaira vonatkozó adatokat.

A források két csoportra oszlanak: a nagytanács (száz férfiak, centumviri, centum electi viri) jegyzőkönyvei alkotják az elsőt, a városi bíróság jegyzőkönyvei a másodikat.

A tanácshatározatokról a rendszeres feljegyzések 1557-től vannak meg. Az első kötet 1557-től 1565-ig terjed. A következő, 1566–69-es kötet jelenleg lappang. Jakab Elek még használta. Az utolsó minket érdeklő kötet 1570 és 1582 között íródott.

A bírósági jegyzőkönyvek közül az 1562, 1564–65, 1567–69, 1570 és az 1572–75 éveket sikerült megtalálnom. E feljegyzések a városi bíróság előtt elhangzott vallomásokat tartalmazzák, azonban az ítéleteket csak igen ritka esetben közlik. A nótáriusok nem egyszer megtették, hogy a vallomást valamilyen kezük ügyébe eső, egyik felén már teleírt cédulára írták le. E cédulákat azután betették a jegyzőkönyv megfelelő helyébe. Ilyen formán — vallomások hátlapjain — a bírósági jegyzőkönyvek néhány egyéb természetű irat töredékét is megőrizték.

A jegyzőkönyvek 1570-ig általában latin, attól kezdve magyar nyelvűek. Ma valamennyit a kolozsvári Állami Levéltárban őrzik.

E helyen kell köszönetet mondanom Kelemen Lajosnak és Jakó Zsigmondnak, akik a kolozsvári levéltár tanulmányozásában hasznos tanácsaikkal és jegyzeteik rendelkezésemre bocsátásával segítségemre voltak.

Pirnát Antal

Heltai Gáspár életének nagy részét homály fedte s fedi ma is. Többen próbálkoztak e homály eloszlatásával, azonban az első világháború előtti életrajzírók jelesebbjei (Borbély István, Lakos Béla) jórészt Jakab Elek múlt század végén megjelent kétkötetes Kolozsvártörténetére hivatkoznak (vagy ebből merítenek hivatkozás nélkül). Az első világháború utáni sovíniszta légkör lehetetlenné tette, hogy kutatóink a helyszínen ellenőrizzék Jakab és követőinek adatait, vagy újakat búvároljanak elő. Akik Magyarországon folytattak kutatásokat (mint Waldapfel József), kizárólag hazai és nyugati forrásokra, nagyrészt pedig filológiai érzékükre voltak utalva. Most a Román és a Magyar Népköztársaság között megjavult viszony lehetővé tette, hogy kutatóink az erdélyi városok levéltáraiban is végezhesenek kutatómunkát. Így időszerűvé vált, hogy kiegészítsük vagy újraalkossuk a XVI. század e jeles alakjának hiányos élettörténetét. A Pirnát Antal által talált adatok némiképp kikerekítik eddigi ismereteinket.

Vizsgáljuk meg, mennyiben ...

A Tanácsjegyzőkönyvek 1557–65. évi kötete.

9. oldal.

1557. június 29.

(feria tertia in festo Beati Petri et Pauli apostolorum.)

Quia domini iudex et senatus sine consensu dominorum electorum virorum dominum Casparum plebanum ad edificacionem domus balnei admiserunt, ac minores laboratores daturum sine scitu ipsorum obtulerunt, ob hoc decreverunt, ut nullus ex eo actione teneatur ad domum balnei minores laboratores dare, si quis ex libero consensu dare vult, stet in beneficentia sua voluntate.

(Mivel bíró uram és a kisebb tanács a nagytanács hozzájárulása nélkül megengedte, hogy Gáspár plébános úr fürdőházat építsen, és a nagytanács tudta nélkül segédmunkásokat is felajánlott, azért elhatározták, hogy ez az intézkedés senkit ne kötelezzon arra, hogy segédmunkásokat adjon a fürdőház építésére; ha valaki szabad akaratából adni kíván, cselekedjék tetszése és akarata szerint.)

Ezt az adatot ismeri Jakab Elek is, Borbély István is, azonban egyikük sem közli a jegyzőkönyv teljes szövegét. Pedig ezzel kapcsolatban néhány dolog figyelmet és tisztázást érdemel.

Feltétlenül tisztázandó lenne, hogy ezekben a hónapokban ki a plébános Kolozsvárott: Dávid vagy Heltai. A fenti jegyzőkönyv szerint június végén még Heltai, hiszen »dominum Gasparum plebanum... admiserunt«, jöllehet az 1557 június 13. kolozsvári zsinaton a hitvallást Dávid Ferenc mint »kolozsvári pap, az erdélyi magyar eklézsia superintendense« írta alá, Heltai pedig mint »a kolozsvári eklézsia Seniora«.¹ A Seniort értelmezhetjük esperesnek, a választott presbiterek vezetőjének, de talán plébánosnak is. Ugyanis a fenti jegyzőkönyvi adat csak megerősít abban a gyanunkban, hogy Heltai a plébánosságról nem 1556-ban mondott le, ahogy azt Schwarz és nyomában mások is tartják,² hanem csak 1557 második felében; ezt különben már Lakos Béla is gyanítja, kár hogy feltevését semmilyen adattal sem támasztja alá.³ Dávid magyar superintendenssé való megválasztása nem zárja ki azt, hogy Kolozsvárott Heltai maradt a plébános. Hiszen évekkal később a nagytemplom körül dúló vita idején maga Dávid bizonyítja, hogy Kolozsvárnak soha magyar plébánosa nem volt, ő is mint szász lett plébánossá,⁴ tehát a kolozsvári plébános a magyar pü-pöknök nem volt alárendeltje.

Különbben a városi tanácsi jegyzőkönyv is csak 1557 mindszentek napja előtti vasárnap nevezi Dávidot először plébánosnak, s ezt látszik támogatni — a fenti adat figyelembevételével — az a tény is, hogy Dávidot ez év februárjában Kassa városa is meghívta plébánosának, s hogy Dávid ezt a meghívást elfogadta. Csak a zavaros politikai és katonai helyzet miatt nem mer és nem tud útrakerekedni egész szeptemberig, amikor is véglegesen visszatartja a meghívást.⁵ Csak ekkor léphetett Kolozsvárt Heltai örökébe.

Megtudjuk a feljegyzésből, hogy Heltai Gáspár fürdőépítés tervével foglalkozik. Ez új adat, mert Borbély szerint⁶ Heltai csak *felügyelői* megbízást kapott a városi fürdőház építésénél. Borbély különben is két határozatot ismertet művében: az első szerint (ez lett volna a jún. 29. közgyűlésen) korlátlan rendelkezési szabadságot biztosítottak Heltainak a munkások felett; ezt a rendelkezési jogot korlátozták a júl. 5. ülésen. Mint látjuk, Borbély hibásan kezeli a második gyűlést: a korlátozó rendszabály dátuma a Pirnát-által feljegyzett jún. 26., míg az első, Borbély idézte meghatalmazás a bíró és a kisebb tanács határozata lehetett. A fentebbi jegyzőkönyv hivatkozik is erre: »Quia domini iudex et senatus... admiserunt«.

Elképzelhető, hogy az önkéntes közmunkát igénylő fürdőépítkezés Heltai saját vállalkozása lehetett, mert a városi tanács különben nagyobb erővel sürgette volna az építést. (Alig egy évvel később, 1558 ápr. 16-án a városi vízvezeték építésénél adóengedményt kértek a királynőtől, és 1558 jún. 25-én kötelező közmunkával sietteték az árokásást.) Ha így áll a dolog, akkor egy nagyarányú magánépítkezés kezdetén állunk: Heltai 1557-től kezdve fürdőt, bástyát, bolthelyiséget és papírmalmot épít. Önkéntelenül felvetődik a kérdés: vajon nem volt-e lemondásának egyik mozgatója, hogy plébánossága akadályozta a nagyobb kereseti lehetőségek megszerzésében?

Érdekes kérdés, hogy vajon egyenlő-e ez a Heltai-féle fürdő — melyről ilyen néven nem esik több említés az emlékekben — azzal a fürdővel, melyet 1561-ben »király-fürdője«-ként emlegetnek a jegyzőkönyvek? Ez ugyanis 1565 okt. 17-én még mindig nem készült el, 1568 márc. 19-én is szegyenkezik miatta a tanács, s csak 1571 jan. 20-án hoznak határozatot a városi tanácsülésen a fürdőnek kiutalandó előlegről, hogy ez annak fejében »lakják a fürdőháznál, hogy oltalmazza a pusztulástól«.⁷

*

¹ CONSENSVS DOCTRINAE DE SACRAMENTIS CHRISTI PASTORUM ET MINISTRORUM ECCLESiarum is inferiori Pannonia... CLAVSENBVRG... Anno 1557. Közli kivonatos formában és fordításban Jakab Elek: Dávid Ferenc irodalmi emlékei 29. l.

² Archiv des Vereins für Sieb. Landes. Neue Folge II. 349. l.

³ Dr. Lakos Béla: Heltai Gáspár reformátor és kora. 13. l.

⁴ Jakab Elek: Kolozsvár története II. 130. l. és Oklevéltár Kvár tört.-hez II. k. 85. l.

⁵ Oklevéltár II. 28–31. lapok.

⁶ Borbély István: Heltai Gáspár. (Budapest, 1907.) 33. l.

⁷ Jakab: Kvár tört. II. 177 s. köv. lk.

18. oldal.

1557. július 6.

(*feria tertia post festum Visitationis Mariae.*)

Statutum est, ut vinee Nigrorum Monachorum venduntur, ad quarum vendicionem elegerunt ex centum viris Franciscum Wythez, Stephanum Nyrew, Clementem Theybel et Benedictum Nagh. Dominus iudex e numero dominorum civium eligat, quos voluerit duos, quarum precium in presenciam dominorum centum virosum adducat. et huismodi pecunia assignetur ad manus domini Casparis Helthaij ad edificacionem propugnaculi, et debitum Stephani Fodor flor. Lij ex precio vinearum solvatur.

(Elhatározták, hogy a fekete barátok szőlőit eladják, mely eladásra a nagytanácsból kijelölték Vitéz Ferencet, Nyíró Istvánt, Theybel Kelemtet és Nagy Benedeket. Bíró uram válasszon ki tetszése szerint kettőt a polgár uraim közül, ezeknek adassék át a szőlők ára a nagytanács jelenlétében, és ezt a pénzt bízzák Heltai Gáspár úram kezére bástyaépítés céljából, és a Fodor Istvánnak járó 52 forintot fizessek ki a szőlők árából.)

Jakab ismeri és idézi is e határozatot, azonban nem pontosan. Jakab szerint ugyanis az 1557. június 29. közgyűlésen a fürdőépítés engedélyezésén kívül még olyan határozat is született, hogy az *eladott erdő* ára a fal építésére fordíttassék s az építtetésre két biztos választassék. Az egyik Heltai Gáspár volt.⁸ (Ezt az adatot Pirnát már nem találta meg az általa átvizsgált jegyzőkönyvekben.) A továbbiakban pedig idézi a szerinte 1557. *jul. 5-i* határozatot, mintegy az előző határozat magyarázatára. Nyilvánvaló, hogy itt ugyanazon építkezésről van szó, csak az a zavar, hogy a Jakab által idézett — de a forrás megjelölése nélkül — határozat *erdő* eladásáról beszél, míg a másodikban világosan szőlőkről van szó.

Jakab Elek idézi a Szt. Erzsébetről elnevezett kolozsvári elaggott szegények háza levéltárában talált adománylevelet.⁹ Ebben Izabella királyné megerősíti a szegényházat Fodor István *volt bíró* ajándékában. Fodor István ugyanis a királynő ajándékaról a város javára lemondott; a királynő — a levél szavai szerint:¹⁰ az »említett sütőházat, két darab szőlőt és két kertet ... a melyek ezelőtt a megnevezett, de közelebb megszüntetett Domokos szerzetbeli zárda tulajdonában voltak, a mondott három kórházbéli szegény betegek és az azon városban levő gymnasiumbeli tanuló ifjak fenntartására engedte át, adta, adományozta örökösen és visszavonhatatlanul.«¹¹ A királyné megerősítő levele után egy héttel, ápr. 11-én úgy határozott a tanács, hogy »a polgárok a szász-férfiakból vagy a népből válasszanak kettőt, akik a szőlőknek viseljék jól gondját s jóvedelmét fordítsák a tanulók tartására.«¹²

Mindezt azért volt szükséges elmondani, mert nem látszik kizártnak, hogy »a fekete barátok szőlőie kifejezés mögött a Fodor István volt bíró által adományozott szőlők állanak. Ez esetleg némi magyarázatot adna arra is, hogy miért tartozott a város Fodornak 52 forinttal. Ez az 52 forint a fentlinc egy héttel előbbi tanácsülésen is szerepelt, aholis — barátok eladott kertjeinek árából (400 ft.) szándékoztak kifizetni tartozásukat. (Városi tanácsí jegyzőkönyvek, 1557. jun. 29.) Hogy nem tették, bizonyítja a fenti irat. — A valószínűség azonban amellet szől, hogy az 52 forint más természetű tartozás volt bíróval szemben.

*

93. oldal

1560. február 11.

Universi Centumviri electi intellexerunt a domino Casparo Helto, quod florenos octingen-tos extradare promississet. Commiserunt igitur dominis judici ac senatui, ut in quantum progredi valebunt, testudines cum illis pecuniis edificari circa cimiterium ab orientali partecurent. Edificacionem autem consistorii Masahaz et inscriptionem moderni dimittant (?) nehezen olvasható!) Edificacionem tamen carnal ... (szakadás a papíron) non ipsi moleste ferunt.

(A teljes nagytanács tudomásul vette, hogy Heltai Gáspár megígérte, 800 forint átadását. Megbízta tehát bíró urat és a kisebb tanácsot, hogy amennyire telik, építsenek boltokat a cinterem keleti oldalára. A tanács mázsaházának építését és a mostani feliratot azonban hagyják el. A hentesüzletek (?) építését viszont megengedik.)

Ezt a határozatot ismeri és ismerteti Jakab. A »carnal ...« szótörödének ő is ilyesféle magyarázatát adta, mert idéz egy 1568-i jegyzőkönyvi adatot, mely ezt igazolja. Ebben ugyanis az áll, hogy a megépített kamrákban vagy azok egy részében eleinte a céhen kívüli mészárosok

⁸ Jakab: i. m. II. 83. l.

⁹ Jakab: i. m. II. 91. l. (Fasc. A. Nro 18 alatt.)

¹⁰ 1556-ban Fodor István a bíró. (Oklevéltár, II, XIX. szám alatt) — 1557-ben nem ő a bíró. (Okl. tár I. 389. 1558-ban I.) ismét ő a bíró. (Jakab: i. m. II. 86. l.)

¹¹ »Datum Albe Julie tertio die mensis Aprilis Anno Domini 1557.« Okl. tár I. 390. l.

¹² Jakab: i. m. II. 91. l.

¹³ Jakab: i. m. II. 145. l.

árultak húst, majd bizonytalan ideig tartó szünet után »a tanács visszaadta nekik a templom cinterme mellett azon 13 kamrát, melyben eddig is árultak«.¹³ Borbély merőben másként idézi a Jakabbal kétségkívül közös forrást.¹⁴ Borbély csak 300 forintot emleget, és azt állítja, hogy a mázsaház feliratának *megtartását* költötték ki.

Mindenesetre fontos adat számunkra a »floreos octingentos extradare promississet«. Jakab nem tudja mire vélni ezt a szöveget, s azóta is bizonytalan, hogy vajon e 800 forint Heltai adóssága volt-e a várossal szemben, vagy pedig ő kölcsönzött ilyen jelentős összeget Kolozsvárnak. Kutatásaink mai állása mellett ez utóbbi látszik valószínűnek, hiszen nem felejtethjük el, hogy Heltai az elmúlt három évben nagyarányú építkezéseket folytatott, s főleg: hogy már 1559-ben (1560-ban már bizonyosan) visszaszerezte nyomdáját Hoffgrefftől, s itt is nagy erővel veti magát a munkára. Bizonyára jelentős tőkét gyűjtött már össze ekkorra. Talán a kölcsönzéstől sem riadt vissza — bár a valószínűség nem szól az uzsora mellett. Az alábbi jegyzőkönyvi feljegyzések mindenesetre nagy vagyonra engednek következtetni. Az »extradare« szó valami olyan értelmezést is megenged, hogy Heltai a pénzt nem a tanácsnak ígérte átadni, hanem az építőmunkások bérére, anyagra stb. maga szándékozott kifizetni.

*

95. oldal.

1560. február 13.

(feria tertia post Dominicam Septuagesimae)

Item, ut ad procuracionem adaugendi vel augmentandi sacellum aut ex centum elect. aut ex semetipsis dominus iudex et iurati cives eligant quattuor homines et eciam extruendi testudines . . . juxta postulacionem Casperi Helthy.

(Továbbá elhatározták, hogy a kisebb templom kibővítésének és megnagyobbításának felügyeletére bíró uram és az esküdtek válasszanak négy embert vagy a nagytanácsból, vagy maguk közül, és ugyanezek felügyeljenek a boltok építésére Heltai Gáspár kívánsága szerint.)

»Juxta postulacionem Gaspari Helthy«. Vajon miért kívánta Heltai Gáspár, hogy a templom nagyobbitását és a kereskedők fülkéinek építését négy tanácsstag ellenőrizze? A két nappal előbbi tanácskozáson nyolcszáz forintot kölcsönöz a városnak — most bizalmatlan. Hogyan? Nagyon kínálkozik ez a feltevés, hogy joggal bizalmatlan, hiszen a város nem a legjobb adós: — később látni fogjuk, hogy pénzét 3 év múlva is igen nehezen kapja meg a várostól. Még 1560-ból is csak annyit tudunk, hogy tartozását követeli a várostól. Hogy megkapta-e, nem tudjuk.

Ha helyet adunk az előbbi jegyzőkönyvvel kapcsolatos feltevéseinknek, akkor érthető Heltai aggályoskodása. Amennyiben ugyanis a kölcsönzött pénzt maga kezelte, tehát maga fizette a munkásokat, iparosokat, anyagot, méltán kérhette a négy tanácsbeli ellenőr kiküldését, hiszen a végső elszámolásnál — esetleg — gyanúsítások érthettek volna. De különben is indokolt a városi tanács iránti bizalmatlansága, hiszen nem felejtette még el Thuri György vádjait s a nyomukban kavargó botrányt. Thuri ugyanis 1558-ban azzal vádolta a város vezetőit, hogy elsikkasztották a kvartát. Ez a pör, mely Thuri bebörtönzésével járt s a király fenygetéseit vonta a városra, még 1560-ban sem zárult le; ez ügyben a városi jegyzőkönyvek — érthetően — csak nagyon homályos közléseket tartalmaznak.

Ami a boltok építését illeti, Jakab, műve egy későbbi helyén, megemlíti, hogy a boltok lassan készültek. Bizonyítja ezt az, hogy amikor egyes iparosok és kereskedők — megunva a huzavonát — a kistemplom odalánál fabódékat akartak építeni, a közgyűlés 1562. okt. 16-án szigorú intézkedést hozott az ilyen építkezést azonnali megszüntetésére, mondván: a *jövő* nyáron (!) maga szándékozik ott kőboltokat emeltetni.¹⁵

108. oldal.

1560. december 29.

(Dominica proxima post festum nativitatis Domini.)

Item. Domini centumviri intellexerunt literas sue Majestatis ac eciam Caspari Heltini de mola papiracea extruenda in suum usum quare hoc negocium ad dominum iudicem et senatum distulerunt, ut citra ullam moram et dilacionem locum per dominum Casparum ad id circumspectum revideant diligenter, si vicinis nocumento mola illa ibi fieri erit, aut commode erigi poterit et si nocumentum aliis perspexerunt, alium eligat et sibi concedatur.

(Továbbá. A nagytanács tudomásul vette Ófelsége levelét, valamint Heltai Gáspárét a papírmalom építéséről a maga (Heltai) hasznára, ezért azt a megbízatást adták bíró uram-

¹³ Borbély: i. m. 40. l.

¹⁴ Jakab: i. m. II. 183. l.

nak és a kisebb tanácsnak, hogy minden halasztás és késedelem nélkül a Gáspár uram által e célra kiszemelt helyet alaposan szemléljék meg, hogy ártalmára lenne-e a szomszédoknak ott ez a malom, vagy pedig alkalmasan fel lehet-e állítani, és ha azt tapasztalják, hogy ártalmára lenne másoknak, akkor válasszon (Heltai) másik helyet, és azt engedjék át neki.)

Talán az építkezések lassú üteme miatt kényszerült Heltai új kereseti lehetőség után nézni. Az 1559-ben véglegesen visszaszerzett nyomda egyre nagyobb kapacitással dolgozott. Költséges és nehézkes volt a nyomda papírellátása. Így Heltai elhatározta, hogy maga-magát tehermentesítő papírmalmot létesít. A városi tanács nagy körültekintéssel, de feltétlenül szolgálatkészen jár el ez ügyben: 1560 december 29-én intézkedik a malom helyének kijelöléséről. Jakab ugyan a kérvény és a tárgyalás évét 1561-re teszi, Borbély — Jakab nyomán — szintén,¹⁶ Pirnát Antal azonban jól sejt, amikor itt tévedést gyanít kutató elődeinél. A tanácsjegyzőkönyvben ugyanis az egyes üléseknél nincsen feltüntetve — vagy legalábbis igen ritkán — az ülés éve, hanem a könyvben az egyes éveket egy üres lap és egy nagy évszámmal jelzett lap választja el egymástól. A fenti jegyzőkönyvi bejegyzés valóban az 1561-es évet jelző lap után található, azonban ez nyitja meg az 1561-es év gyűléseinek sorát. Így a gyűlés helyes keltezése: 1560. december 29. Az új magistrátus megválasztása rendszerint az év utolsó, karácsony körül tartott tanácsülésén történt. A következő tanácsulást már az új magistrátus tartotta, január első napjaiban. A fenti tanácsulást a már megválasztott 1561. évi vezetőség hívta össze, de a szokástól eltérően még 1560 utolsó előtti napján. Ez magyarázza azt, hogy a jegyzőkönyvi feljegyzés az 1561-es határozatok sorát nyitja meg.

Érdekes lenne tudnunk, hogy vajon milyen »szomszédok« ártalmát akarta elkerülni az óvatossá előrelátó tanács? Talán a kardfenő és cserzővarga-céhekét, amelyek pár éve, 1557 december 14-én váltak külön, az egyiknek kardfenő műhelye, a másiknak malma létesülvén. Ez a kardfenő-műhely »az úgynevezett csermalom feletti gátnál« épült, de erre csak azzal a kikötéssel kaptak a tanácstól engedélyt, hogy ők gondozzák a gátat, és nagy szárazság esetén nem fenhetnek semmit, sőt a vizet is el kell zárniuk.¹⁷

*

182. oldal.

1563. február 6.

(Die Saturni in die Dorotheae.)

Ex parte contentacionis domini Casparis concionatoris et rectoris schole quod domini iudex et senatores nunciaverunt, volunt domini centum viri quod censum per omnia remedia, ablacionem pignoris, domus vendicionem eciam colligant et debita persolvant, quod si vero cum presenti censu ad hoc non satis haberent, requirant iterum civitatem et civitas providebit.

(Gáspár uram prédikátor és iskolarektor kielégítése ügyében, amelyről bíró uram és a kisebb tanács beszámolt, azt határozta a nagytanács, hogy az adót minden eszközzel, még zálogszedéssel és házak elárverezésével is begyűjtsék és járandóságait kifizessék; ha pedig a jelenlegi adó erre nem lenne elég, keressék meg újra a várost, s a város intézkedni fog.)

Heltait 1562 augusztus 31-én fogadták meg az új iskolaévre rektornak, s ekkor a bírói testület előtt »tiszte minél jobban teljesítésére« kérték fel, egyben az iskolaépület karbantartására 31 forintot adományoztak.¹⁸ Hogy ez iskola milyen elhanyagolt állapotban lehetett, arra elég egy 1563 február 14-i tanácsjegyzőkönyvi adatot ismertetnem. Ezen a gyűlésen elhatározták és parancsolták, »hogy a bíró az iskola fedelét a quartából igaztassa meg 200 forintig, állítsanak a bolt alá oszlopot is, vagy a falakat faerősítéssel biztosítsák, hogy ne omolják be.«¹⁹

Ez az épület ma is áll Kolozsváron. Ép és igen szép termeiben számos nyoma maradt az évtizedeken keresztül benne tanuló és rendetlenkedő diákoknak: az oszlopokon évszázados karcok, beírások. (Érdemes lenne egyszer alaposan megvizsgálni ezeket az oszlopokat!) A mai látogató számára érthetetlen, hogy ezek az erős és tömör falak, boltozatos mennyezetek valaha bedőléssel fenyegettek volna. Valószínűnek látszik, hogy a javítási utasítás a kolostor egy ma már nem létező szárnyépületére vagy szobácskájára, esetleg valamilyen fedett folyosóra vonatkozhatott.²⁰

Ebben az iskolában tanított Heltai. A keze, igazgatása alatt 2—3 segédtanító (lector) működött, többnyire idősebb diákok. Ezek a rectornál laktak, kosztoltak, s némi pénzbeli

¹⁶ Jakab : i. m. II. 181. l. és Borbély : i. m. 43. l.

¹⁷ Jakab : i. m. II. 94. l.

¹⁸ Jakab : i. m. II. 166. l. Ez az összeg, úgy látszik, a szokásos évi juttatás volt.

¹⁹ Jakab : i. m. II. 167. l. Megjegyzendő, hogy Jakab ezt a szöveget nem fordította pontosan. Ő oszlopról és faerősítésről beszél.

²⁰ Volt ugyan Kolozsvárott ekkor még egy iskola, de a renoválás kimondottan a kolostori iskolára vonatkozik : »Decreverit civitas . . . ut tectum claustrí sive schole . . . ex proventu quarte curent« (A Jegyzőkönyv 183. oldalán.)

fizetést is húztak a rector fizetése terhére. A segédtanítókodás nem lehetett megvetendő állás, hiszen a gazdag Fodor István bíró fia, Bálint is pályázott rá 1558-ban. Az erről döntő tanácsülési határozat szövege le, hogy a lectoroknak »de proventibus quarte contentos reddant, sed de contribucionis civitatis ad usum et solucionem lectorum nihil solvant.«²¹ Hogy a segédtanítók ettől a rendeletről eltértek, és megpróbálták a várostól mellékes-pénzt is húzni, mutatja az is, hogy a tanács 1568-ban szigorúan meghagyta, hogy a lectorok nem léphetnek fel semmiféle igénnyel a tanáccsal és a várossal szemben, s hogy »a rector, mint eddig is szokásban volt, a maga 100 forintjából fizesse őket!«²² — Koszt, lakás, fizetség: nem maradhatott valami sok Heltainak a rectori fizetésből!

Ennek ismeretében szinte hihetetlennek hangzik az, hogy Kolozsvár, »kincses Erdély« egyik leggazdagabb városa olyan nagy összeggel tartozott prédikátorának és iskolaigazgatójának, hogy annak kifizetéséhez házakat kellett elárvereznie, adóját »per omnia remedia« kellett behajtania. Kolozsvár jövedelme 1558-ban 1366 dica (vonás) volt, ami 6145 forint 25 dénár jelentett. Az egész azévi bevétel az elmúlt évi hátrálékokkal és a zsellérektől is bevett adóval együtt 7138 forint 32 dénár volt.²³ Hogy Heltai sem rectori, sem prédikátori fizetéséből nem volt képes oly nagy összeget kölcsönözni, hogy e hatalmas adóból sem tudták kifizetni, azt bizonyítja az is, hogy neki 1570-ben — a sáfár-polgárok számadása szerint — »régebbi és újabb fizetésében adatott 163 forint.«²⁴

Heltai annál is inkább aggódhatott kinnlevő pénzének sorsa iránt, mert a korabeli feljegyzések és felterjesztések mind arról beszélnek, hogy a hitelezőt sorozatosan érik tetemes károsodások. Fodor István és Fyllstich Lőrinc panaszkodik pl. 1560-ban, hogy »az adósok készpénz helyett kőtyavetye tárgyaikat becsültetik meg s ezzel károsítják meg a hitelezőt«. A király 1560 márc. 30-án leiratában rendelkezik is, hogy az adósoknak meg kell esküdni, hogy nincsen készpénze; csak ezután kerülhet sor árverésre, ahol is az adós ruhái kivételével hazi jobb darabjai, bora, esetleg földjei, szőlei kerülnek árverésre, sőt az adós¹ 1 év és 3 napra börtönbe is lehetett zárni.²⁵

*

A Tanácsjegyzőkönyvek 1570—82 évi kötete.

47/b. oldal.

1571. július 29.

(Die dominico proximo post Beatae Annae)

Az Salatser feozeset Mykeppen eo k(egielmek) varaswl Rendelte volt ennekeleotteis az Espotalhoz az Zegenyek taplalasara, Mostanis eo k(egielmek) azt akaryak, hogy azonba Maradyon, Es senky, sem Seres Marton, sem Heltay Gaspar Vram sem egieb senky Ennekwtan-na Sert Neh feozessen penzre hanem ha haza zwksegere, Mert ha kywlemben chelekezyk El-seobe eo k(egielmek) Tyz forintal Bwntetyk megh ha massor leszen 20 forintot veznek rayta, Es azwtan Valamenyzyr az fele dologban talaltatnak, ket Annyewal Bwntetyk.

Eo k(egielmek) Byro Vramat keryk azon hogy aggya Erteny Gaspar Vramnak, hogy Tharca ahoz magat. Mert eo kegelmet sem tarthatiak teob zabadsagba Mynt eomagokat.

— János Zsigmond váratlan halálával nehéz idők szakadtak az erdélyi protestáns egyházakra. Báthory István fejedelmesege alatt minden alkalmat megragadott arra, hogy az egyre erősödő protestantizmust visszaszorítsa. Rövid uralkodása mellett leginkább az volt eme tervének gátja, hogy Erdélyben 1570-re már kialakultak, szinte végleges formát öltöttek a reformált egyházak. Báthory István arra törekedett, hogy először anyagilag törje meg, tegye lehetetlenné az erdélyi evangélikusok, reformátusok és unitáriusok helyzetét, ellenállását. 1571-ből számok jelét látjuk annak, hogy Báthory elgondolása nem volt lehetetlen elképzelés. Például az udvari papságát és királyi nyomdafelügyelőségét János Zsigmond halálával egy csapásra elvesztő Dávid Ferenc meg-megújuló pénzkérései még azokat a hívőket is elidegenítették tőle, akik pedig azelőtt rajongva néztek rá.

Dávid fizetése körül a viták még János Zsigmond életében megkezdődtek. A kérdés igazán égetővé, valóban existenciális kérdéssé csak Báthory uralomrajutásával vált. Ekkor, a pénztelenség miatt, esett az oktatás színvonala is: az iskolából elkergették a tanítókat. Megcsappant a prédikátorok száma is.

Ebből az időből származik a kolozsvári városi tanács határozata, amelyben megtiltják a kolozsvári polgároknak — különösen pedig, szinte kiemelten Heltai Gáspárnak —, hogy otthon »pénzre« — tehát üzleti célokból — sört főzzenek. Feltehető, hogy e szociális indokokkal

²¹ A Jegyzőkönyv 37. oldalán.

²² Jakab: i. m. II. 168. l.

²³ Jakab: i. m. II. 115. l.

²⁴ Jakab: i. m. II. 175. lap jegyzete.

²⁵ Jakab: i. m. II. 134. l.

hozott rendelet mögött is a tekintélyes és vagyonos unitárius prédikátor, író-nyomdász megnyomoritásának, visszaszorításának szándéka áll.

Valószínűbb azonban az, hogy e rendelet kiadását nem személyes s nem vallási támadás sugallta. Lehet, hogy a tanács csupán egy régebbi rendeletének²⁶ akart érvényt szerezni az azzal nem törődő Heltaival szemben.

Azonban nem kizárt az első feltevés sem, hiszen a röviddel ezután (szept. 17-én) kiadott cenzura-rendelet is a szász városok nyomdái mellett elsősorban Heltait sújtja. Ebben az esetben mindenesetre figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a nagyon szigorú hangú s a nevekkel a személyeket is kiemelő határozat befejezése valamilyen sajnálkozó bocsánatkérésre olvad: mintha a tanács tagjai azt mutatnák meg, hogy ők nem ezt és nem így akarták. Ők csak végrehajtói a felsőbb parancsnak — holott együtt éreznek az öreg Heltai Gáspárral...

*

A Birósági jegyzőkönyvek 1570 évi kötete.

130. oldal.

(1570) 21 April.

Coram dominum Johannem Eppel et Benedictum Igarto.

Segeswary Damakos fiaij Leany Byzonsagy Az Annyok ellen.

Heltay Gaspar hity Zerent vallya, hogy Mýkor Eotet Segeswary Damakos Betegh voltban hozza hywatta volna Es Jelentette volna Neki hogy Akaratya az hogy Rendelet akarna tenny Eréksege es Marhaya feleol, Es kerte volna azon hogy megh Irna az eo akartyat, kerte hogy azzal neh Bantana, Mert egeb dolgay volnanak, vegre hogy vgian nem Akart egebet benne, Rea engedet, Es az mynt feyebe Zette wolt az dolgot, hazahoz Ment es otthon megh Irta. Az vñan az harangozo Cristámnustol megh kulte neky hogy megh olwastassa es megh lassa ha jol vagion Irwa, Mint egy orah Mwlwa esmet vyzza vitte neky az harangozo es mellette egy chedwlat vyt oda hogy aztis Beleh Irna, Mert ky felette volt Segeswary damakos es azonis kerette hagi Az eomaga pechetywel megh pechetellie, Theob vyassatis chinallyon Rea, Mert az espotal Mestertes Eordeghe Kelementhe Theob baratyis akarya oda hywatny kjkel megh peceteltety. Eo ez vallo Mind azzonkeppen chelekedet es esmet megh kwlte az testamentum lewelet neky azon harangozotwl, Azwtan myt cheleketteneke vele Nem thwgya, Aztis wallya hogy mykor azokat eleh Zamlalta myt vele megh Iratot valamennye fiaj leany hon voltak Mind eleotte otth woltak Es hallotak az attyok zawat, Megh az leany Byrtak Rea hogy az fiaynak haggya az owarbely hazat, Ekkert Janostis oda hywatta volt, Es ez dolgokat hallotta myth Zolt Segeswary Damakos.

Heltai fenti tanúvallomása eddig teljesen ismeretlen volt. A vallomásban szereplő személyek közül csak Eppel János ismerős. Tagja lehetett a kor Kolozsvára egyik legkiterjedtebb szász-patricius családjának. 1570-ben két Eppel is szerepel a város vezetésében: Petrus Eppel esküdtpolgár és Johannes Eppel dispensator. A vallomást Iggyártó Benedekkel együtt felvevő Johannes Eppel valószínűleg ez utóbbival azonos.

Amint a pör többi vallomásából kiderül, Segesvári Domokos gyermekei szerint a Heltai által írt végrendelet nem egyezett az elhunyt szóbeli végrendeletével. Így Heltait — ha burkoltan is — végrendelet-hamisítással vádolták. Hogy mi lett e pör vége: erre talán a további kutatások adják meg a választ.

Szükséges megjegyezni, hogy Heltai Gáspár vallomása nem »szerves« rész a bírósági jegyzőkönyvnek; ugyanis egy külön cédulán szerepel, melyet betettek Segesvári Domokos örököseinek perénél a jegyzőkönyv 130. oldala mellé.

*

A Birósági jegyzőkönyvek 1572—75 évi kötete.

Az előbbi vallomáshoz hasonlóan a következő vallomás is mellékelt, külön papírra frott szöveg. A kötet 394. oldalához 1574. november 28-i dátummal egy Heltaival semmi összefüggésben nem levő vallomást tettek be. Ennek a cédulának a túlsó oldalán a következő vallomástörödéek olvashatók:

Tyztelendew Biro wram es Kyrál Biro wram annak okayet hyttam Gaspar wramat heltey gaspart Kegelmetek eleybe hogy az En megh holt wram hoffgreff georgy es gaspar wram tetek volt eltok Egywas kozot illien Composiciot az Nyomtato Zerzam felewł, mykep-

²⁶ 1560. VI, 29. »Item, quod nec in foro nec alibi cerevisiam vendere liceat, nisi magistro hospitalis. Et hoc dominus Judex proclamari faciat. (A Jegyzőkönyv 98. oldalán.)

pen az w Kottes lewelok tartia hogy Mindoniknek pochetes Lewelek volt Egymas kozot Illien modon hogy valamelik elseobe megh halna, annak az feleséghet az Njomtato Zerzambol tegie kj Negy zaz forintal az mint az w Kettes lewelekbe megh vagyon, kyt megh Bjzonitok az w kettes lewelekkel Annak okaert az Negy zaz forintot kjwanom megh twle az w composicioioik Zerent Ha penigh megh Nem agja tehat az Njomtato zerzamat ollian eppen megh kjwanom twle az mely eppen kezebe Ereztotem, si juris est towaba ha torven mongja mywel hogy 12 eztendeigh el az Njomtato zerzam wtan az myt Nyerth wtana si Juri Videt (!) hyt zerent ele kjwanom twle ha penigh megh Nem agja En az w kettes lewelek tartassa zerint lee tezom az 400 zaz(!) forintoth Min dwtwlfogwa gyakorta valo krcsemre es ana, si iuris est megh . . .

Ez az emlék is elkerülte eddig a Heltai-kutatók figyelmét. Bár kétségtelen, hogy így, évszám nélkül, sokat veszít értékéből, mégis alkalmat nyújt néhány következtetésre.

1. »... az En megh holt wram hoffgreff georgy«. Hoffgreff György halálának éve eddig ismeretlen volt előttünk. Biztossá most sem lett, de közelebb jutottunk valamivel a meghatározáshoz.

Ezt a peres iratot 1574 novemberének végén már nem érezhette aktuálisnak a nótárius. Valószínűleg azért nem, mert ekkor már elintézték egymás közt a pört Heltai és Hoffgreffné. Tehát a vallomást 1574 november 28 előtt, esetleg hónapokkal vagy évekkel előbb, vette fel a jegyző.

A vallomásban Hoffgreffné a hites-levél szövegét idézve, a törvény segítségét kéri ahhoz, hogy Heltai megadja neki azt az összeget, amit a nyomda munkájából 12 év alatt keresett, »mywel hogy 12 eztendeigh el az Njomtato zerzam wtan« — vagypedig ő teszi le a 400 forintnyi váltásgot.

A bírósági jegyzőkönyvekben 1562-ben már »Relicta Georgii Hoffgreff«-ként szerepel, azután is többször.²⁷ Minthogy a fenti vallomás-töredékben Hoffgreffné arról panaszkodik, hogy már többször kérte ezt az elintézési módot, feltételeznünk kell, hogy Hoffgreff György nem 1562-ben (azaz 12 évvel a fenti vallomás hátlapján talált írás kelte előtt) halt meg, hanem előbb! Így valószínűnek látszik, hogy Ferenczy Zoltán, Gulyás Pál és mások feltevése volt helyes: Heltai 1559-ben azért kapta vissza nyomdáját Hoffgrefftől, mert a mester eltávozott az élők közül.

2. Amennyiben a vallomást 1574-ben jegyezte le a nótárius, felmerül a kérdés: vajon mennyivel előzte meg a pör Heltai Gáspár halálát? Heltai halálának csak az éve ismeretes mindmáig. Pontos hónapját, napját mi sem tudjuk megadni. Azonban egy új adat révén kétségsé válik Jakab Elek ama feltevése, hogy Heltai 1574 első felében halt meg.

Jakab Elek ismertette a kolozsvári városi tanácsnak azt a határozatát, amelyben elrendeli, hogy a temetkezési hely igen szűk volta miatt csak azt a halottat lehet és szabad a templom temetőkertjébe temetni, akinek hozzátartozói az egyháznak a temetés díját készpénzben lefizették, vagy zálogot hagytak. Amíg ez meg nem történt, még a sírgödröt sem lehetett megásni. Az egyháziúri számadások 1577-i rovatában szerepel egy 1574-ről írt bejegyzés, melyet Jakab így idéz: »Az 1574. templomban való temetésért a zálogok«. E bejegyzések sorában a sor második tagja: Heltai. Így: »Heltai Gáspárnak van egy öreg pohara fl.11.« Ezt egy későbbi időpontban áthúzták, és ezt írták utána: »Solvit«.²⁸ Sajnos Jakab nem sorolja fel a többi eltemetett nevét, s így azt sem tudjuk megállapítani, hogy kik és hányan kerültek 1574-ben a templom temetőjébe. Pedig ez fontos lenne, mert Jakab abból, hogy Heltai neve a bejegyzések közül másodikként szerepel, azt a következtetést vonja le, hogy Heltai 1574 első negyedében halt meg.

A Bírósági Jegyzőkönyvek 376. oldalához egy 1574 november 18-ról szóló tanúvallomást tettek be a jegyzők. E vallomás hátsó lapján egy nagyon érdekes töredék található. Sajnos, az eredetileg is fogalmazványként készült, törlésekkel, áthúzásokkal teli szöveg nagyon nehezen olvasható. — A minket érintő szövegrész, egyben az egész írás veleje, a következő:

»... homines Ferenczy primarius et alter Anthonius Herczeg Regius Judices civitatis Coloswariensis Memorie Commendamus per presentes Quod Honesta domina Sophia relictá Reverendi quondam domini Casparis helay olim Tipographi et comansoris nostri Coram Nobis Personaliter constituta... Nobilem virum Emericum Literatum Rivuliensem (?) ... Advocan(tem), fecit constitui... A dátum: »Daté In Civitate Coloswariensium Sabatho die festo Beati Galli confessoris Anno domini Millesimo Quingentesimo Septuagesimo...« Tehát: 157. : az év pontos megjelölése lemaradt a tépett papírról. De ennek az ügyvédi megbízólévélnek, melynek tartalma semmiben sem tér el a megszokott sablontól, elején szerepel a bíró és a királybíró neve: Ferenczy Antal és Herczeg Antal. Ők pedig ezt a hivatalt 1574-ben viselték Kolozsvárott! Tehát amit a töredék elárul nekünk: 1574. október 16-án Heltai

²⁷ Bírósági jegyzőkönyvek, 1562-es kötet (5. old.) és 1564—65. évi kötet (14. és 95. oldalak).

²⁸ Jakab: i. m. II. 221. l.

Gáspárné már özvegy, ügyei vitelével Emericus Rivuliensis-t (Nagybányai Imre deák?) bízta meg. Feltehető, hogy ez a teljes felhatalmazással járó ügyvédi megbízás nemsokkal a férj, Heltai Gáspár halála után történhetett. Ezen adat alapján Heltai Gáspár halála inkább tehető 1574 őszére, mint tavaszára.

3. Nem érdektelen az a tudósítás sem számunkra, hogy a Heltai—Hoffgreff-féle nyomda felszerelését a legilletékesebbek 800 forintra becsülték.

Még csak annyit: nem tudjuk, mert semmi nyomát se leltük annak, hogy mi lett a feltehetően utolsó Heltai contra Hoffgreff-per eredménye. Talán a további kutatások erre is világosságot derítenek.

SCHEIBER SÁNDOR

ARANY JÁNOS NÉMET NYELVŰ TANKÖNYVBÍRÁLATA

Arany János 1854 végére nagykőrösi tanártársával, Szilágyi Sándorral karöltve, ötvenhatvan írott ívnyi terjedelemben, Magyar Olvasókönyvet szerkesztett.¹ Általános felfogás szerint a szerzők az I. kötetet benyújtották a Helytartó Tanácshoz, amely nem engedélyezte,² sőt a kézirat is odaveszett volna.³ Mások szerint kézírata megmaradt Szilágyi Sándor birtokában.⁴ Voinovich Géza azt sejtí, hogy a munka el sem készült.⁵

Mindenesetre 1854-ben Aranyt erősen foglalkoztatta egy Olvasókönyv terve, s így e téren otthonos volt. Ezzel magyarázható, hogy amikor Argay János pesti tanár (Új-világ-utca 6) 1854. szeptember 27-én a Helytartó Tanácshoz beküldi engedélyezésért »a prot. alsóbb gymnasiumok számára és magánhasználatra« szerkesztett olvasókönyvét, s az továbbítja a nagykőrösi gimnáziumhoz, Arany vállalja bírálatát. Okt. 6-ról keltezett kritikája megkerült az Országos Levéltárban, s megtalálható »K. K. Ofner Statthalterei-Abtheilung No 22810. 1854/4399. VI. A.« jelzet alatt. Két és negyed foliót tesz ki, és végig Arany kezeírása.

Érdeemes elolvasni Aranyt ezt a klasszikus németiséggel megírt, eddig ismeretlen bírálatát. Értékéből mitsem von le a bennmaradt néhány grammatikai hiba. Szigorú frás, de precíz. Hiányolja a költői szemelvényeket. A prózaiak nem tekinthetők a magyar próza képviselőinek. Megállapítja, hogy a szerző nem magyar prózaírókat használt, hanem németeket, ezeket ő dolgozta át, vagy fordította le. Stilis és tárgyi tévedéseket sorol fel, majd helyesírási hibákat és következetlenségeket. Úgyesen támaszkodva az »Entwurf der Organisation der Gymnasien«-re használhatatlannak tartja a német szellemben fogant tankönyvet.

Ezek után lássuk magát a szöveget.⁶

An die löbl. Gymnasial Direktion

in

Nagy-Kőrös.

Zufolge Verordnung Einer h. k. k. Statthalterei-Abtheilung zu Ofen, vom 19ten Sept. 1. J. No. 20851. ist der Gefertigte beauftragt worden, das beifolgende Manuscript: *Olvasókönyv prot. alsóbb gymnasiumok számára és magánhasználatra; több források után szerkeszté Argay János tanár*, einer gewissenhaften Rezension zu unterziehen, und sein Gutachten über die Brauchbarkeit dessen, als Lesebuch für Untergymnasien womöglichst einzusenden.

Die Forderungen, welche (Entwurf d. Vrg. §. 31.), in Hinsicht der Muttersprache, an einen Schüler der Untergymnasien gestellt werden, sind folgende: »richtiges Lesen und Sprechen; Sicherheit im schriftlichen Gebrauch der Sprache ohne Fehlen gegen die Grammatik und Orthographie, — nebstbei Kenntniss der Formen der gewöhnlichen Geschäftsaufsätze. Anfänge zur Bildung des Geschmacks durch Auswendiglernen von poetischen und prosaischen Stücken bleibenden Werthes, welche den Schülern erklärt sind.« Wo soll nun der Schüler alle diese Fertigkeiten hernehmen? Wo soll er Beispiele einer richtigen Orthographie, eines korrekten Stiles finden? Wie soll er zur Kenntniss jener Formen der Geschäftsaufsätze gelangen? Woher jene poe-

¹ Magyar Olvasókönyv Protestáns felgimnásiumok számára. Szerkesztették Arany János és Szilágyi Sándor, 1855.

² Koltai Virgil: Arany János élete és költészete. Győr, 1886. 96. l.; Pap Károly, Arany János-Emlékkönyv. II. Bp., 1934. 5. l.

³ Zsigmond Ferenc: A debreceni kollégium és a magyar irodalom. Debrecen, 1940. 115. l.

⁴ Benkő Imre: Arany János tanársága Nagy-Kőrösön. Nagy-Kőrös, 1897. 73–74. l.

⁵ Voinovich Géza: Arany János életrajza. II. Bp., 1931. 266–269. l.

⁶ Köszönetet mondok itt is hallgatómnak, Szappanos Ádámnak, készséges segítségéért.

[illegible]

Schneeflocken geatlicher Plöcke einsetzt, — wegen der Zerst.
punkt, u. Rindenschiff in einer Stellung u. d. d. fester
ist; so darf sie, als Leptus für Aufhängungen
Leinwand, angestrichen werden.

Mary Norris, San Juan Pueblo. 1854.

Joseph Strauss
Lyon

tische u. prosaische Stücke *bleibenden Werthes* auswählen? Ohne Zweifel muss ihm sein Lesebuch in Allem diesen genüge leisten, — »denn (Anhang zum Entwurfe d. V. S. 127.) es darf ein solches Lesebuch, bei aller Mannigfaltigkeit der Form, in welche es den Schüler einführt, durchaus nur Lesestücke aufnehmen, deren¹ Form in ihrer Art eine klassische ist«.

Vorliegendes Manuscript enthält lauter² prosaische Stücke; so ist es³ auf den Zweck, den Geschmack der Lehrlinge durch poetische Stücke zu bilden, keine⁴ Rücksicht genommen worden. Auch der prosaische Theil scheint minder komplet zu sein; insofern jene Formen der Geschäftsaufsätze, deren oben Erwähnung geschieht, ausgeschlossen sind. Was die vorhandenen prosaischen⁵ Stücke betrifft, so würden sie kaum als Muster für die ungarische Prosa gelten; denn obgleich der Verfasser von *verschiedenen Quellen* redet, es scheinen diese *Quellen* keine ungarische Prosaiker gewesen zu sein. Allem Anscheine nach, hat er Aufsätze, vielleicht deutsche, *selbst* umgearbeitet, wonicht übersetzt: die Spuren einer solchen Verfälschung sind nicht zu verkennen. So konnte, natürlich, das Ziel, welches in dem Vrg. Entwurfe aufgestellt ist, auch in den prosaischen Stücken nicht erreicht werden; desto weniger, da die so gelieferte Prosa keine musterhafte ist. Die historischen⁶ Erzählungen, welche den grössten Theil der Sammlung ausmachen, sind, bei aller Weite u. Breite, unangenehm⁷, wegen der Zerrissenheit in Darstellung, wegen der Unkorrektheit des Stiles, dem öfters Präzision und Deutlichkeit fehlen. So z. B. Seite 26: »inkább akarlak halva látni, mint megfutni« (statt: halva, mint futva látni); S. 29: »egy olly kormányt mindenki ócsárolni fogná« (st: fogna); S. 36: »soha válaszsza« (st: sohase); S. 37: »feketére lehell« (statt: feketévé, oder: lehelletével megfeketít); S. 38: »assyriai birodalom, kinek királyai« (statt: mellynek); S. 39: »Numitor egy férfival tartott . . . kitől két gyermeke lett« (Numitor gebar 2 Kinder); S. 45: Die Oasen »mint zöld szigetek . . . úgy tűnnek fel Afrika megmérhetetlen sivatagjain, a tartomány legdúsabb fákkal árnyékolt terein« (sic!); »Kambyes kémeinek királyok (auch zweideutig) nyilat adott kezeikbe . . . hogy ha közülők (von den Spionen?) valaki fel bírja feszíteni« — »Tizenkét előkelő perzsát . . . földbe ását« (st: ásata); S. 49: »nem is ereszté azután is« (st: azután sem ereszté); S. 51: »németország, Frank(?)ország, Spanyol testőrség« (in Caesars Zeiten); — »két egész birodalmával ajándékozta me« (st: ajándékozott); S. 54: »fiát tanulmányoztatni fogja« (er wird seinen Sohn zum Studium machen lassen); st: taníttatni; S. 55: »Luthert . . . fölhevén házába s mint saját fiáról gondoskodott« (Bindewort nach einem Particip; öfters); S. 58: »leczkén számos hallgató vett részt« (st: leczkéiben); S. 65: »Fontos esemény Jerusálem pusztulása, minthogy ezt az üdvözítő megjósolta, minthogy tőle (von wem?) függött a kereszténység gyorsabb terjedése. S. 67: »A fésziget (= die griechische Halbinsel) nyugotti részén, mellynek alakja egy tölgyfalevélhez hasonlít, most Morea, azelőtt Peloponnesus fekütt. E tartományocská neve Elis.« (wer wird das verstehen?); »a nemzeti egységet . . . kapcsolatba hozhassák« (also: die Einheit in Verbindung bringen); S. 69: »bántalmakkal ihlették« (st: illették); u. s. w.

Es wäre nicht der Mühe werth ein genaues⁸ Verzeichnis sämmtlicher, gegen den Geist der Sprache, die Construction, ja sogar gegen die Orthographie häufig vorkommenden Fehler zu geben; auch die letzte ist ebenso fehlerhaft, als inconsequent. »Egyptus u. Aegyptom; azomban, külömben, töb, vályt, kevésbé, czél nél (gramm. Fehler); görögország, töstént, enyhelyel, Philadelfia, számittságok, ovakodj(ál), phöniciai, naponta (ein gramm. Fehler st: naponként; denn naponta = beim Tage); europa, melyel, atyát (st: atyját); kardhüvelyk (Daumen st. hüvely); kerej (vielleicht st: gerely); Croesus, Krösus, Crösus, Círus« etc. etc.

Da nun vorliegende Sammlung wegen der Ausschluss poetischer Stücke einseitig, — wegen der Zerrissenheit, u. Unkorrektheit in Darstellung u. Stil, fehlerhaft ist: so darf sie, als Lesebuch für Untergymnasien keineswegs empfohlen werden.

Nagy-Körös, den 6ten Octobr. 1854.

Johann Arany
Lehrer

¹ A kéziratban tévesen: derer.

² Kéziratban: laute.

³ Az »es« itt felesleges.

⁴ Kéziratban: kein.

⁵ Kéziratban: vorhandene prosaische.

⁶ Kéziratban: historische.

⁷ Arany itt nem megfelelő szót használ.

⁸ Kéziratban: eine genaue. — Néhány apróságot hallgatolagosan javítottunk.

AMBRUS ZOLTÁN LEVELE JUSTH ZSIGMONDHOZ

Ambrus Zoltánnak ez a levele most került elő Justh Zsigmond irodalmi hagyatékának Aradra került töredékéből. Írója az akkor Párizsban tartózkodó Justh Zsigmondhoz intézte. A levél érdekes világot vet Justh könyveinek irodalmi fogadtatására és a korabeli kiadói viszonyokra. Egyben pedig adaléka a francia-magyar irodalmi kapcsolatoknak is. Tulajdonosának, Braun Mihálynak, szíves engedelmével közlöm.

Budapest, 1888. április 13.

Kedves Barátom,

bocsáss meg, hogy mindekkoráig nem válaszoltam: nem volt mit írnom. Hogy köszönöd szívességemet? ugyan volt is mit köszönnöd! Ezt felelni — nem kellett sietnem. De most útnak indítom e pár sort: egy kérdéssel és egy kéréssel.

A kérdés ez: bizonyos vagy-e benne, hogy a Pallas küldött a lapoknak könyvedből példányokat? Mert én nem vagyok benne bizonyos. Feltűnő ugyanis előttem, hogy a Fővárosi Lapok néhány (nem valami jó akarattal írt) sorát és az Orsz.: Világ notice-át leszámftom — semmi sem jelent meg könyvedről. Legalább tudtommal nem. Még csak nem is regisztrálták, hacsak nem tévedek. Mindenesetre jó volna utána tudakozódni. Megtettem volna magamtól, de velem szemben nem nagyon udvariaskodott a Pallas; elment a kedvem velök újabban is érintkezni.

Kérésem pedig a következő: néznéd meg a Böttin-ben, vagy az homme de lettres-ek címjegyzékében (mely az én időmben a Grand Caféban is található volt) Anatole France lakás címét és lennél szíves e címet velem közölni. Arra nem is merlek kérni (bár rettenetesen leköteleznél vele.) hogy látogasd is meg ezt az Anatole France-ot. Ugyanis azt szeretném kérni tőle: engedné meg lefordítanom a Le livre de mon ami egy részét, melyet a Budapesti Szemlében akarnék kiadni.

Ha mégis megtennéd és oly képtelenül barátságos volnál közvetíteni kérésemet: mondanád el neki, hogy igen-igen bámulom az ő végtelenül poétikus, gyönyörű dolgait s szeretném munkáit a magyar publikummal megismertetni, de hogy fordításom egy oly revue-nek van szánva, melyet élite de lis közönség olvas, s mely fordítási díjat nem fizethet, s így föltétlenül szükségem volna az ő engedelmére. Könyveiből ítélve olyan distingué ember, a ki nem fogja megtagadni kérésemet hitvány Mammonért. Ha mégis Calmann Lévyhez utasítana: az egyértelmű volna rám nézve a tagadó felelettel.

Remélve, hogy kéréssellemmel illetve pium desiderium-om kifejezésével nem terhellek valami nagyon,

melegen öllelek

igaz barátod

Ambrus Zoltán

EGY ISMERETLEN JUHÁSZ GYULA VERS — JUHÁSZ GYULA ÉS SHAKESPEARE

I.

A Móra Ferenc reliquiák között egy verset találtam aláírás nélkül.

Hamlet prológus.

*Ma zord világot ábrázol színünk
Vér karminába mártott az ecset
S egy-két napos foltot ha rávetünk,
Az is Hekáté színével szegett.
Ez estén minden csillagzat setét,
Amely vírasztja szörnyű végétét
Ködös Helsingör ifju hercegének,
Kit bölcs Hamletnek mond egy régi ének.
Bölcs Hamlet itt öntelke tükribe
Vizsgálva annyit nézeget bele
S magát gyötörve oly mélyen kutat:
A tört lap végre örültet mutat.
És akkor seprű és királyi bor
El nem választhatóan egybe foly
És bűnhődven a bíboros bítor,
Bünné lesz az erény, mely bünt torol,
Mert rongy világunk rongy törvénye ez:
Önterhitől rogy sirba a nemes.*

A vers alatt (1917. január 28) dátum, Móra Ferenc kezeírása. A vers remekbe szabott, tökéletes mű. Hangja, formája, muzsikája, kétségbeesett fájdalma Juhász Gyuláé, és rájövök, ez az ő kezeírása. A probléma magától adódó: hogyan került ez a kézirat Móra Ferenchez? Miért nem írta alá nevét a vers költője? Hogyan kerül a vers alá Móra feljegyzése? Miként lehetséges, hogy a költő e remekét nem vette fel későbbi gyűjteménye valamelyikébe? Avagy Juhász Gyula csak másolta volna valahonnan? Ha meg másolta, miért nem nevezte meg a vers eredetét?

A kutató számára az első lépés természetes volt: megnézte a Szegedi Napló 1917-es évfolyamának január 28-i számát, Móra feljegyzése alapján. S ott megtalálta *Csoda* címmel a Szegedi Színházban az 1917. január 26-án tartott Hamlet-előadás előtt a Shakespeare-ről elmondott Móra-beszédet. Ez a bevezető Shakespeare ihletésében született, méltó csodálata az *óriásnak*. Ám a befejező sorok csak bonyolítják a kutató problémáját: »Ellenkezésbe jutnék önmagammal, ha instrukciókat akarnék adni önöknek a darab élvezésére, és az én pár szál gyufámmal próbálnék bevilágítani a Hamlet mélységeibe, melyeket könyvtárak máglya fénye homályban hagyott. Én nem merészelem ezt, én merészebbet tettem ennél. Mint több Shakespeare-darabnak, valószínűleg a Hamletnek is volt pár soros prológja, amelyet az előadás megkezdése előtt az egyik színész elmondott a darab ismertetése gyanánt. A *Hamlet prológja nem maradt ránk, én lme megpróbáltam rekonstruálni a darabból:* » és itt a fent bemutatott vers — mint az egész bevezető csattanója — szóról szóra következik.

Móra írta volna tehát? Hiszen a magáénak vallja. De akkor mit keres nála a Juhász Gyula-kézirat? Elképzelhetetlen, hogy Móra saját versének kéziratát a cikk megjelenése előtt Juhász Gyulának lemásolás végett adta volna, viszont egy későbbi, a már megjelent versről való másolat feltevéseinek ellenmond a kéziraton olvasható Móra kezétől származó dátum. Tehát a Juhász Gyula-kéziratnak már a cikk megjelenése előtt Móra birtokában kellett lennie.

Viszont az meg lehetetlen, hogy Móra az élő Juhász Gyula füle hallatára úgy vallja a magáénak a verset, hogy ahhoz előbb el ne nyerje a költő beleegyezését. De bárki fölteheti a kérdést: egy *Móra Ferencnek volt arra szüksége, hogy más tollával ékeskedjék?* A válasz: nem, nyilvánvalóan nem. Hát akkor hogyan lehetséges az, hogy Móra ország-világ füle hallatára a verset mégis magáénak vallotta?

De lássuk, milyen bizonyítékok szólnak Juhász Gyula szerzősége mellett.

1. Juhász Gyula eredeti kézírata. Semmiféleképpen sem képzelhető el, hogy Juhász Gyula csak amolyan kedvtelésből másolta volna le a verset a Szegedi Naplóból, de az sem,

hogy ezzel Mórának akart volna kedveskedni. Hacsak egyszerű másolat lenne a kézirat, a versnek »Hamlet prológja« címet kellett volna esetleg adnia a másolónak, nem pedig a *Hamlet prológus*-t, mely kétségkívül az eredeti cím, mert a Móra szövegben cím nincs, csak »Hamlet prológja« kifejezés.

2. Mórának egyetlen verse sincs, mely intellektuális ihletésű volna, viszont Juhász Gyula költészetének jórésze remekművek csodálatában fogant.

3. Hamlet — Shakespeare több Juhász-versnek a témája, ihletője, a költő érdeklődésének visszatérő tárgya. Juhász Gyulát már mint fiatal költőt megihletti Shakespeare. Első verskötetében Hamlet címmel verset ír:

*Itt tétovázom egy üres golyón,
Ahol a golyók nászutakra járnak,
És tort ülök a halott álmokon
S dalokkal üzöm el az éjszakámat.*

(Hamlet).

A passzivitás modern Hamletje ő, aki érzi, hogy élete nagy tragédiájának, emberi magányosságának fő oka a cselekvéstől való féltelme. Az idézett vers-részlet pesszimizmusának eredetét nagyszerűen megvilágítja Oláh Gáborhoz írott levelének egy részlete: ... »En őszintén vallani fogok. Gyáva és jellemtelen vagyok a szerelemben. Pupák, hülye, marha. Volt már vagy 5 ideálom, de a versírásnál többre egyiknél sem merészkedtem. Eszembe jut a Detlev von Liliencron verse: a lány és legény sűg, bűg, csókolózik — és János fön­n verseket olvas. Ez a refrénje az én rózsaszín-ködös idilljeimnek. Magányos szerelem.«¹ (1908). *Shakespeare estje* című versében a Szegedtől távol élő költő igazában önmagáról énekel:

*Az esti ködben, őszí esti ködben
Hazabotorkál véle a homály,
A dérűtölte hold lassan kelőben:
Már itt az ősz és itt az este már.*

Magányosságán érzett fájdalmát egy levelében is elpanaszolja Oláh Gábornak: »Nagy magányosságban élek kedves Gáborom!«² Szegedről kiszakítva, mindenütt gyökértelennek érzi magát, szülővárosától messze, mintha élete célját is elvesztette volna. Emberi magánya Hamleté, és kétségbeesésében a hamleti bölcsességét fenéki őríti:

*Nincsen itten bölcsesség és nincs vigasz!
A kályhában a szén gyönyörrel ég,
S én olvasom Hamlet történetét.*

(Könyvtár).

Shakespeare-ről arcképet mintáz, de úgy, hogy ebben alkotójára ismerünk:

*Kilenc óra. Ő lép most be éppen,
Tar homlokán lámpák derűje leng
S egy végtelenség mosolyog szemében,
Kék ibolyák, kék ég, kék tengerek.
Nyugodt gesztussal, mint aki leintí
A vágyakat már s a gondokat,
Leül szelíden s vígan emelintí
A serleget. Hogy mily békés az este
És hull az április hava,
Hamlet fiáról szól, kit nem felejteth
S föl­sír mély gordonkaszava.*

(Shakespeare halála).

Ha Petőfi szellemét idézi, Hamlet apja a hasonlat:

*Ki megjelenesz, ha egy század lejár,
Nem csillogásnak, de emlékezetnek,
Mint Hamlet apja s szólsz: Esküdjetek!
Esküdjetek és cselekedjetek!*

(Petőfi szellemének).

¹ Madácsy László: Juhász Gyula és Oláh Gábor költői barátsága, Délvidéki Szemle, 1943. 1. sz. 7. l.

² U. o.

Vojtina új ars poetikája című versében pedig az »örök szépséget« nem a valóságtól elvonatkoztatottan, hanem a remekműben, a *Hamlet*-ben látja megvalósulni:

*Csákányt az ősi hazugságok falára,
De az örök szépség légyen tabu,
Az érckolosszus is ledől, hiába,
De Hamlet él, míg él a mélabu.*

(Vojtina új ars poetikája).

4. Van Juhász Gyulának egy Shakespeare-ről szóló előadásvázlata, ebben Hamlet reája tett hatásáról ezeket írja *Lelki kalandjaim vagy utazásaim Hamlet körül az életben* összefoglaló cím alatt: »14 éves koromban: a történet érdekessége, a mese. 18 éves koromban: a Hamlet fiatal családott lelkének rokonsága. Később: betegen: Hamlet melankóliája és az enyém. Ma: Hamlet filozófiája, ahogy a 38 éves Shakespeare átélte és megalkotta«.

A fentebb idézett verseknek nagyszerű keretet ad ez az önvallomás, és megmagyarázza a *Hamlet* prologus gyötrődő bölcsének Juhász Gyulára emlékeztető rokonvonalait is.

A prologusban »bölcs Hamlet«-ről énekel a költő, előadásvázlatában meg így nyilatkozik: »Hamlet bölcsész, filozófus, aki előtt a tett maga, az egyéni akció hiábavalóvá, fölöslegessé válik a nagy megismerés után, hogy az emberek ostobák és gonoszok, és a világ egy nagy börtön, Hamlet az embereket megveti, ha egyes embereket szeret is, Hamlet a világot is megveti, ha élni szeretne is«.

5. Végül a tartalmi dokumentumok mellett, — formai tényezők is Juhász Gyula szerzősége mellett szólnak. Költőnk nagyon kedvelte a jambikus lejtésű tízszótagú verssorokat. A jambikus lejtést tudatosan alkalmazza (rímeiben is), s egy-egy versében mindvégig megtartja. A Hamlet prologust is ebben a formában írta (a 7. és 8. verssor egy szótagzámmal több). Hasonló formájú versek: Tömörkény uccáján, Gyász magyarok, A tápai Krisztus, Az utolsó magyar, Gyermektemető stb. Ellenben Móra Ferencnek egyetlen verse sincs, mely formailag — de különösen zeneileg — a Hamlet prologushoz hasonlítana. A tízszótagú (5+5) verssorokat alkalmazza, de a jambikus lejtés csak egy-két sorában érezhető.

6. A *Hamlet* prologusban magas fokon jelentkező művészi sűrítés Juhász Gyula költészetének egyik legjellemzőbb vonására vall. Míg Móra lírájában is inkább epikus, a sűrítésnek ez a foka verseiben nem található.

7. Befejezésül: e cikkecske frójától nagyon messzire áll a szándék, hogy Móra Ferencet a vers elidegenítésével vádolja. Nem is lehet. A dolog a következőképpen történhetett: Móra megkérte Juhász Gyulát, írjon az ő Hamlet-bevezetőjébe illő prologust. Juhász Gyula megírta a verset, de mert Móra bevezetőjéhez készítette, a vers szerzőségéről lemondott, ezért nem is írta alá. Sem Móra, sem Juhász Gyula a versnek nem tulajdonított különösebb jelentőséget, és szépen megelégedtek róla. Ez a remek vers megérdemli, hogy Juhász Gyula költői oeuvre-jébe helyezzük.

II.

Előadásvázlat Shakespeare-ről és a Hamletről*

Shakespeare 37—40 éves korában írta. *Hamlet* 1600—1604. *Giordano Bruno* 1583—1585 Angliában. 1600. vértanúhalála. *Michel Montaigne* 1580. Essays. A barátságról, a szomorúságról, az öngyilkosságról, a jó és rossz relatív voltáról, a nevelésről. 1603 Florio angol ford. Sh. 66. szonettje és a nagy monológ. *Hofmannsthal*: Levél: Ph. Chaudos Verulami Baconhoz: melankólia 1603. *Albrecht Dürer*: Melankolia. 1601. *Johannes Shakespeare* + *Goethe*: *Wilhelm Meister*. — *Ludwig Börne*. — német filológusok és filozófusok. — *Brandes*: W. Sh. — *Alexander B*: *Hamlet*. *Musset* — *Freiligrath*. — *Apponyi*, *Ady*.

Shakespeare lírájáról: *Hamlet*. *Habent sua fata libelli*. *Anatole France* a *Divina Commedia*-ről. Ezek az igazi mély művek. *Hamlet* is. *Dante* is. *Don Quixote* is. *Faust* is. Ilyen: a görög szobrok nyílt szépsége mellett: *Taja királynő* feje. *Lionardo Giocondájának* és nőinek mosolya, *Rembrandt* clair obscurjének csodája, *Graeco* rejtelmes, túlvilági fénye. Nem a modern borzalom irodalom rejtelmességére gondolok. *Ewers*, *Meyrinck*. Az más. *Shakespeare Hamletje* és *Dosztojevszky Félkegyelműje* (*Myskin*) vagy *Karamazoffjai*: lényegükben rejtelmesek,

* A Szegedi Irodalmi Múzeum birtokában levő Juhász Gyula — emlékek között található ez az előadásvázlat, melyet a költő valószínűleg 1919-ben »a mi forradalmi korunkban« írt. A vázlatban a lényeglátó költőt és a lényeglátásra törekvő tudóst ismerjük meg egyszerre. Az előadásvázlatot szöveghűen közöljük.

mert olyan mélyről jönnek : a lélek mélyéről. Nem a kísértet, lélek csodálatos és ijesztő Hamletben, de a Hamlet lelke maga. Habent sua fata. Lelki kalandjaim vagy utazásom Hamlet körül az életben. 14 éves koromban : a történet érdekessége, a mese. 18 éves koromban : a Hamlet fiatal csalódott lelkének rokonsága. Később : betegen : Hamlet melankóliája és az enyém. Ma : Hamlet filozófiája, ahogy a 38 éves Shakespeare átélte és megalkotta.

A Hamlet tragédia (mese) drámai szempontból. Saxo Grammaticus, Belleforest. Mi adott hozzá Shakespeare a magáéból : drámaiságot? A legdrámaibb szituáció : egy antidramatikus hős. A királyi udvar űzött nemes vada, amint vergődik, szabadulni akar, és elvesz a csapdában. Játék a játékban : H. örültséget és színházat játszik : kettősen érdekes és ezzel dráma módon érdekessé, hőssé válik. — Hamlet tragédiája : filozófus. A középkori miliőben (dán Elsenör) renaissance bölcsész. Wittenberga. Vítör. Verselő, dramaturg. A legjobb színház kritikus. Hamlet örült? Melankolikus. Melancholia agitata (passiva nem.) A betegség okai : fiatalságának nagy csalódása (19, majd 30 éves. *Miért?*) A szellem is hamleti lélek, de nem filozófus (nagy tirádája). Gertrud is hamleti lélek (passzív, fiát szereti és viszont.) A szellem : objektív kísértet. A mese (középkor) a néphit (latinul szólítani) de szubjektív okok is vannak : éjjel és éjszak, középkori babonák, Hamlet sejtése. Kikkel áll szemben Hamlet, hogy játszania kell az örültet? Claudius (jovialis gazember) Polonius (okos öreg, félreértik sokan,) Laertes (reneszansz akaratember, jó fiú, jó testvér, de erőszakos és kegyetlen ifjú). Hamlet és Shakespeare. Freudi traumadeutung. Költői álmában Sh. királyfi lesz, de. A nagy monológ. Élményalapok : apja halála, (öreg Hamlet) a fekete hölgy hűtlensége (Gertrud) és a kortársak irigysége (Laertes és Fortinbras) az udvar és a hatalmasok packázásai (a dán királyi udvar, Claudiustól Orsíkig.) De az álom pszichológiája! Álomcenzura, álomeltolódás, álomszimbolika. A színhely : Dánia, az idő középkor. De Hamlet beszéde (I.) amelyben korholja a dőre dán ivási szokásokat, az angoloknak szól. (Luther VIII. Henrik ellen). De Hamlet nagy monológjában az *alattvaló* keserve tör ki lírai érrel. De : a barát hűtlensége az álomban (Wunscherfüllung) a legideálisabb hűség : Horatioé és a nőt az álomban a férfi eltaszítja, megbünteti, az álomban a férfi fölényben van a nővel szemben (Hamlet és Ophelia.) Zárdába menj! Hamlet bánásmódja a színészekkel! (líra). Hamlet problémái mind egy kérdésbe torkollanak : miért nem tud cselekedni H.? Sok oka van rá. Nem csak, mert akaratbeteg, nem csak mert félig elmebeteg, nem csak mert nem tud bizonyosat egy ideig, mert hiszen azután se cselekszik. És közben is cselekszik : leszúrja hebehurgyán Polóniust, halálba küldi Rosenkrancot és Guildenstern. Hanem : Hamlet bölcsész, filozófus, aki előtt a tett maga, az egyéni akció hiábavalóvá, fölöslegessé válik a nagy megismerés után, hogy az emberek ostobák és gonoszak és a világ egy nagy börtön.

Hamlet az embereket megveti, ha egyes embereket szeret is, Hamlet a világot is megveti, ha élni szeretne is.

Bacon-Shakespeare. Sh. megértette B-t., de B. nem tudta volna H-t ábrázolni! Giordano Bruno és Michel Montaigne filozófiája és Hamlet. Sh. magától is eljutott a hamleti filozófiához. Nem bölcsekedés, de az élet szenvedése és szemlélete révén. Hamlet kígyógyul végre melankóliájából : Laertes mérgezett tőre gyógyítja ki örökre. A többi néma csönd. Nem kell rejtelmeket keresni H-ben. H. maga úgy is, ahogy a költő megteremtette, a szíve véréből, az elméje aranyából : elég rejtelmes. Olyan, mint a természet titkai, mint a mély tengerek zenéje, a végtelen ég áttetsző mosolya, a nagy hegyek és nagy mezők csöndje. Minden kor minden fia megtalálja benne a maga képét, mint a tengerszemben. A *mi forradalmas korunk is : Kizökkent az idő, ó kárhozat !* Musset, Freiligrath — Ady.

II. Richárd király lírája : egy királyi lélek rezignációja, fölemelkedése az elbukásban. Költővé lesz egy angol király és pedig Sh. által! (Példák).

Még egy királyi lélekről akarok beszélni, ez is nagy úr, nem király ugyan, csak Milano száműzött hercege, de nagyobb úr a királyoknál : mert szellemek fölött uralkodik. A Vihar Prosperójáról van szó, A Vihar : Sh. búcsúja a művészetétől. Sh. Prospero maszkjában (a színházakban is így adják). A költő ezután bölcs lesz, nem cselekszik, azaz alkot többé, csak szemlél. Nincsen többé sok köze az emberi szenvedélyekhez, vágyakhoz, gyönyörökhöz és bukásokhoz, túl van a tragikumon és komikumon : bölcs lett. Elnémul. Példa.

A hallgató Sh. lírája Stradfordban. E hallgatás is egy nagy lírai vallomás : az élet a legfőbb, az élet több, mint az alkotás, amely sohasem fejezheti ki tökéletesen alkotóját, legjobb esetben csak intencióit érezteti.

A bölcs, több mint a költő, és az élet tiszta szemlélete, a világszem tekintetével való nézése, a legtöbb, amit e földön elérhetünk. Gotamo Buddha, az indiai királyfi elment remetének az erdőbe, és a nyári éjszakában egy fa alatt szenderült át a nirvanába. W. Shakespeare, a stratfordi mészáros és kesztyűs fia, egy áprilisi estén, egy nagy fa alatt, vídám poharazás közben ment át a nem ismert tartományba, honnan...

Ő is bölcs volt, az élet bölcsé volt.

Hamlet prologus

Ma xord világot ábráról színiünk
Vér karmínába mártott az eset
S egy-két napos foltot ha rávetünk,
Az is Flekáté színével szegett.
Ex esten minden coillagrat setét,
Amely virasztja szörnyű végrelet
Köölös Helsingör ifjú hercegének,
Kit böles Hamletnek mond egy régi ének.
Böles Hamlet itt önlélke lükribe
Visszaválva annyit nézeget bele
S magát gyötörve oly mélyen kútait:
A tört lap végre örüllet mutat.
És akkor seprű is királyi bot
El nem választhatóan corymb foly
És bünhődve a bilorás bitor,
Bünné lesz az erény, mely bünt borol,
Mert rongy világunk rongy törvénye ex:
Bünterhitől rogy sirba a nemes.

(1917. január 28.)

BABITS MIHÁLY ELFELEJTETT VERSE

1907-ben »Az Idő« címmel irodalmi folyóirat látott napvilágot Szegeden. Nem az első s nem is az utolsó szegedi irodalmi lapkísérlet, még csak a legjelentősebbnek sem mondható. Havonként jelent meg, szerkesztője Kállai Emil fiatal szegedi ügyvéd és dilettáns költő, munkatársai szegediek — Móra, Tömörkény, Juhász Gyula — kívül fővárosi — Ignótus, Bródy, Kiss József, Mikszáth — és vidéki írók, költők. Ady is küldött néhány tárcát »Az Idő« szerkesztőségének, lévén az irodalmi kapcsolat ez idő tájt igen élénk Szeged és Nagyvárad között. A nevek így együtt talán ellentmondani látszanak annak, hogy a lap nem a legjelentősebb szegedi irodalmi folyóirat. Valóban, ennyi nagy névvel, ennyi országos jelentőségű munkatárssal egyetlen szegedi lap sem dicsekedhetik egészen napjainkig. Csakhogy e nevek három évfolyam (1907–1909) számaiban elszórtan, alkalmasszerűen jelennek meg, és sajnos egyáltalán nem határozzák meg a lap jellegét, mely minden látszólagos színvonalassága ellenére sem egyéb elvtelen »króniká«-nál. Akad benne a DEMKE propagálásától kezdve a szegedi Gyorsíró Egyesület lelkes dicsőítésén keresztül az »A Holnap« üdvözléséig, majd az ismert polémia során a lebecsülésig sok minden.

Mielőtt nyomdafestéket látna a lap teljes anyagának feldolgozása Szeged irodalmi életéről készített dolgozatunk keretében, szükségesnek tartjuk közölni Babits Mihály egyik, szegedi helyettes-tanársága idején »Az Idő«-ben megjelent költeményét. (Az Idő, 1908. február 2. — II. évf. 2. szám.)

Ti modern lányok !

Babics (sic!) Mihály.

- Figyelem, ti szépek, figyelem ti lányok,
rólatok az ének, örökuj talányok,
rólatok az ének, rólatok az álom,
Szemeteknek vándormadarát vizsgálom*
5. *S nem unom színbontó tükörét csodálni.
Ti cipős tündérek, nevetés hárfái,
Csókok örökforró télided kancsói,
Fényes ikerlámpák eleven tartói
Ismerhet-e más úgy, ahogy én ismerlek,*
10. *hogy színigazsággal verselni is merlek ?
Számolja a mérnök nap, hold utazását
én szép szemeteknek csillagja futását
s álmatokat írom ügyes álombontó,
jósolok időt, mint a jövődörmondó,*
15. *kaparok, mint ó bölcs egyiptusi hártján,
s mint a cigányasszony, kiteritem kártyám.*
- Halljátok a szót hát : mosolyogtok, sirtok,
szavakat susogtok, leveleket írtok,
könyveket olvastok, zongorákat vertek,*
20. *főztök ugyan, süttök, habokat kevertek,
táncolva vigadtok, s járja az uj boszton,
Sápadtok a krétán, híztok a tejkoszton,
türitek a fűzöt, mint katona pánczélt,
kenitek a krémet, hol valamely ránc ért,*
25. *kenitek a hajport s nem is éppen hajra,
patikát használtok s nem is éppen bajra,
játsszotok is tűzzel, pirultok is szendén
hajlongtok a jégen, kecsesen billentvén,
sölét lugasoknak enyelegtek árnyán,*
30. *nem tudtok aludni puha selyem párnán,*

¹⁷ Somlyói Keller István : Móríc Zsigmond az Ignótus-ügyről, Szabó Dezsőről, a Nyugat renaissance-áról és a magyar irodalom problémáiról. *Homokóra*, 1930. márc. 19.

¹⁸ Vö. a 2. jegyz.

¹⁹ Gyalogolni jó, 239–247. l.

²⁰ *Délmagyarország*, 1940. jan. 13.

²¹ *Vér György* : Móríc Zsigmonddal a szegedi Tündérkertben. *Délmagyarország*, 1941. nov. 1. — *Bálint Sándor* : I. m. — *Péter László* : A szegedi dudától a Rózsa Sándorig. Móríc Zsigmond és Szeged. *Délmagyarország*, 1954. jún. 27.

*s ha még ma Jenőhöz, holnap Elemérhez
dobogva lihegtek : csakis egyért — férjhez !*

- Nosza mint cigánynő hadd osztom a kártyám :
Halljatok okos szót, hami áll e kártyán
35. mert bárha a cél egy, százféle a módja,
madarásznak enyve, horgász pici drótlja,
vívónak a tör jó, vadásznak a háló,
csikásznak a csikkas, sólymárnak a ráró :
uj vadnak is uj csel fog kelleni fogni :
40. egeret lehet csak masinával fogni.
Ésik is nálatok válogatás bőven,
fegyverben és enyvben, hálóban és törben
a kacsonyomintás enyv, tör a kacsintás,
háló a piciny fűrt, mely szabadon hintáz.
45. De a választásban óvakodni tessék :
sokszor ügyet vesz a nagyon sok ügyesség
sokszor ami egyhelytt nyert, vesztele másutt
s csak azután látnád : jobb lett volna más út
Hamit azért kívánsz, meg akarok kapni,
ajánlom a fegyvert emberire szabni.
50. Lám ez a lélektan, s drága a tandíja
nem ám amit tanít a preparandia.
Mert egyazon bornak hatása is más-más :
ami egynek pezsgő, másnak csupa másolás.
55. Ami egyet csábít, mást éppen az űz el :
fogd az okost halkan, a fajankót tüzzel.
Más csalétket kíván bűró komoly hőse,
mást a művészasztal bohémismerőse,
mást a letűrt kráglit, mást a magas gallér,
60. mást a tudós stréber, mást meg a sport-edző,
mást a joggyakornok, mást meg az aljegyző.
Ennek egyéb nem kell, mint mutató asszony,
Annak, ki naponta eljár a piacon,
ez csak a pénz nézi, az csak a szépséget,
65. ez a modern lelket, az magyar épséget,
ez ügyes gazdasszonyt, amaz ugyan lelket :
ami egyet csábít, mást ugyanaz kerget
Van akit egy jellel, van kit csakis csellet,
van akit megejthetsz kivágott kebellet.
70. Tűzbe tén ezt tüzes mozdulatid hozzák,
de amint már mondtam, jobb az óvatosság,
jobb heteket késni, mint rontani mindent :
vége teszen jóvá — ne feledd el — mindent
s minek egy a célja, ezer a fortélyja,
75. nem is illik mindjárt lecsapni, mint héja.

*De nem akarnám, hogy lenne szavam kemény :
hosszu talán máris ez a tanköltemény.*

- Hosszu aki unja, rövid aki érti,
mégis a folytatást nem lesz aki kérdi,
80. nem lesz aki kérdi, mi áll neki kártyán,
lesz aki megijed jóslataim tárgyán,
lesznek akik tovább szavamat már félík :
jobb az igazságot mondani csak félíg.

A közlésben pontosan követtük »Az Idő«-ben található szöveget, bár nyilvánvaló, hogy az interpunkció, a sorkezdetek nagy-, illetve kisbetűs írásának következetlensége, a »c« és a »cz« együttes használata, a 7. sorban a »télided«, a 21. sorban a »tancolva«, a 41.-ben a »bőven«, a 49. sorban az »akarok«, az 57. sorban a »bűró« szavak a felületes nyomdai korrekció hibájából szerepelnek a fenti formában. (Helyesen : telided, tancolva, bőven, akarod, bűró.)

A költemény nyilvánvalóan alkalmi, szándékát tekintve sem nagyigényű, amolyan tréfás-gúnyos modern »ars amandi« helyesebben a »férjfogás művészete«. Nem csoda, hogy

az önmagával szemben is hallatlanul igényes Babits nem tartotta számon, bár lehet, hogy hagyatékából előkerülne az eredeti kézirat is. Szinte természetes, hogy nem vette bele az ez évben megjelenő »Levelek Irisz koszorújából«-ba, az »A Holnap«-ban megjelent versei közt sincs témájában és hangjában hasonló. Egyben jellemző, hogy az első verskötetét a »Gyűlölek : távol légy, alacsony tömeg!« sorral kezdő költőtől mennyire nem áll távol még az akkori átlagos polgári ízléshez bizony meglehetősen alkalmazkodó, a századvégi lírára jellemző módor. A rímelés virtuozitása s különösen a 6—8. sorok képei (lásd a »Sugár« »O kancsó kincse! drága kincs! Kincsek kancsója, csökevény!« sorait) elvitathatatlanul az ifjú Babitsra, a »Levelek Irisz koszorújából« költőjére vallanak.

A »Ti modern lányok!«-at nem tartja számon egyetlen hozzáférhető Babits-bibliográfia sem. (Lásd Sárkány Oszkár bibliográfiáját a Babits-émlékkönyv 297—308. l., továbbá a gyűjteményes kiadások tartalomjegyzékeit : B. M. összes versei B. p. én. Athenaeum, B. M. összes versei. B. P. én. Franklin »Egyéb gyűjteményébe fel nem vett versek 1903—1932.« 585—599. l. illetve B. M. hátrahagyott versei B. p. é. n. Nyugat. Sajtó alá rendezte Illyés Gyula.)

PÁSZTOR JÓZSEF *

KÉT JUHÁSZ GYULA KÉZIRAT

A hetedik és a nyolcadik gimnáziumban Juhász Gyulának meghitt osztálytársa volt Rékai Viktor. Az irodalmilag tájékozott, kissé szentimentális fiatalember az érettségi után emléksorokat kért volt osztálytársaitól. Juhász ezt írta, illetve rajzolta az emlékkönyvnek előléptetett kis notesz két oldalára :

Atlas egykor és most

Emléksorok

Ha én azt írnám, hogy

»Emlékezzél legjobb barátodra

vagy

»Ismerd meg tenmagadat«

avagy

»A barátság olyan rózsa

Amely nem hervad el soha«

akár csak azt írnám

»Emlékezzél arra, hogy két füled

van és egy orrod,«

vagy

»Ismerd meg a levetett télikabátodat«

avagy

»Ne higgy magyar a németnek

Akármivel hitegetnek«

azért inkább azt írom, hogy

a csirkepaprikás jó, de a

nyers bőftököt ő. m. a. f.

Juhász Gyula

(Nota bene : Ennyi csillaggal egy nyugalmazott altábornagy sőt, még a gönczöl szekér se dicsekedhetik.) [L. a képen.]

U. i.

Hogy mégis némi gyakorlati hasznod is legyen ebből az írásbeli interwiewből (ezt a szót tartsa meg magának Ponor Thewrewk Emil) a következőket nyilatkoztatom ki : A leghasználtabb irodalmi műfaj a lyrai költeményeken kívül a váltó, jeles társszerzők Guttman és Eisler és a legnagyobb költő manapság egy önjelölt.

* Pásztor József, Juhász Gyula volt iskolatársa, a Délmagyarország c. szegedi napilap egykori szerkesztője. Juhász Gyula hosszú időn keresztül volt a lapnak munkatársa és vezércikkírója. (Szerkesztőség.)

A tér szűke nem engedi, hogy a keleti kérdésről, az i Orionisról, a btk. 333. §.-áról a lét és nem lét nagy kérdéséről és a magánhangzók szerepéről Arany János költészetében nyilatkozhassam.

Majd máskor.

Juhász Gyula

Juhászék hosszú ideig szöttek álmokat festőművészi sikerekről. Első két öngyilkossági kísérleténél az akkor már nagy orvosi gyakorlattal rendelkező Rékai Viktor is részesítette orvosi ellátásban.

*

1929 karácsonykor ezt írta a költő Pásztor Józsefnének :

»Kedves Pásztorné, igazán meghat levele, amelyből annyi karácsonyi fény és meleg árad felém. Nagyon, nagyon jól esik ez a *szenvedőnek*.

Hálás kézsókkal Szeged,
1929 karácsony

Juhász Gyula

BORNEMISZA PÉTER: ÖRDÖGI KÍSÉRTETEK

(A kiadást gondozta és jegyzetekkel ellátta *Eckhardt Sándor*) Akadémiai Kiadó, 1955—293 l.

A magyar irodalom egyes korszakairól, azok problémáiról 1951-ben tartott akadémiai vitaülésen Klaniczay Tibor kifogásolta, hogy a reformáció korának irodalmából számos mű hozzáférhetetlen, mert unikum, s új kiadásban még nem jelent meg. Heltai Gáspár Dialógusa mellett Bornemisza Ördögi kísértetek című művének kiadását említette sürgős feladatként »nemcsak azért, — mondta — mert mindössze egyetlen teljes példánya ismeretes és ha ezt akármilyen baj érné, örökre elveszett, hanem mert régi irodalmunk egyik legérdekesebb, legizgalmasabb alkotása. Sajnos, az Ördögi kísértetek-et többnyire a polgári irodalomtörténetírás beállításában ismerik és — mivel nem sokan jutnak hozzá, hogy az egyetlen példányt elolvassák — még irodalomtörténészek között is az a hiedelem él, hogy az elsősorban holmi babonagyűjtemény, pletykasorozat és botránykrónika. Persze ilyen elemek is vannak benne, de a könyv lényege egészen más: a feudalizmus izzóhangú vádirata az Ördögi kísértetek... Úgy érzem elérkezett az ideje, hogy igazságot szolgáltatassunk ennek a bátor és kitűnő írónak és megbecsülést művének.«¹ Ezt a hiányt csak 1955-ben pótolta az Akadémia, amikor Eckhardt Sándor gondozásában megjelentette Bornemisza Péter majdnem négy évszázados művét. Kétszeres öröm számunkra ez a kritikai kiadás, mert egyrészt a magyar irodalomtörténet gazdagodott e harcos prédikátor munkájával, másrészt mert évtizedek óta vajdó kérdés nyert így megoldást. Mert az Ördögi kísértetek kiadásának kérdése már többször is felmerült irodalomtörténészek és irodalombarátok körében, de az egyházi és állami cenzura mind ez ideig akadályt gördített a megvalósítás elé.

Miért? A mai olvasónak egy percig sem kétséges. Mint ahogy tudták Rudolf király,

Telegdi Miklós, Salm Gyula: a szerző kortársai, egyházi ellenfelei és világi felettesei is, hogy miért kobozták el és égették meg példányait, üldözték olvasóit. Bornemisza öntudatosan fogadta a vádakát, az üldözést s a bűjdösást: pedig Salm Gyula jószágán igazán bátorsággal és igen jól élt addig. Maga írja Postillái V. kötetében: »Az után, hogy az ötödik és utolsó. részét kezdettem volna nyomtatni, és immár csak igen közel volnék az véghez, két udvarnagy mester-séggel az papi fejedelmeknek bátorságokért reám indíták az korbeli uramat, kinek két városába nyolc esztendeig prédikálván mind egyebeknek felőtte igen kedves voltam. De azkor hirtelenséggel annyi nehézséggel indula reám, hogy félbe hagyatná velem az utolsó résznek nyomtatását, ki miatt egy kevésse tovább haladna a nyomtatás. Az ő haragja pedig a kisértetekről való írás miatt volt. Kiről nekiis nem mondhattam meg annak titkon való okát. De én értvén az dolognak eleit és utólját, mindeneket nagy békeséges szívvvel türtem.«² Ez a kiadás még a Postillák IV. kötetéhez fűzve jelent meg Semptén, 1578-ban, és szinte hónapok alatt hatalmas vihart támasztott. Perneszi András azt írja egy évre rá, hogy »fertelmes irafid, kiket Praedikationac neuzeztal im mar a feiedelem eleibe mentenec.«³ A vád, mely Bornemisza nyakába zúdult, kettős volt. Egyik az, hogy Salm Gyula »meg érdemlette volna te tüled, hog a mit az ő oltalma alat irtal, addeg ki ne nyomtattad volna, mig ő Nagylaganac meg nem ielentetted, auagy az ő Naglaga iambor szolgainac«; a másik pedig az, hogy: »a feidelemnec szemelyetis, a tob vndoc irafid közöt oktalnul igen meg bantottad.«⁴ Ami pedig saját paptársait is felháborította és ellene uszította, az az volt, hogy írásában leszállította prédikátortársait a papi feddhetetlenség képzelt magas-

¹ A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei II. kötete 1—4. számában, 58. l.

² Közl. Schulek Tibor: Bornemisza Péter (1939), 108. l.

³ Perneszi András Választétele. (Egyetlen példánya Kolozsvárott, kéziratos másolata Pápán, a Dunántúli ref. egyházkerület könyvtárában. Innen idézek. (B2. l.)

⁴ Uo.

ságából a földre, hogy saját lelke mélyébe vájva feltárta az egyéni élet problémáit, melyek hivatástól függetlenül, de egyéni természetűtől függően jelentkeznek. Az egyházi hatalmasságok véleményét fogalmazza meg Perneszi András, amikor azt írja: »az Ouidius fertelmes irafi sem voltac vltalatosbac a te ondoc könyuednél... az te vétkeket meniuelt nagyobb annal, hogy Praedikator leuen effele ondoklagokat Praedikationac mertel neuezni.«⁵ Bornemisza megfelelt a vádakra. Hosszas huzavona után otthagyt a Semptét magával vive nyomdájának felszerelését, az V. Postillák félkész és a most kiadott IV. Postillás-kötetnek még füzeten példányait. Balassi István — Balassi Menyhárt fia — oltalma alá menekült. Maga írta: »Csakhamar támaszta az Úr Isten egy oltalmat oly helyről, kit senki sem vélne. Mert Balasi István uram magához kapcsolván, minden terhét az utolsó résznekis magára vevé, az én és az ő maga vélekedése kívül, és meg tetűék, hogy az semmikép nem lehetett volna Istennek gond viselése nélkül. Kinek várába Detrekőbe az Úr Isten végre is vivé.«⁶ S itt, szorongattatása és nyomorúsága még el sem múlván teljesen, bátor lépésre szánta magát: nemcsak a Salm által követelt »visszavonást« tagadta meg, hanem elhatározta a Postillák IV. kötetének új kötésben való kiadását is, de most már leválasztva róla az Ördögi kísértetek-et. Ezt bizonytalannal nem azért tette, amint Schulek hiszi, hogy »igyekezett azokat a forgalomból kivonni« (i. m. 107. l.), hanem mert így könnyebben mobilizálhatónak és eladhatónak vélte. — Hogy ebben mennyire beváltak számításai, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az a feljegyzés, melyet Iványi Béla közöl Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdak Magyarországon című kiadványában (Budapest, 1937. 85. l.): Ebben az 1585 február 26-ról keltezett osztozkodásban Bornemisza-nak még majd minden nyomtatványa szerepel, de a külön kötött Ördögi kísértetek már nem, pedig ekkor a IV. Postillákból még számos eladatlan plédány volt raktáron Bornemisza özvegyénél. — Míg ezek történetek, Bornemisza közben megjárta Neubeck Gáspár bécsi püspök börtönét, ahová azért került, mert Bécsbe ment, hogy megvédje nyilvánosan a botrányt okozó Kísérteteket. Ez — saját bevallása szerint — sikerült is neki, hiszen a Perneszi Választétele ellen írt feleletében ezt mondja: »ott valaszt attam azoc ellen is, az kic ottis ezec mien, nagy alnokul vadoltac, a szörnyűiet ki feiezuat, es az többbit el titkol

uan.«⁷ Két évvel később, amikor Máriássy Pálhoz küldi eladásra könyvei egy részét, visszatér e gondolathoz: szinte Ady önmarcangolását halljuk itt a XVI. század prózájának nyelvén: »Jöllehet én magamis azt ítélem felőle, hogy csak az féléknek való, az kik annyira meg ismerték magokat mint Dávid, Magdolna, Péter, Zacheus, amaz tolvaj, kik az ő nagy terhek alatt tudták, mi izú az Úr Krisztus fizetéseis az ő bűneikért. Ezek noha ritkák, mindaz által én csak kevésnekis inkább akartam kedveskedni, hogy nem az világnak. Az több írástatis mais mind el szenvednék. De ez egyet mais kéri hogy el titkolnám. És ugy mind gróf, mind egyebek könnyebbséget igérnének.«⁸ Ő azonban nem alkudott meg. Kemény munkába fogott, hogy anyagilag függetlenítse magát: kiadta Postillái V. kötetét, Világkrónika írásának és a teljes Biblia fordításának gondolatával bibelődött. S bár Balassi István hihetetlenül nagy összegekkel állott rendelkezésre (V. ö. Fol. Post. LXXIIIb. lapján: »De Balassi uramnak áll az én tartásom más fél ezer forintjába csak esztendeig.« — Ez akkor volt, amikor a tyúk darabja 1 fillér, a marhahús fontja 2 fillér, a bor meszelye pedig 1 krajcár volt!),⁹ maga minden eszközzel azon volt, hogy könyveit terjessze, jövedelmét növelje. S bár határozottan azt állította előbb idézett levelében, hogy könyveiből »inkább kívánom az hivek épületit az áránál«, nyilvánvaló, hogy azt sem vethette meg. Erről tanuskodnak különben azok a levelek, melyeket Schulek Tibor közöl műve függelékében, s melyek mindegyikében vagy tájékoztatta a címzettet nekik küldött műveinek áráról, vagy tőlük azok elkelte felől érdeklődött.

Az a tény, hogy az Ördögi kísértetekből az országban egyetlen példány maradt meg, nagy üldözése mellett azt is bizonyítja, hogy tönkrementek példányai, mert sokan olvasták, sok kézen fordult meg, kedvelt olvasmány volt. Ezt tanúsítják azok a bejegyzések is, melyek a IV. Postillák Kísértetek-jét kísérik fejezetről fejezetre. De ezen nem is lehet csodálkozni. Bornemisza stílusának világos volta, kifejező, megjelenítő művészetének ereje révén a mai olvasót is lebilincseli. Annak a fejlődésnek, melyet Nemeskürthy István figyelemre méltó módon vezet végig tanulmányában,¹⁰ a szerző itt ér fel a csúcra. Az érett bölcs, rajongó prédikátor, lángoló hazafi, anekdotázó öreg szólal meg a lapokon, s minden szaván érezzük a nagy humanisták művein

⁵ Uo. Cilij. l.

⁶ Post. V. hhhh. Idézi Schulek, i. m. 117. l.

⁷ Az 1789-es különkiadás előszava. Eckhardt-kiadás, 11. l.

⁸ Detreküből 18. Feb. 1580. Bornemisza Péter levele Máriássy Pálhoz. Közli Schulek, i. m. 372. l.

⁹ Schulek, i. m. 131. l.

¹⁰ Nemeskürthy István: Bornemisza stílusa. (ITK, 1955. 24. l.)

csiszolódtott írásművész stílusának tisztaságát. E művében szűri le külföldi s honi útjainak tapasztalatait, értékelí olvasmányait,¹¹ s teremti meg a magyar prózai stílus, a magyar elbeszélő irodalom alapját, egyben első példáját.

E könyv fölött majd négyszáz év vihara száguldott el. Üldözte a nemzetelnyomó német, népszaroló uraság, gyűlölködő klerikalizmus. Egyetlen példány állta a vihart, ezt most a dunántúli református egyházkerület pápai könyvtára őrzi megkülönböztetett megbecsüléssel. Hogy mennyire érdeke volt a magyar irodalomnak, hogy ez a nagyértékű emlékünknél új kiadásban kerüljön a kutatók és az érdeklődő közönség elé, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy ez az ún. pápai példány a hazánkon végigzúgó háború óta tíz éven át lappangott, s már számolnunk kellett esetleges megsemmisültével is. Alig pár hónapja találta meg a könyvtár feldúlt, rendezetlen anyagában Pongrácz József igazgató, akkor amikor Eckhardt Sándor kritikai kiadása már a nyomdában volt. Így Eckhardt-nak meg kellett elégednie a pápai könyvtárban őrzött kézirat másolatával, mely — Pongrácz József feltevése szerint (Eckhardt, 232. l.) egy ez ideig lappangó budapesti példányról s a pápai, az elején és a végén hiányos példányról készült, feltehetően Thury Etele megbízásából 1913-ban. S itt kíváncsi vagyok annak a kérdésnek eldöntésére, hogy helyes volt-e az Akadémia elgondolása, amikor elfogadta, hogy e nagy jelentőségű emléki kritikai igényű kiadásánál egy homályos származású, senki által nem ellenőrzött (mert ellenőrizhetetlen) kézirat másolatra támaszkodott a kiadás gondozója.¹² Ez csak abban az esetben lehetett volna helyes, ha az Akadémia nem rendelkezett volna az Ördögi kísértetek másik, ugyan a kiadandó mű megjelenése előtti, de szövegében — a címlapot és bevezetéseket leszámítva — teljesen változatlan példányával. Azonban a budapesti Egyetemi Könyvtárban és a Ráday-könyvtárban van ilyen, egymás hiányait kiegészítő, kötet (a IV. Postillás-kötet, ill. az attól Ráday által leválasztott Kisértetek), amely semmiben sem különbözik az 1579-ben (1578-as keltezéssel) megjelent önálló Kisértetektől. »Az önállóan kiadott mű az eredeti kötetnek még a lapszámozását és sajtóhibáit is megőrizte. A két kiadás közti különbség csak az előszóban és az első lapon mutatkozik» — írja Eckhardt is kiadása jegyzeteiben (229. l.). De ha ez már nem így történt, és a kiadás egy kézirat másolatán alapult, nem kellett volna-e az eredeti példány

felbukkanásakor azt azonnal egybevetni a nyomdából még ki nem került kritikai kiadással? Annál is inkább, mert Eckhardt Sándor leszögezi a kiadás jegyzeteiben, hogy »közlésünk betűhív, csak az n-et képviselő tildét oldottuk fel, a hosszú l-et s-re, és a β betűt képviselő f; jelet írtuk át sz-re.« (240. l.) E feltétlenül helyes irányelv megtartása megkövetelte volna ezt, bárha kisebb anyagi áldozatok árán is. Csak így felelhetett volna meg a kiadás az 1579-es detrekői (címlapján 1578, Sempete-t viselő) külön fűzött Ördögi Kisértetek kritikai kiadásának. Így ugyanis komoly aggályok merülhetnek fel az új kiadás betűhívásáról.

*

A Postillák IV. kötetéről leválasztott és Detrekőn 1579-ben megjelent Ördögi kísértetek egyetlen megmaradt példányát jelenleg a dunántúli református egyházkerület pápai könyvtára őrzi. E kötet könyvészeti leírása hiányzik Szabó Károly könyvéből, aki annak I. kötetében (148. sz. alatt) csak tájékoztat e kötet meglétéről. Schulek Tibor sem beszél e példányról többször, csak őrzési helyét jelöli meg. Pótoljuk a hiányt.

A kötet negyedréti alakú, 282 levelet tartalmaz, továbbá egy erősen rongyolt levéltöredéket s két, a múlt században — feltehetően hiteles példány alapján — nyomtatott levelet, amelyből az egyik megegyezik a pápai példány rongyolt levéltöredékével. Ez az egyezés annyira pontos, hogy kínálkozik a feltevés: a múlt században készült modern szedés a pápai példány akkor még meglévő levelei alapján készült s nem egy lappangó pesti példányán — ahogy ezt Pongrácz József s nyomában Eckhardt véli. Meg kell jegyezni, hogy az újonnan nyomtatott szövegrész nem összefüggő, szemmel láthatóan még ebből is hiányzik egy, esetleg több levél. Hogy ez az új lenyomás valóban a pápai példány — azóta részben elveszett — levelein alapulhat azt Schulek műve is megerősíti, hiszen ő is idézi a detrekői kiadás első írt, latin és magyar nyelvű előszókból meglévő töredéket, s forrásul a pápai példány rongyolt lapját említi. Ennél többször azonban már ő sem találta Pápán.

A kötet címlapja szintén újabbkori, a két másik nyomattal egyező típusú lenyomat. Ha azonban elfogadjuk azt, hogy a két levél nem egy azóta nyomtalanul eltűnt pesti, Egyetemi Könyvtár-beli példány alapján készült, akkor talán a címlap is az eredeti és még csonkítatlan pápai példány tükré. Ez azonban még bizonyításra szorul.

¹¹ Vö.: Koltay-Kastner Jenő: Borremisza Péter humanizmusa. (IT. 1953. 91. l.)

¹² »... kiadványunkhoz csak a könyvtárban őrzött másolatot használhattuk, mely elég pontosnak látszott.« (Kiemelés tőlem, VF.)

A kötet második levelének belső oldalán két kéztől eredő beírás olvasható. Az egyik, tollal írt szöveg, Pongrácz József állítása (inkább azonban: feltevése) szerint Szabó Károlytól való. A beírt szöveg: »Bornemisza Péter műve az »Ördögi kisírtetekről« Sempte 1578. — 1867. áprilisig e példány az egyedül ősméretes. Megjelent Bornemisza Predikációi IV-dik kötetének függelékeül.« Majd alább: »Hijányzik belőle előlről a címlevél és ajánlólevél eleje, végéről néhány ív.« Ez az utóbbi bejegyzés nem Szabó Károly (?) írása. Téves is, mert a pápai példány végéről nem »nehány ív« hanem mindössze egy levél »hijányzik«! A két bejegyzés között van még egy ceruzával írt sor, mely — ha Szabó Károlytól ered — érthetetlen: »Teljes példánya a pesti m. kir. egyetem ktárában«. Joggal vonja kétségbe e sor hitelességét Eckhardt, hiszen ha tudott volna Szabó Károly egy teljes példányról, bevette volna bibliográfiájába. Lehet, hogy a sor írója itt a IV. Postillás-kötetre gondolt, mely csakugyan megvan Pesten, ha hiányzik is belőle 8 levél.

*

Foglalkoznunk kell röviden a pápai példány nyomomkövethető történetével is. Sokat nem, szinte semmit sem tudunk bizonyosat arról, honnan és hogyan került Pápara e példány. Pedig a kötet első levelének belső oldalán ott van a tintával írt exlibris: *Torkos Jakabé*.

Torkos Jakab pápai születésű református püspök volt, aki Zürichben, Utrechtben tanult, és 1745-ben választotta püspökévé a dunántúli egyházkerület. Maga is író-ember volt, bár nyomtatásban nem jelent meg műve: két óriási kötet prédikációját hagyta a pápai ref. kollégiumra.¹³ Ez a Torkos Jakab unokája volt annak a Csuzi-Cseh Jakabnak, aki a Felvidékről került a Dunántúlra, miközben megjárta Buccariban a gályarabok kálváriáját. Csuzi-Cseh nagy könyvbarát volt, szép könyvtáráról azonban csak részleges kimutatásunk van¹⁴ — de nem lehetetlen az a feltevés, hogy a Torkos Jakab példánya a nagyapjáról maradt rá.

*

Eckhardt Sándornak, a kötet gondozójának, nehéz feladatot kellett megoldania. Kötete sajtó alá rendezésekor nem állt rendelkezésére az eredeti kiadás, szövege egy kézzel írt másolaton alapult. A Postillák Budapesti fellelhető két példányában

(Egyetemi Könyvtár, Református Teológia Könyvtára) ugyan a szöveget ellenőrizhette, az eredeti helyesírást azonban bajosan, mert a Postillák nyomtatásakor Bornemisza betűkészlete már erősen megkopott, így helyesírása még bizonytalanabb olvasatú. Az V. kötet előszavában mentegetőzik is e miatt: »De nagy fogatkozásunkis lött kivált képpen az utolsó részben, mert az nyomtató bötük szinte el kezdtek volt kopni és későn hozának új bötüket, kikkel rövidebb predikációkatis akarnánk nyomtatni az Ur Istennek kigyelmes segítségéből.«¹⁵ Így azután a kötet helyesírása, különösen az ékezetek jelölése és a központosítás, nagyon bizonytalan. Ezért számos esetben a kihagyott (helyesebben: üresen hagyott) betűhelyek voltaképpen lenyomtatott, de a kopás miatt nem látszó betűk. Ezzel magyarázható pl. az Eckhardt-kiadás szű/l/ö, (672), kérés(ed) (684) alakjai, holott a pápai példányban ezeknél nem mutatkozott volna a pótlás szüksége (a másolat alapján sem), viszont az Egyetemi és Teológiai könyvtári példányok megfelelő helyein kopás következtében betűhiány van. Ebből, de sok egyéb eset tanúságából is az derül ki, hogy Eckhardt a pápai másolatot kritikával kezelte, és azt nem csupán az elején, eltérő szövegnél vetette egybe a budapesti példányokkal, ahogy ezt kötete jegyzetében említi. Itt ugyanis ez áll: »Kiadásunk a pápai egyetlen példány másolatán alapszik; annak különben csak az elején eltérő szöveget a budapesti Egyetemi Könyvtár Predikációk IV. kötetének példányán ellenőriztük. Közlésünk betűhív, csak az n-et képviselő tildét oldottuk fel, a hosszú f-et s-re, és a β betűt képviselő f; jelet írtuk át sz-re. Az elég sűrűn előforduló sajtóhibákat kijavítottuk, jegyzeteinkben csak a fontosabbakat jeleltük. A Bornemisza használta betűtípusokat a lehetőség szerint megtartottuk. A szögletes zárójelbe tett betűk saját kiegészítéseink, illetve helyesbítéseink. Az elég tekintélyes mennyiségű téves lapszámjelzést is kiigazítottuk.«¹⁶ (Kiemelés tőlem, V. F.)

Sajnálatos, hogy Eckhardt nem jelöli meg pontosabban: mit kezel sajtóhibaként, ugyanis kiadása alapján ezt az olvasó kevéssé tudja eldönteni. Amikor az *iregyseg* (eredeti: *ireygfeg* helyett), *rabsagban* (rabsagban helyett), az *megbanas* (az meg wxul helyett) vagy *Elephant* (Eluphant helyett) alakokat olvashatjuk az új kiadásban, azt hihetjük, hogy tisztán látunk e kérdésben. Azonban szinte párhuzamosan a fenti javításokkal javítatlan sajtóhibák-

¹³ Zoványi Jenő: Cikkei a Theológiai Lexikon részére. 493. l.

¹⁴ Tóth Endre: Torkos Jakab dunántúli ref. püspök... 4–5. lk.

¹⁵ Schulek, i. m. 119. l.

¹⁶ Eckhardt, i. m. 240.. l.

kal találkozunk, sőt az eredetileg helyes és értelmes szöveg romlásával, értelmetlenné torzításával is. Pl.: Eredeti: fattrýokat, Eckhardtnál változatlanul maradt (szatty-rokat helyett, 678.); Eredeti: gyengekert, Eckhardt: gyengökert (648.); Eredeti: izgatatuan, Eckhardt: izgatatauan (651 v°.) Eredeti: halalaba, Eckhardt: halalba (669.); Eredeti: tanulasokat, Eckhardt: tanulsagokat (675.); Eredeti: nagy, Eckhardt: uagy (682.); Eredeti: mints, Eckhardt: mints (684 v°.), Eredeti: vakoc, Eckhardt: bakok (922 v°.) stb. Folytathatnám a példákat. E hibák azért szűrnak szemet, mert mind a kéziratok másolatban, mind az Egyetemi Könyvtár és a Teológiai Könyvtár Postillás-köteteiben az eredeti és helyes szöveg olvasható.

A szövegben jócskán van olyan hiba, mely kizárólag a téves szedésnek, pontatlan tördelésnek tudható be. Már az is zavaró, hogy a jegyzetekben a nyomda felcserélt két sort (235. l.), hanem a kritikai szöveg romlását is nagymértékben segítette elő azzal, hogy *ékezetek tömegét*, a központosítás *jelentős részét* cserélte fel. (Az általam betűszerint összevetett 100–120 levélen több mint százszor!) Az Eckhardt-féle kiadás 133. lapján még nagyobb hibát vétett a nyomda: a 20–21. sorokat tökéletesen összekeverte, úgy hogy a szöveg ilyenformán értelmetlen és rekonstruálhatatlan. Pótlólag tehát közlöm a két sor helyes szövegét (az Eckhardt által használt átirás szerint):

19. »: . . . Latom

20. az Atya Istent, es az ő meg feszűlt szerelmes Fiat, es az szen-

21. teket, es az őrdőgő-(804 °)-ket, es imee az Fiu kezét nyuutya,

22. es azba . . . »

A fenti hibát a nyomda lelkiismeretesebb munkájával elkerülhették volna; ebben a korrektúrák pontos javítása is segített volna.

Mellőzve tehát a kritikai kiadás és az eredeti (pápai) példány, illetve annak kézirat másolata között az ékezetekben és központosításban mutatkozó eltéréseket (ide sorolom az o-ő ötletserű felcserélését is), a továbbiakban azokkal az eltérésekkel szeretnék foglalkozni, melyek feltétlenül korrigálandók ahhoz, hogy a kiadást kritikainak lehessen nevezni.

Vonatkozik e megjegyzésem elsősorban azokra a helyekre, ahol Eckhardt szemmel láthatóan javítani igyekezett az eredeti kiadás szövegén, azonban e szándékát nem vitte következetesen végig. Így azután furcsa kettős írást talál az új kiadásban az olvasó. Néhány példával szeretném ezt illusztrálni.

1. Bár a Jegyzet-részben ezt külön kiemeli, a lapok számozását nem végezte el

megbízhatóan. Az előszók után következő első levelet ugyanis 647 v°-nek számozta el, holott ez csak a 647. oldal, a másik oldala (»Oe indit soc fele haborutis reanck...« kezdetű) viselne a 647 v° jelölést. Ez a jelölés azonban hiányzik a kiadásból. De hiányzik még pl. a 665 v° és a 672 v° lap jelölése is, holott a közben levő oldalakat minden esetben ellátja jelöléssel, a 685 v° oldalnál pedig téves, 655 v° jelölést ír. Ide tartozik az is, hogy pl. a 672 v° oldalon eltérően az eredetitől, nem kezdett új bekezdést.

2. Szembetűnő, mert az eredeti kiadásban is, Eckhardtnál is nagybetűvel szedett szöveg, a címekben mutatkozó bizonytalan írás. Eckhardt sok esetben olvassa a kézirat másolat nagy I-jét J-nek, így a 647 v° oldalon (VILAGI, ES HALALJ), a 686 v°

oldalon (KJSJRTETÉKRÖL), holott a pesti példányok nyomtatott szövege itt biztos felvilágosítással szolgált volna. Ugyancsak érthetetlen, hogy a 647. oldalon miért írt ORDOGY-t, s a 686 v° oldalon ORDOEGI-t a világosan olvasható és több helyen is ellenőrizhető ORDOGI ill. OERDOEGI helyett? (A 665 v° oldalon pedig ordeogi-t ír a helyes Oerdoegi helyett!) Még egy oldalon belül sem következtes az Eckhardt-féle kiadás szövege (pl. a 648. oldalon), ahol pedig az eredeti s a nyomtatott szövegek következetesen a »kefirtet« alakot használják. Itt ugyanis Eckhardt ötletszerűen váltogatja a kisírtet-kesírtet-kisírtet alakokat.

3. A jegyzetekben (240. l.) Eckhardt pár szóval említi Bornemisza következetlen helyesírását, s ezt nem annyira Bornemiszanak, mint különböző nyelvjárású és műveltségű nyomdászlegényeinek rója fel. Valószínűleg itt Eckhardtnak van igaza, aki ezzel Trócsányi Zoltán nézetét cáfolja meg. Trócsányi ugyanis azt állította (MNY. XIV. 58.), hogy az ingadozó nyelvhasználat Bornemisza idegen környezetben töltött ifjúságának következménye. A kritikai kiadásnak, a fentebb jelölt jelölési különbözőségen kívül azonban nem volt feladata Bornemisza helyesírásának egységesítése. Eckhardt nem is törekedett erre, mégis számos helyen találkozunk ilyen modernizáló helyesírással. Áll ez különösen a z-sz változásokra az ilyen alakokban: valasztottac - valasztottak (652 v°), eztendeig - esztendeig (667., 672.), keresztynhöz - keresztynhöz (667.) tiszteltetni - tiszteltetni (668) stb. (Az elől álló szavak íft is, később is az eredeti, az utóbbiak az új kiadás helyesírásával.) — De nem lehet itt szó arról, mintha Eckhardt egységesíteni akarta volna Bornemisza helyesírását. Hiszen a következetlenségre itt is számtalan példát sorakoztat-

hatunk fel: természetű — u. úgy (667 v°.),
foztatéc — u. úgy (668.), fohazkodni —
fohaszkodni (676.), de: fohazkodic — fo-
hazkodik (676 v°.); zent — szent (806.),
de zent-zent (háromszor is, hogy utána —
ugyanegy oldalon! — ismét »szent« álljon,
807 v°.) stb. De ugyanez a helyzet az »asz-
zony« írásával is: afonyi — asszonyi
(háromszor is 676.), de »aszony« (673 v°.,
803 v°.). Kritikai kiadásban ilyen és
ennyi ingadozás — azt hiszem — nem enged-
hető meg!

4. Teljes a zűrzavar az u-v viszonylat-
ban is. Bornemisza helyesírása ebben is
következetlen; Eckhardté is az, csak hogy
következetlenségeik nem fedik egymást.
Pl.: fenued — szenved (653 v°.), vntalan —
untalan (671.), toluay — tolvay (688.),
velem — uelem (673 v°.) stb.

Itt kell megemlítenem a 806. oldalon
található szövegváltoztatást. Eckhardt a
jegyzetekben megemlíti, hogy itt tudatosan
másította meg az első kiadás, a pápai példány
és a kéziratos másolat egybehangzó szöve-
gét. Változtatása igazolására Horváth Cyrill
felfogását idézi, aki a RMKT. I. kötetének
második kiadásában (450. l.) az Eckhardté-
vel egybevágó véleményt hangoztat. Tardos-
keddi Szerencse Benedekné híres bájosló
imádságában ugyanis van egy részlet, mely
az eredeti helyesírás szerint így hangzanék:
»... fient f;inöd meg f;omorodot? ...
ne f;omorodgyec az en áldot f;ent f;iuem ...
ne könyöröggyem meg az en áldot f;ent
f;iuemben ...« (Kiemelés tőlem, VF.)

A kiemelt szavakat Eckhardt egységesen
»szímem«-ként írja át. Vitatható, hogy he-
lyesen járt-e el. A bájolás értelme ugyanis
kettős értelmezést engedne meg. Elfogadjuk
Eckhardt (és Horváth Cyrill) véleményét
a bájolás első sorát illetően (f;ent f;inöd
meg f;omorodot.), de a második és a harmadik
esetben a »szímem« értelmezése — tehát
Bornemisza eredeti szövege — látszik helyt-
állónak. Annál is inkább, mivel a 807. olda-
lon szereplő bájosló imádság e sorában:
»hogy ne f;omorodgyec f;ēt f;iuem« — Eck-
hardt is megtartja a szó »szímem« olvasatát.

5. Meg kell vizsgálnunk azt a módot,
ahogy Eckhardt az igekötők külön- és
egybeírását kezelte kiadásában. Pl.: var-
del — vard el (650 v°.), el kezdem — el-
kezdem (666.), de: megtagadafara — meg
tagadasara (670 v°.). Ugyanez áll az »is«
kötőszócskára is: vadnakis — vadnak is
(658 v°.), kitfininekis — u. úgy (868.),
ō magais — ōmagais (662 v°.).

6. A kritikai kiadás olvasója nem tudja
magát mihez tartani azokban az esetekben
sem, ahol Eckhardt megkettőzi az eredeti-
ben magában álló mássalhangzókat vagy
változtatlanul hagyja azokat, minden fel-
ismerhető rendszer nélkül. Pl.: kerüléd —

kerülled (650 v°.), magamat — magamatt
(659.), czillagi — czilagi (668.), befellet —
beszelet (672 v°.), vagy ez a különös eset:
tettzic — tettzic és tettzic — tettzic (687 v°.,
egy oldalon, három sor különbséggel!).

7. Bár csak egy-egy betű különbség mu-
tatkozik a következő esetekben, mégis
jelentős változást okoznak a szöveg értel-
mezésében: negy — nagy (659 v°., 665 v°.),
az életnek kezdetitől — az esetnek kezdeti-
től (680.), oda alab — oda alat (688.).

Már őrdögöknek — őrdögnek (660 v°.), iz-
nagyobb elírások, értelemszavaráó hibák:
gataliba — igazgatasiba (669.), elhadnais —
elhaladnais (679.), vakoc — bakok (922 v°.).

8. Utolsónak hagytam azokat a részeket,
ahol már nem egy-egy betű az eltérés a pápai
példány és másolata (s ezeknek megfelelően
a pesti Postillák-kötetek), illetve az Eck-
hardt-féle kiadás között, hanem egy-egy
szó, szócsoporthoz vagy — egy esetben — egy
egész mondat. Ezek a következők (a ki-
emelt részek a hiányt jelölik):

(648 v°.) *Mi haf;nat vel;ic.* (Lapszéli jegyzet).

A kéziratos másolatban hiányzik,
de a pesti példányokban megvan.

(648 v°.) Az igen iamboroc meg ifmerik
magokat megis bűnőőknec ...

(666.) *Hatalmarol kedig* így ...

(670.) ... már *meg* iteltetet ...

(672.) ... gonof; *hitellen* Ifteni karomlo gon-
dolatoc ...

(672 v°.) ... fűntelen f;űntelen könyörögic ...

(675 v°.) ... az ō io tetet

(679.) ... könyörög ō ellene

(805.) ... azt felelte, *hogy* niha

(923 v°.) ... az igen *nagy* bölczeknekis

A fentiekben kívül néhány megkurtított,
(ritkábban hosszabb formában) írt alak:

(ii j v°.) *magzatitokat*

(: ij v.) *kegyelmedis* azon

(675 v°.) *gyűhőssegec*

(680.) *mind(en)*

(682 v°.) *(a)mikor*

Mint már fentebb jeleztem, nem állt
módomban a kritikai kiadást teljes szövegé-
ben összevetni a pápai unicummal, másola-
tával és a pesti Postilla-példányokkal.
Eddig között észrevételeim a szövegnek
mintegy egyharmadán alapultak, melyeket
a kötet elejéről, közepéről és végéről szűrő-
próba-szerűen választottam ki. A hibák,
eltérések felsorolásakor nem a számszerű-
séget, hanem a tipikusságot tartottam
szem előtt. Az összehasonlítás eredménye
arról győződött meg, hogy a kötet alapos át-
fésülése, gondos összevetése szükséges ah-
hoz, hogy olyan kritikai kiadás legyen
a kezünkben, melyet Bornemisza és műve
megérdemelnek, de ez az átdolgozás lehetsé-
ges lesz egy második kiadásban.

Befejezésül kell szólnom arról a részletes és részleteiben is, egészében is kiváló jegyzet-apparátusról, mely a kötetet kiegészíti, magyarázza, s ezzel Bornemisza művét új megvilágításba helyezi. Eckhardt Sándor nagy tudományos felkészültséggel kutatta fel Bornemisza feltételezhető forrásait és meggyőző érveléssel, filológiai bizonyítékokkal döntötte halomra mindazok feltevéseit, (Koltay-Kastner Jenő, Nemeskürty István, Végh Ferenc) akik az Ördögi kísértetek külföldi vonatkozásai, pletykái, históriái alapján térképet próbáltak összeállítani Bornemisza Péter külföldi útjairól. Az a vitathatatlan tény azonban, hogy az Ördögi kísértetek majd minden »lőtt dolga« Manlius János: *Locorum communium collectanea* című művéből ered, sokszor mint egyenes fordítás,

még nem dönti meg azt a feltevésünket, hogy Bornemisza csakugyan megfordult a jelzett városokban, és maga is hallotta a történeteket. Az a hatalmas munka, mellyel Eckhardt az Ördögi kísértetek egyes szövegrészeinek forrásait kikutatta, új lendületet adhat a Bornemisza-kutatásnak. Most már lehetővé válik annak kimutatása, hogy eddig is tudott humanista műveltségét hogyan hasznosította egy-egy prózai művén belül; pontosabban: lehetővé válik Bornemisza fordító és átdolgozó művészetének stílusvizsgálata, elemzése. Ez pedig feltétlenül közelebb fog minket vezetni a teljes Bornemisza-portré megrajzolásához.

Végh Ferenc

FORGÁCS LÁSZLÓ: BAJZA ÉS BELINSZKIJ

Irodalomtörténeti Füzetek (3. sz.) Bp. 1955. Akadémiai Kiadó 101 l.

Forgács László tanulmányának címében a XIX. század orosz és magyar irodalomkritikájának két jelentős képviselője kerül egymás mellé. Megszoktuk, hogy az ilyen-fajta címek mögött mechanikus és erőltetett párhuzamok keresését, öncélú egybevetéseket gyanítsunk. Ámde Forgács dolgozata örvedetes módon rácafoltt erre a váratkozásra. A szerző célja a reformkori magyar kritika főkérdéseinek tisztázása s e tanulmányát — mint az előszóban írja — egy ezzel a problémákkal foglalkozó terjedelmesebb áttekintés előmunkaként szánta. A Belinszkij és a Belinszkij-korabeli orosz kritika fejlődésével történő összehasonlítást pedig nem öncélú analógiák felkutatása céljából veszi igénybe, hanem mint az említett cél megközelítésének hasznos eszközét.

Forgács jól tudja, hogy az összehasonlító irodalomtörténeti kutatások legnagyobb veszélyét: az erőszakolt, formális párhuzamok felállítását csak akkor kerülheti el, ha — a marxizmus módszerét következetesen alkalmazva — azokból az objektív társadalmi alapokból indul ki, amelyek a vizsgált irodalmi jelenségeket elsődlegesen meghatározzák. »Az igazi kérdés — írja egyhelyütt — ... elsősorban tartalmi, társadalomtörténeti jellegű, a magyar és az orosz »korviszonyok összehasonlító elemzésének kérdése« (8. l.). Forgács joggal mutat rá arra, hogy a magyar és az orosz fejlődés párhuzamba állítását számos körülmény indokolja. Először is mindkét ország messze elmaradt a polgári fejlődés tekintetében a nyugat-európai nemzetek mögött és ennek az elmaradásnak a helyrehozása itt is és ott is a XIX. század első felé-

ben válik sürgető, halaszthatatlan feladattá. Továbbá mindkét országban eleinte a liberális nemesség áll — fejlett polgárság hiányában — a társadalmi átalakulásért vívott küzdelem élén. Végül, de nem utolsósorban: az irodalomnak, a kultúrának, mint e harc döntő tényezőjének nálunk is, Oroszországban is egyedülálló, kivételes jelentősége van.

Az az élénk érdeklődés, amellyel reformkori közvéleményünk az orosz társadalom és az orosz kultúra kérdései felé fordul, éppen ennek a mély történelmi közösségnek felismerésén alapul. Az orosz irodalom iránti figyelem bizonyos konkrét megnyilvánulásait már az eddigi kutatás észrevette. Tanulmányának egyik fejezetét Forgács is az »Athenaeum« köre és az egykorú orosz irodalom között fennálló kapcsolatok vizsgálatára szánja és itt néhány érdekes filológiai adalékkal gazdagítja erre a kérdésre vonatkozó ismereteinket.

Természetesen az imént felsorolt egyező vonások csak az összehasonlítás általános alapját adják meg. A konkrét elemzés során legalább ugyanilyen súllyal kell figyelembe venni az eltéréseket is, mert nélkül az értékelésben súlyos tévedések, messzemelő arányeltolódások következnek be. Nem kis érdeme Forgácsnak, hogy a vizsgált történelmi folyamatokat a maguk teljes bonyolultságában, dialektikus módon igyekszik értelmezni.

Nem elhanyagolható különbség az orosz és a magyar helyzet között mindjárt az, hogy Oroszországban az irodalom, a kultúra a XIX. század elejétől egészen 1861-ig a tár-

sadalmi átalakulásért vívott harc legfontosabb fegyvere marad, míg nálunk ezt a szerepet 1825-től fogva (noha kivételes nemzeti jelentőségét természetesen ezután sem veszíti el) már a nyílt politikai cselekvéssel, a reformországgyűléseken és a meggyekben kibontakozó akciókkal kell megosztania. Forgács tisztán látja ezt az irodalom és politika viszonyában jelentkező különbséget, és meggyőzően vezeti le belőle Bajza és Belinszkij kritikai tevékenységének bizonyos eltérő sajátosságait.

A leglényegesebb különbség abban van, hogy nálunk — Oroszországtól eltérően — a polgári átalakulás, a jobbagyfelszabadítás kérdése a nemzeti függetlenség kérdésével együtt, vele összefonódva került napirendre. Ez a körülmény, mint Forgács kifejti, a magyar irodalom — és benne a kritika — fejlődése szempontjából előnyt is, de hátrányt is jelentett. A nemzeti függetlenségért vívott harcok nagy lendületet adtak az irodalomnak, a nemzeti nyelv ügyének döntő fontossága révén még a nyelvi, stilisztikai jellegű viták is szervesen kapcsolódtak a nemzeti sors nagy kérdéseihöz. A XIX. század első évtizedeinek magyar kritikája: Kazinczy és különösen Kölcsy munkássága ezért társadalmilag jelentősebb, értékeesebb és tartalmasabb, mint a Belinszkij előtti orosz kritika.

Ugyanakkor a két kérdés ilyen összefonódása meg is nehezítette az összefüggések helyes áttekintését. Legnagyobbbrészt ebből adódnak azok a gyengeségek, következetlenségek, amelyek az 1830-as és 40-es évek magyar kritikáját Belinszkij működéséhez viszonyítva jellemzik. Az orosz fejlődés ugyanis a miénknél sokkal tisztább és egyértelműbb volt. A polgári átalakulásért folytatott harc vezetésében a nemességet ott rövidesen a raznochincek, a népi, plebejus értelmiségiek rétege váltja fel, s ennek a rétegnek forradalmi-demokratikus világnézete nyerte el legmagasabbrendű kifejezését Belinszkij irodalomkritikájában, realista esztétikai elveiben.

A magyar fejlődés iránya 48 előtt ugyanerre mutat. Nálunk viszont ez a folyamat nem lehetett ilyen egyenesvonalú, éppen a nemzeti függetlenségért vívott harc, s a középnemességnek ebben játszott vezető szerepe miatt. A plebejus, forradalmi-demokratikus irányzat elsősorban ezért nem tehetett szert nálunk olyan feltétlen hegemoniára, mint Oroszországban. Innen válik érthetővé a 40-es évek magyar kritikájának lemaradása Belinszkij mögött, ez magyarázza, hogy Petőfi költészete nem talál méltó visszhangra, valódi jelentőségét feltáró elemzésre a kortársi kritikában.

Azt hisszük, már az eddigiekből is világos, hogy a Forgács által választott szempont rendkívül termékenynek és hasznosnak bizo-

nyul reformkori irodalmunk — és különösen a kritika — bizonyos kérdéseinek vizsgálatában. Az orosz kritika történetéből merített tanulságok megkönnyítik Forgács számára, hogy lényegében, fő vonalaiban helyesen vázolja fel reformkori kritikánk fejlődési folyamatát, azt a folyamatot, melynek három egymást követő fázisát Kölcsy Ferenc, Bajza József és Erdélyi János nevével lehetne megjelölni. Bár a tanulmány középpontjában Bajza tevékenysége áll, ennek tárgyalásában némi képet kapunk Forgácsnak Bajza elődeiről és utódairól való felfogásáról is. Kölcsyről adott értékelését némileg egyoldalúnak érezzük. Kölcsy jellemzője, Forgács — talán a Bajzától való élesebb elhatárolás kedvéért — mintha kizárólag (vagy majdnem kizárólag) első korszakának sajátosságait venné figyelembe. Kiemeli ugyan kritikájának a Bajzáét jóval felülmúló filozófiai, esztétikai igényességét, de egyes megállapításai arra vallanak, hogy Kölcsy érdemét úgyiszónval csak a művészi forma kérdéseinek színvonalas tárgyalásában látja. »Kölcsy — ha elvontan is, ha csak a forma oldaláról is — igyekezett a művek, a művészet, az élet mélyére hatolni« — írja az 55. lapon. Később ezt mondja: »Kölcsy kritikája a művészetet képviselte a társadalom előtt s ezzel hozzájárult kritika és élet egymásratálálásához. De Kölcsy nem lépett tovább, nem fűzte szorosra nép és kritika egységét.« (60. l.) Forgács elfelejti, hogy éppen Kölcsy, a »Nemzeti hagyományok« írója az, aki felismerve a nép alapvető szerepét, az eredeti, nemzeti jellegű irodalomnak bizonyos értelemben az egész reformkor számára irányt szabó programját fogalmazta meg.

Bajza kritikája Forgács szerint »a magyar forradalom hí, köznemesi tükre« (84. l.), melynek erős és gyenge oldalai a köznemesi osztály erejét, illetve gyengeségét fejezik ki. Bajza harca a művészt nemzeti jellegéért, küzdelme a kozmopolita arisztokrácia ellen, a feudalizmust dicsőítő német szentimentális drámák értéktelenségét leleplező írásai — mind a köznemesiség erejét, harcokészégét tükrözik. A bajza kritika következetlenségei, esztétikai eklekticizmusa viszont ugyanennek az osztálynak történelmileg szükségszerű korlátjairól tanúskodnak. Bajza és körülötte csoportosuló kritikustársai egy olyan osztály szószólói, amely érdekelt ugyan a nemzeti függetlenség és a polgárosodás megvalósításában, de a feudalizmus teljes felszámolását már nem kívánhatja, mert ezáltal saját létalapját semmisítené meg. Bajzaék kritikájában megszólal a nemzeti élet tükrözésének igénye, ám a valóság egészét feltáró kritikai realizmus programjaig nem juthatnak el. Hiszen az ilyenfajta ábrázolás nyomában napfényre hozná azt az alapvető és

végso soron kibékíthetetlen ellentétet, amely a középnemesség és a nemzeti függetlenség kérdésében vele egységsfrontot alkotó paraszti tömegek között fennáll. Ez a helyzet magyarázza például Bajza állásfoglalását a francia romantikus drámákkal kapcsolatban, amelyeket azért dicsér, mert noha szerinte híven ábrázolják az életet, ugyanakkor mégis eszményítik is azt.

Forgács helyesen állapítja meg, hogy Bajza kritikájának a filozófiai-esztétikai megalapozottságot nélkülöző jellege Bajza osztályhelyzetének ellentmondásos voltából következik, amiként innen adódik az is, hogy Bajza kritikusi munkásságának középpontjában nem a művészetelmélet alapvető elvi kérdései, hanem szinte kizárólag gyakorlati: szervezeti és irodalompolitikai problémák állanak. Azt hisszük azonban, hogy Forgács némileg leegyszerűsíti a kérdést, amikor a jelenség közvetlen okát Bajza valamiféle tudatos felismerésében látja. Így ír erről: »Bajza kritikája arra a felismerésre épült, hogy a mélységi összefüggéseket felfedő kritikának még nem jött el az ideje. Az ilyen kritika nem lehet olyan hatásos, közvélemény-alakító erejű, mint a gyakorlati... kritika.« (21. l.) Észertint Bajza egyszerűen bizonyos taktikai megfontolások folytán mondott volna le a filozófikus, lényegbehatoló kritika műveléséről, mert belátta, hogy a közönség nálunk még nem érett annak befogadására. Hasonlóképpen magyarázza Forgács azt a tényt is, hogy Bajza nem foglalkozott a kor legnagyobb irodalmi alkotásainak beható elemzésével. Bajza szerinte azért »nem írt nagy tanulmányokat-kortárs magyar írókról, mert ez elvonta volna figyelmét a fő feladattól, az elvezetéstől, a haza ellenségei... elleni küzdelemtől.« (22. l.) (Erre a kijelentésre egyébként éppen Belinszkij példája cáfol rá a leghatározottabban. Hiszen Belinszkij egyidejűleg, egyszerre leplezte le a szlavjanofilek reakciós, konzervatív nézeteit és mutatta ki a gogoli realizmus esztétikailag újszerű, előzményeinél minőségileg magasabbrendű jellegét.) Nyilvánvaló, és Forgács egész koncepciójából is logikusan következik, hogy nem elsősorban erről van szó. Valóban tudományos színvonalú, következetes, mélyenjáró kritika létrejöttéhez a társadalmi tisztánlátás olyan foka szükséges, amilyennek feltételei a kor magyar valóságában objektíve nem voltak meg. Ezért nem találunk az 1830-as évek magyar kritikájában igazán tartalmas, az irodalom eredményeit az elmélet szintjén tudatosító s egyúttal általánosító műelemzéseket sem.

Bajza kritikusi útját végso fokon ezek a tényezők határozzák meg. Joggal hangsúlyozza Forgács is azt az irodalomtörténetírásunkban eddig is egyértelműen elfogadott megállapítást, hogy Bajza igazi

jelentősége nem pályája kezdetén írt esztétikai tanulmányaihoz fűződik, hanem főként a harmincas évek hatalmas visszhangot kiváltó, roppant társadalmi hatékonyságú nagy polémiáihoz. Mégis úgy érezzük, hogy Forgács túlságosan is lebecsüli az előbbieket, amelyekben szinte semmi egyebet nem lát, mint »dogmatikus, élettől és eleven irodalomtól elzárkózó teoretizálás«-t. (47. l.) Bajzának »A román költés-ről« szóló tanulmányáról például ezt írja: »Bajza maga sem ismeri fel azonnal tehetsége igazi irányát s az epigramma teóriája után megpróbálkozik még regényelmélet kidolgozásával is, ha lehet, még kevesebb sikerrel, bár tanulmányának egyes gondolatai hasznosak voltak.« (47. l.) Am e tanulmány értékét nem szabad egyedül a benne kifejtett nézetek helyessége vagy helytelensége alapján mérnünk. Bajzának ezt az írását már önmagában véve, a *tárgyválasztás* is figyelemre méltóvá teszi. A regényben (amely a magyar irodalomban akkor még alig volt képviselve) Bajza a maga korának fontos és jellegzetes műfaját ismeri fel — e műfaj törvényszerűségeinek feltárására tett kísérletét már csak ezért sem helyes »elvont teoretizálásnak« minősíteni.

Általában Forgácsot az erőteljes kontrasztok keresése hajlamossá teszi a túlságosan kiélezett megfogalmazásokra, ez pedig olykor azzal a következteléssel jár, hogy lényegében helyes gondolatai is egyoldalúakká, s ezáltal tévesekké torzulnak. Innen adódik, hogy Bajza alaptalan túlbecsülésére és hasonlóképpen indokolatlan alábecsülésére egyaránt találunk példát tanulmányában. (A tetzetős, de kellőképpen meg nem alapozott szembeállítások iránti előszeretét Forgácsnak további munkája során ugyanúgy le kell küzdenie, mint a bőbeszédűségre, a fölösleges ismétlésekre és bizonyos retorikus elemek alkalmazására való hajlandóságát.) Erős túlzás pl. Bajzával kapcsolatban »harcos materialista tendenciák«-at emlegetni, amint ezt Forgács teszi (67. l.). Forgács idézi Bajza következő megállapítását: »Figyelmet kell... fordítani, a legnagyobbat, honi íróink termékeire. Ez a legalkalmasb eszköz felső célainkra«, majd hozzát teszi: »ez kitűnő, tömör materialista megformulázása a művészet valóságjelentőségének, társadalmi irányzatosságának« (66. l.). Amde ha a művészet társadalmi fontosságának hangsúlyozásában valamiféle (habár csak spontán) materializmus jeleit látjuk, akkor a reformkor szinte valamennyi számottevő írójánál és gondolkodójánál ilyen materialista tendenciát kell felfedeznünk, mert ez a gondolat tudvalevően az egész reformkori haladó ideológia egyik vezető eszméje volt.

Másutt viszont Forgács a Conversationslexikon-pert s az »írói respublica« Bajza-féle elvét tárgyalva, az ellenkező végletbe esik.

«A magabazárt frói respublica, melynek semmiféle kapcsolata a társadalmi valósággal, idealista jelszó» — jelenti ki (52. l.), majd pedig azt állítja, hogy Bajza ebben az időben lehetségesnek látja «az frói respublica és a rendi társadalmi valóság 'békés együttélését', irodalmi haladás és reakciós társadalmi állapot 'vadházasságát'». (53. l.) Mármint persze Bajza valóban nem volt plebejus forradalmár és sem ekkor, sem később nem akarta a feudalizmust forradalmi úton megdönteni. Ebből azonban egyáltalán nem következik, hogy annyira problémátlanak látták a haladó frói törekvések és a feudális társadalom viszonyát, mint ahogyan Forgács itt beállítja. A Bajza-féle «frói respublica» egyáltalán nem az jellemző, hogy nincsen «semmi kapcsolata a társadalmi valósággal». Éppen ellenkezőleg: az irodalom Bajza számára — s ezt jól tudja Forgács is — e valóság átalakításának fontos eszköze jelent, s az «frói arisztokrácia» elleni támadás nála csak az első lépés az arisztokrácia politikai szerepének tagadása felé. Forgács idézett szerencsétlen megfogalmazása saját helyes Bajza-értelmezésének lényegével áll ellentétben.

Nem fogadhatjuk el fenntartás nélkül azt sem, amit Forgács Bajza életének végső, 1848 utáni periódusáról mond. «Bajzának Világos a halált jelentette — írja — számára ezután az értelmes élet lehetetlenné vált. A szabadságharc bukása, mint teljes, helyrehozhatatlan tragédia: ez az utolsó Bajzaversek lényege» (29. l.). Mindenekelőtt bármily igaz, hogy Bajza lelki összeomlása — mint még annyi kortársáé — a legszorosabb kapcsolatban van a 49-es nemzeti katasztrófával, *ennyire közvetlenül* mégsem lehet Bajza elméjének elborulását a szabadságharc bukásából levezetni. Másrészt pedig Bajza utolsó versei valóban a tragédia légkörét árasztják, de ez a tragédia egyáltalán nem tűnik bennük véglegesnek és helyrehozhatatlannak. Bajza 49 utáni lírájának legjellemzőbb sajátága éppen az, hogy — mint Tóth Dezső írja — «az eljövendő új forradalom várása, sőt forradalomra való buzdítás tudatosabban, *konkrétabban* és *korábban* jelenik meg benne, mint bárki másnál» (Irodalomtörténet, 1954. 2. sz. 135. l.).

Forgács tanulmánya foglalkozik — ha futólagosan, inkább csak utalásszerűen is — kritikánk Bajza utáni periódusának, az 1840-es éveknek problémáival is. Rámutat arra, hogy Bajza romantikus-eklektikus elvei ekkor már nem felelnek meg az objektív társadalmi szükségleteknek, és megállapítja, hogy Henszlmann Imre és Erdélyi János a realizmus kérdésében túlhaladják Bajza álláspontját. Szerinte azonban Henszlmann és Erdélyi Bajza egyoldalú, felszínes empirizmusával és praktizizmusával «nem kevésbé egyoldalú absztrakt teoretizálást állítottak

szembe» (81. l.). Forgács ezt a következtetést elsősorban a Bajza és Henszlmann között 1842-ben lezajlott dramaturgiai vitára alapítja, melyről találozón jegyzi meg, hogy «ez a vita csomópontja a realizmus kérdései körül a 40-es évek elején kibontakozó vitáknak» (68. l.). Henszlmann ebben a vitában — írja Forgács — «nem az élet felől cáfolta meg Bajza francia dráma-kultuszát és megtorpanását Shakespeare előtt, hanem a művészet, pontosabban: a hegeli *művészetelmélet* felől» (81. l.).

Itt mindenekelőtt azt kell megemlítenünk, hogy az eddigi kutatások eredményei szerint Henszlmann dramaturgiai cikkeinek írásakor nem ismerte Hegel filozófiáját; esztétikai elveit, tehát aligha lehet a hegelianizmusból levezetni. Erdélyi Jánosnál viszont (akinek munkásságát Forgács lényegében ugyanúgy értékeli, mint Henszlmannét) csakugyan találkoznak már 1848 előtt is a Hegel-hatás nyomaival; s e hatás szerepe nem utolsósorban éppen az volt, hogy Erdélyit a nemzeti élet és az irodalom kapcsolatának tisztább, elmélyültebb megfogalmazásához segítette hozzá. Ámde ez a szempont, az élet szükségleteinek, a magyar társadalmi fejlődés sürgető követelményeinek szempontja — Forgács állításával ellentétben — Henszlmann írásai-ban is igen határozott formában jelentkezik. Már első jelentős művében, az 1841-ben megjelent «Párhuzam az ó- és újkori művészeti nézetek és nevelések közt» c. könyvben a sajátosan nemzeti jellegű, szervesen a hazai valóságból kinövő művészet mellett száll szóra. Ugyanezt a gondolatot fejt ki egy évvel később a Bajzával folytatott dramaturgiai vita során is. A realizmus nagy mestereinek tanulmányozása mellett itt is legfőképpen a magyar valóság mélyebb megismerésére ösztönzi az írókat. Ezek az elvi alapokra támaszkodva alakítja ki dramaturgiai cikkeiben Henszlmann a realizmus első átfogó jellegű s egyúttal konkrét útmutatásokat is tartalmazó programját, amelyet néhány év múlva majd Erdélyi János fog lényegesen kibővíteni és tovább fejleszteni.

Nem adhatunk tehát teljesen igazat Forgácsnak abban, hogy «azok a kritikusok, akik Bajza előtt, akár utána — 48-ig — fellépnek az esztétikai kritika művelésével, csak egyoldalúan, csak ellentmondásosan, csak viszonylagosan haladhatják meg őt» (88. l.). Véleményünk szerint ez a megállapítás Henszlmannra és Erdélyire nem érvényes. Úgy hisszük: azt a szerepet, amelyet Oroszországban Belinszkij kritikája töltött be, nálunk aránylag legjobban az ő tevékenységük közzelítette meg. Itt ők végzik el a lezámolást a romantikával, ami az orosz irodalomban főként Belinszkij nevéhez fűződik. A magyar Shakespeare-kultusz kialakításában Henszlmann és Erdélyi munkássága éppoly

különös fontossággal bír, mint a shakespeare-i drámák egyik legzseniálisabb elemzőjéé: Belinszkij Oroszországban. Belinszkij következetes forradalmi demokratizmusával és ebből származó esztétikai tudatosságával összehasonlítva természetesen azonnal szembejönnek Henszlmann és Erdélyi kritikájának gyengeségei és fogyatékosai, amelyeket elsősorban liberalizmus és demokrácia közötti ingadozásuk magyaráz. Bajzához képest viszont az ő működésük nemcsak részleges és viszonylagos, hanem abszolút és egyértelmű haladást jelent. Ellentmondásaik is egy a Bajzáénál minőségileg magasabbrendű fejlődési szakasz sajátos ellentmondásai. Hiszen ha például a dráma színszerűségének, cselekményességének kérdésében Bajzának bizonyos mértékig igaza is van a színi hatás fontosságát mereven tagadó Henszlmannal szemben, a nagyobb igazság itt is Henszlmann oldalán áll. Ő ragadta meg ugyanis a realizmushoz vezető út döntő láncszemét: a jellembrázolás, a konkrét emberi arculatot megrajzoló egyénített jellemzés követelményét. (Gondoljunk itt arra a Forgács által is említett tényre, hogy jellem és cselekmény vi-

szonyának kérdésében Henszlmannhoz hasonlóan Belinszkij is a jellemnek juttatja az elsőbbséget. Igaz viszont, hogy e két tényező kapcsolatát ő Henszlmannal jóval dialektikusabb módon fogja fel.) Henszlmann Imre és Erdélyi János kritikájának s e kritika irodalomtörténeti helyének behatóbb vizsgálata azonban túllépne a jelen bírálat kereteit.

Bírálatunkban a Forgács egyes tételeivel szemben felhozott ellenvetések jelentős helyet foglaltak el. (Az említett vitatható mozzanatokon kívül egyébként még jónéhány kisebb tárgyi tévedést, ilológiai pontatlanságot is szóvá tehetnénk.) Reméljük azonban, hogy ezek a (túlnyomólag részletkérdésekre vonatkozó) kifogások a bírálat olvasói előtt nem homályosítják el azt a meggyőződésünket, hogy Forgács tanulmányát a maga egészében értékes, az adott kérdés kutatását jelentősen előrevivő munkának kell tekinteni. Forgács jelen műve alapján várakozással nézünk a dolgozat előszavában megígért és bizonyára már készülő nagyobb szabású kritikátörténeti szintézise elé.

Oltványi Ambrus

HÉSIODOS: MUNKÁK ÉS NAPOK GÖRÖGÜL ÉS MAGYARUL

Fordította, a bevezetést, a jegyzeteket és a kísérő tanulmányokat írta: *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Akadémiai Kiadó. Bp., 1955.

Az Akadémiai Kiadó »Görög és Latin Írók« sorozatában harmadikként jelent meg Trencsényi-Waldapfel Imre Hésiodos-könyve. A könyv egy bevezető tanulmányban foglalja össze a Hésiodos életére és életművére vonatkozó legfontosabb tudnivalókat; utána a *Munkák és Napok* görög szövegét és magyar fordítását adja, majd végül — a könyvnek több mint felét kitevő terjedelemben — öt tanulmány következik. Ezek arra vannak hivatva, hogy a szerzőnek a *Bevezetés*-ben kifejtett álláspontját több vonatkozásban igazolják a »behatóbb megvitatást igénylő nézetek«-ről.

Ezúttal nem lehet feladatunk, hogy beható filológiai elemzés alá vegyük az elsősorban klasszika-filológiai érdeklődésre számot tartó tanulmány sorozat új szempontokban gazdag irodalomtörténeti, vallástörténeti és filológiai fejtegetéseit. Itt csak a tanulmányok egyik — tán legfontosabb — erényére szeretnénk rámutatni. A Hésiodos-kutatás eddigi történetében igen sok tisztázatlan kérdés, megoldatlan nézeteltérés nehezítette Hésiodos művének végső értékelését. Ennek legfőbb okát abban látjuk, hogy a kutatók — a szovjet tudósok vonatkozó megjegyzéseit, megállapításait nem tekintve — a Hésiodosszal kapcsolatos problémákat a legfölbbször pusztá-

filológiai problémákként kezelték, lemondva azoknak a társadalmi összefüggéseknek tisztázásáról, melyek, ahogy Tr. W. I. munkája is bizonyítja, egyedül nyújthatnak segítséget a kérdések megnyugtató megoldásához. Még a legkitűnőbb szakemberek sem jutottak túl egy-két olyan általános megállapításon, hogy Hésiodos megértéséhez figyelembe kell vennünk a boiót paraszt-társadalom elmaradottságát, vagy hogy Hésiodos vallási világképében a boiót parasztság világnézetének kifejeződését kell látnunk stb. A társadalmi tényezők szinte teljes elhanyagolása segítette annak a nézetnek elterjedését is, mely Hésiodost Homéros elődjének vallja: legújabbban M. Riemschneider »Homer« c. könyve (1950) is kizárólag filológiai érvekkel próbálja ez utóbbi álláspontot védelmébe venni.

Tr. W. I. munkája — számos egyéb mellett — ezt a nehézséget is sikeresen hárítja el a Hésiodos-értékelés útjából. Fejtegetései nyomán kibontakoznak azok a szálak, melyek Hésiodos életét, világnézetét a boiótiai parasztsághoz fűzik. Éles fénnnyel világítja meg, hogyan alakul a Homérosról és Hésiodosról szóló — részben mesés — hagyomány az aiodosok ajakán, miközben egyre inkább helyet kap ezekben az utókor értékelése. Néprajzi analógiák segítségével bemutatja, hogy világ-

ketté az »énekesekek rendje« is az osztálytársadalom ellentéteinek hatására: az arisztokrácia dicsőségét hirdető énekmondókkal szemben a nép vágyainak hangot adó aoidosok egyre inkább Hésiodosban találják meg művészetük igazolását. Hésiodos istenvilágának, vallási világképének boncolgatása közben adatszérű és analógiás bizonyítások során át megmutatja, hogy az egyes mítoszok, vallási fogalmak (mint pl. Diké, az »Igazság« isten-nője) hogy telnek meg osztálytartalommal, s az egész elképzelés — a maga egész rendszerével — hogyan érvényesíti a jogtipró, henyélő arisztokráciával, a basileusokkal szemben az öntudatosodó parasztság erkölcsi ítéletét. Mindezt összes részleteiben áttekinteni túl messzire vezetne. Ezeknek a kérdéseknek alapos elemzése során nemcsak hogy világossá válik előttünk Hésiodos költészetének helye és értéke az európai művelődés egészének történetében, de a részletkérdések legtöbbje is (pl. az annyit vitatott »Pandóra szelencéje«, az Aranykor-mítosz s a Boldogok Szigetéről alkotott mítikus elképzelés s ezek összefüggése a Prométheusz-mítoszzal stb.) kielégítő választ kap.

Ezzel kapcsolatban csupán annyit kívánunk megjegyezni, hogy helyenként — talán a megfogalmazás miatt — kissé túlzottnak is érezzük Hésiodos osztályöntudatának hangsúlyozását. Így: ha helyesnek tartjuk is annak a nézetnek cáfolását, mely a Sólyom és Csalogány meséjében az arisztokrácia uralmának igazolására való törekvést szeretne látni, viszont azt sem mernénk ilyen határozottan és élesen megfogalmazni, hogy »szenvedélyes gúnyval bélyegzi meg a hatalmasok erőszakos magatartását« (29. l.). Kétségkívül ítélet van benne, »megbélyegzés«, de inkább a keserű elvágyódás hangulata színezi át (ahogy a 174. vagy 270—4. sorokat), mintsem szenvedélyes gúny. Még kevésbé tudnánk elfogadni azt a megállapítást, hogy Hésiodos felfogása szerint »a jobb kor reményét nem az emberi cselekvéstől független világtolyamat teljesíti be, hanem az emberi munka az igazságos társadalom feltételei között«. (33. l.) Hésiodos három ízben is kifejezetten Zeustól várja az új kor eljövételét: *S Zeus el fogja törölni e fajtát is...* (180. sor); *Csak hogy nem hiszem én, hogy Zeus így hagyja örökké* (273. sor); és: *Ezt maga Zeus rossz szemmel nézi...* (333. sor). Zeus, mint az erkölcsi világrend őre, akinek Hésiodosnál »legfontosabb szerepét az fejezi ki, hogy Diké az ő leánya« (19. l.), Hésiodos számára nem pusztá szimbólum. Hésiodos világképe elszakíthatatlan a vallástól (sőt, sok esetben a babonától is), így nem egészen indokolt, hogy ez esetben a vallásos-mitológikus elképzelést teljes mértékig racionalizáljuk, illetve a mito-

lógiai lényegtől ment racionális elképzeléssel helyettesítsük. Hésiodos és közönsége minden valószínűség szerint hisz abban, hogy egyszer majd Zeus — megúlvá lányának örökös panasztát — eltörli ezt a kemény emberi nemzedéket. S ez az elképzelés határozottan és világosan elkülönül Hésiodosnál attól a másik gondolatsortól, melyben arra a sokkal aktuálisabb kérdésre próbál részletes feleletet adni, hogy *mi történéjk addig is*. A helyzet gyökeres megjavítására nem lát módot (ezért kell újra és újra Zeusra, a világkorszakok váltakozásának előidézőjére hivatkoznia!): a szegény embernek legjobb dolgoznia és bízni Zeusból, hogy a hatalmasok erőszakoskodását addig sem hagyja megtorlatlanul. Vagyis: »az emberi munka az igazságos társadalom feltételei között« ilyenformán nem a végső megoldás, egyszerűen azért, mert ezek az igazságos társadalmi feltételek — amíg basileusok vannak — nem valósulhatnak meg. Véleményünk szerint épp ezt akarja hangsúlyozni a Sólyom és Csalogány meséjének tanulságával, s ez magyarázza a mese kompozicionális szerepét is ott, ahol áll: a vaskor viszonyainak rajza s a Perséshez intézett intelmek közt. A ὅβρις γάρ τε κακὴ δειλῶ βροτῶν sorból — vagyis: hogy a mese elmondása után mindjárt annak kifejtésére tér át, milyen magatartás a legjobb a nyomorult ember* számára a jelen viszonyok közt, nem tudunk mára következtetni. Az viszont igaz, hogy a munka megbecsülésére valló kitételekben már érezzük egy olyan ideológia kibontakozását (!), melyben a jobb kor reményének teljesülésétől az istenek felsőbb beavatkozása idők folyamán teljesen háttérbe szorul.

A fordításnál kapcsolatban mindenekelőtt azt szeretnénk felvetni, hogy nem lett volna-e helyesebb Hésiodos két főművének fordítását együtt hozni, tehát a Theogóniát is, melyből a szerző tudomásunk szerint már eddig is sok részletet lefordított? Hiszen így is újra és újra kénytelen a Theogóniáról is beszélni, mítoszmagyarázatai, elemzései ezt legalább oly mértékig tárgyalják, mint az Ergát.

A fordítás egészében sikerült: pontos, élvezetes és költői. Nemcsak azokban a részletekben találunk nagyszerű megoldásokat, melyek »költőibb« témájuknál fogva önként kínálnak erre lehetőségét, hanem a költemény középső és utolsó részét kitevő praktikus tanácsok fordítása is hangulatos, élvezetes marad, anélkül, hogy a fordító a szöveghűség ellen akár csak egy ponton is vétene. Ez a jelenség annál öröndetesebb, mert az utóbbi évtizedek műfordítói közül nem egy követte azt az irányt, mely az eredeti költeményeket nemcsak lefordítani, hanem »költős« szép szavakkal egészen megmoderníteni igyekezett. Nemcsak Szabó Lőrinc klasszikus for-

* Így értelmezi Mazon is: »les pauvres hommes...«

dításai ilyenek, de *Radnóti Miklós* görög-latin műfordításait is ez jellemzi. (Pl. a *γλώσσα μαῖνα* kezdetű kétsoros Sappho-törredéknek nemcsak ritmusát változtatja meg, de a két gyönyörű, modern-hangulatú sor is: »olyan szakadós ma a szál...« és »szerető, szerető kell ma nekem már« — az eredetiből hiányzik.) Tr. W. I. fordítása (de már a korábbiak közül a Vergilius IV. eclogájáról készített különösen szép fordítása is) megmutatta, hogy lehet az eredeti vers költőiségét megőrizni, anélkül, hogy széphangulatú jelzőket, kifejezéseket hozzáadnánk, s a modern olvasóhoz is közel hozni anélkül, hogy megmodernítenénk. A hexameterek hibátlanok, korrektek: minden erőltettség nélkül, szinte önként kapcsolódnak a szavak, a sorok változó ütemére. Emellett hexameteinek hangulata, ritmikái megvalósulása sajátosan »görög« hatást tesz, mint erre fordítás-irodalmunkban először *Devecseri Gábor* Homéros-fordításai példák adtak. Így a fordítás egészében véve méltó az utóbbi évtizedek klasszikus-fordításainak legjobbjaihoz.

Itt azonban szükségesnek érezzük, hogy néhány megjegyzést tegyünk. A hexameterek »görögös« hangulatát fordítóink különböző eszközökkel tudják elérni. Ezek egyike a versmondatok sajátos felépítése, mely a szokványos, hétköznapi szórend követelményeit nem mindig veszi figyelembe. Ismeretes a Wales-i Bárdok híres két sora: »Ötszáz, bizony, dőlve ment lánysírbá, wales-i bárd...« Az ilyen inverziók egy bizonyos mértékig nem kifogásolhatók, sőt, a stílusnak bizonyos ünneplésszerű kölcsönözése. A fordítás azonban — véleményünk szerint — túl gyakran él ilyesféle engedményekkel, melyek aztán az olvasóra nem egyszer mesterkéltén s már-már idegenszerűen hatnak. Túl gyakoriak az ilyen kötőszó-elhelyezések, mint *Napfény kikelet ha jön*... (492. sor. — vö. még 474., 496., 720. sorokat.) Hasonlóképpen: *Pléiasok mikor Órión erejétől megfutamodva*... (619. sor); vagy még inkább a 727. sor. Tr. W. I.-nél ugyancsak gyakori az igeikötőnek vagy szórendi tekintetben igeikötőként viselkedő szavaknak — indokolatlanul — az ige után helyezése: És tilos az, hogy *fordulj szembe*... (a helyes: *szembefordulj* helyett!) Ilyenek még: *öltözve fehérbe* (198. sor), *szállni hajóra* (678. sor), *véned feleségül* (700. sor), *téve korán kopasz aggá* (705. sor), *adva elégtételt* (712. sor) stb. Túl gyakoriak — mint az utóbbi példák is mutatják — a határozói igeneves szerkezetek is. Nem arról van szó, mintha ezeket — a participiosus szerkezetek magyar-nyelvi megtelelőjét — eleve elvetnénk: mérsékelt használatuk még nem csökkenti a stílus magyarosságát. Tr. W. I. fordításában mindössze e határozói igeneves szerkezetek túl gyakori előfordulását helytelenítjük: néhol olyan esetekben is, ahol

a participiosus szerkezetet kedvelő görög eredeti maga is mellékmondatot használ, (vö. 347., 375. stb. sorokat). Indokolatlan és erőltetettnek hat a névelő elhagyása az ilyen fordulatokban: *az legjobb ha...* (722. sor); *Tölgyfák sűrű lombját megtépázza, fenyőket széles törzsükkel lesodorja*... (509–10. sor); *Ö büszkét megaláz*... (6. sor) stb. Olykor a megértés szinte lehetetlenné válik ilyenformán, pl. ebben a fordulatban: *...tölgy jó talpfa, könyöknek örökzöld*. (436. sor. — helyesen vagy: *atölgy jó talpfa, az örökzöld jó könyök* — vagy: *talpjának tölgy jó, könyöknek örökzöld*!) Ez esetben két értelmileg egyező, de formailag egészen különböző szerkezet összeolvasztása okozza a zavart. Ilyesféle ez a sor is: *...van úgy, hogy várost rombol, a bástyát*. (246. sor) Mesterkélte és idegenhangzásúvá teszi a verset a *te* névmás használata is olyan esetekben, mikor azt a ritmuskényszeren túl semmi nem indokolja: *kétszeresen te fizess* (711. sor); *de ne légy te rideg sem* (715. sor) stb.

Végül még egy-két apróság. Nem tudjuk, helyes volt-e a *τεττα*-et a közismert *tücsök* szavunk helyett az alig használt *kabóca*-val fordítani? Az 53. sorban a *vepeληγερέα* *Zeüs* fordításaként a *jelleggyűjtő Zeus* kifejezést találjuk. Ezzel kapcsolatban szeretnénk megjegyezni, hogy bár a fordítás önmagában nem kifogásolható, mégis, helyesebb lett volna, ha a fordító a *Devecseri G.* által is használt és ismert *jellegtorlaszoló* jelzőt használja (ahogy pl. a *εὐφρονα* *Zeüs* esetében — helyesen — a *Devecseri* Homéros-fordításaiból ismert *messzetekintő* jelzőt alkalmazza. (Így ti. kézzelfoghatóbbá válhatnák azok számára, akik a görög irodalommal fordítások révén ismerkednek meg, az epikus nyelv ill. az állandó jelzők használatát illetően a homérosi és hésziodosi eposzok összefüggése. Ebből a megfontolásból kell kifogásolnunk azt is, hogy a fordító a jellegzetes epikai jelzőket olykor teljesen elhagyja (vö. 259., 281. sorokat.). Azt viszont — ha a módszer helyessége elvi szempontból kérdéses is — ügyesen oldja meg, hogy a hésziodosi világkép legfontosabb fogalmait megtestesítő istennőket mindjárt a szövegben értelmezi is (lásd: *Aidós és Nemesis, méltó harag és a szemérem*... a 200. sorban, és: *Zeus atya lánya Diké, szépséges szűz, az igazság* a 256-ban) — anélkül, hogy emiatt lényeges dolgok a szövegből kimaradnának.

Az utóbbi megjegyzések technikai jellegűek, így a fordítás értékének lemerésekor nem esnek latba. A stílus mesterkéltségéről és idegenszerűségéről tett kifogásoló megjegyzéseink nem vonatkoznak az egész fordításra; a felsorolt példák egy része is olyan, hogy kevéssé figyelmes olvasásnál az ember szeme átsiklik rajtuk. Viszont néhol szembetűnők, és főleg ott rontják az egyébként kitűnő és szép fordítás élvezetességét, ahol több és több-

féle ilyen poetica licentia előfordul. Így kiküszöbölésük (ami nem is lett volna túl nehéz) tán megérte volna a fáradságot. Egészében véve: a munka az új marxista úton fejlődésnek indult klasszika-filológiai igény

jelentős állomása, s mind a tanulmányok, mind maga a fordítás nagymértékben előbbre viszi irodalomtörténeti kutatásunk ügyét.

Horváth István Károly

A BALATONFÜREDI JÓKAI MÚZEUM ISMERTETÉSE

Több, mint másfél éve hazánk egyik leglátogatottabb irodalmi múzeuma Balatonfüreden, az a jellegzetesen múltszázadbeli villa, amely a Jókai utcában emelkedik nagy regényírónk emlékéért. Az 1954. július 10-én megnyílt múzeum nemcsak a nagyszámú, de hely híján pincében, ládákban rendezésre váró Jókai-ereklyéknek biztosított méltó helyet, hanem végre az »irodaházként« használt villát is visszajuttatta méltó hivatásához. Bármennyire is visszaállították azonban a múzeum rendezői az épület eredeti beosztását, lebontva az utóbb emelt falakat, arra gondolni sem lehetett, hogy korhűen akáresak egy Jókai-korabeli szobát is berendezzenek. Nincs képzünk e szobák berendezéséről, legnagyobb részükben hiányzanak az eredeti bútorok is. A mai berendezés többnyire még csak nem is az íróé, vagy ha az övé, nem mondható kétségtelenül Füreden használatnak. Ilyen körülmények között feltétlenül helyes volt az a szándék, hogy nem annyira az egykori környezet, hanem a költő egész életpályájának bemutatására törekedjenek. A rendezést nagyban elősegítette a Nemzeti Múzeum 1954 májusában megnyílt jubileumi emlékkiállítás, melyre összegyűlt és megrostálódott az anyag, kialakultak a rendezés főbb szempontjai. Ezen eredmények felhasználásával készítették el a füredi Jókai-házat.

A végleges elrendezésen azóta csak egyetlen változtatást kellett végrehajtani: 1954 végén a rossz szigetelés miatt veszedelmes nedvesedő falakon nem lehetett tovább meghagyni az értékes festményeket, melyek visszakerültek Budapestre a Petőfi Sándor Irodalmi Múzeumba. Nagy kár ezekért, hiszen a múzeum olyan ékességeit veszítette el, mint a »Siralomház« szénvázlatát, Benczur, Feszty, Mészöly olajfestményeit, melyeket Jókai az ötven éves írói jubileumára kapott ajándékba, s végül Verescsagin sajátkezű dedikációjával ellátott kis vásznát!

A rendezés (a Petőfi Irodalmi Múzeum és Keresztúry Dezső munkája) igen helyesen középpontba állította Jókainak 1848-cal kapcsolatos állásfoglalását. Az előcsarnokból továbbhaladva olyan terem fogadja a látogatót, amely szélesen ábrázolja Jókai ekkori működését, felsorakoztatva mindazokat a számottevő műveit, amelyeket a legendás forrada-

lom és szabadságharc ihletett. Ezek sorában a kiállítás nem feledkezik meg a cenzúra miatt álarcba kényszerített novellákról sem. (Szökevény, eredeti címén: A tűzön át az égbe, Vérontás angyala, eredetileg: Szenttamási György.) Tudományosan is tanulságos a »Szomorú napok« forrásának bemutatása. Ez Balásházy János: 1831-ik esztendői felső-magyarországi zendüléseknek történeti leírása c. műve, amely Jókai magánkönyvtárából került elő. Az is helyeselhető, hogy fényképek és más dokumentumok igazolják Jókainak más nemzetek szabadságharcmozgalmaira — dekabristák, Bolívar, Garibaldi — adott írói visszhangjait. De ezek sorában talán feleslegesen szerepel a párizsi kommun, amelyet ő csak félreértett, vagy éppen megrágalmazott. Lehet természetesen erről is beszélni, de aligha egy múzeumgyűjteményben, s ha már szót ejtünk róla, akkor az igazat kell megmondani; márpedig az a beállítás, amely az olasz szabadságharcot dicsőítő részletekkel problémátlanul egy sorba állítja Jókainak a kommunre vonatkozó megnyilatkozásait, igazságosnak aligha mondható. Hiszen itt két egészen különböző dologról van szó! Míg a nemesi — vagy a polgári vezetésű szabadságharcmozgalmakkal Jókai messzemenően egyet tudott érteni, addig a munkásság forradalmi törekvéseit rendkívül ellentmondásosan ítélte meg. Általában nem ártott volna némi magyarázat a szabadságharcra visszaemlékező írásokkal kapcsolatban. Olyan eszméileg és művészileg erősen elütő regények állnak itt egymáshoz közel, egy tárlóban gyakran, mint a »Köszívű ember fiai« és a »Fekete vér«. Elkelve azonkívül az 1848–49-re visszatekintő publicisztikából is egy-két darab!

Anyagban jóval gazdagabb, de a dolog természeténél fogva kevésbé koncentrált a II. terem, ahol Jókai életével, főként fiatal — és öregkorával ismerkedünk meg. Itt az aggastyán kedvteléseire rengeteg apróság vet fényt, a csillagászati távcső csakúgy, mint az elefántcsont-faragások vagy a híres tarokk-partit megörökítő Ferraris-festmény vázlata. Itt láthatók az 1894-ben kapott díszalbumok, oklevelek és a Komárom városától ajándékozott tulipános láda is. Újdonságokat inkább a negyvenes-ötvenes évek vitrinjeiben találhatunk. Feltűnik egy —

tudomásom szerint — eddig még sehol sem publikált 1842. április 8-án Páparól keltezett levél (címezett: özvegy Jókay Józsefné), amely a szállásadó Klára Sándorral való kisebb sűrűlódásokra tesz célzást. De nem volt kiadva még Jókai 1856. november 13-án keltezett végrendelete sem, amelyben általános örökösévé feleségét teszi, és intézkedik kötetbe nem gyűjtött műveinek sorsáról is.

A III. terem a Jókai-művek hatalmas érdekében akar eligazítást adni, felsorolva a főbb témákat. Itt legnagyobbbrészt a jubileumi kiállításról már ismert tablókkaal találkozunk, amelyek sokszínűen idézik fel a természet-tudományos—fantasztikus, történeti tárgyú és a paraszti életből vett jeleneteket, elbeszéléseket, regényeket. A képtáblák mondani-valóját jól kiegészítik a terem tárgyai. Például a fantasztikus—természet-tudományos művek montázs mellett helyezték el az író mikroszkópját s olvasmányai közül egy népszerűítő őslénytani könyvet is.

Jókai Balaton-élménye a tárgya a IV. szoba kiállításának. A falon egykorú metszetek, amelyek egy része Jókai elfeledett szép balatoni útirajzának, az 1858-ban megjelent »Regényes Tempevölgy«-nek rajzos mellékletei. Itt sorakoznak más, a Balatonra vagy éppen Füredre vonatkozó novellák és karcolatok is: a Balaton völgyenei; Befagyott Balaton, Ölelkező várromok; Jakli; Balaton-füred és a Balatonvidék jövője stb. Végezetül a balatoni tartózkodás legszebb írói gyümölcsét »Az arany ember«-t említtük, amelyet számos fénykép, hajóminták stb. igyekszik megleleveníteni. Mindezek ellenére itt van talán a legnagyobb hiányérzetünk: több mozzanatot szeretnénk látni a füredi letelepedésről. Azt hisszük, nem lett volna különösen nehéz kiállítani például a villa telek-könyvi kivonatát, néhány az építkezésre vonatkozó számlát. Azonkívül Jókai a hetve-

nes években Balatonfüredről számos bájos tárcát írt, amelyek a fürdőhely mindennapjairól őriznek plasztikus képet. (A fürdői idény utolsó napjai, Színházi publikumfogás a fürdőn stb.) Ezek megfelelő egykorú fényképekkel együtt jól megvilágítanak Füred történetét, s igazolnak Jókai rajongását a Balatonpart különleges sajátosságai — például a híres gardahalászat — iránt.

Búcsúzóul az V. terembe lépünk, ahol a Jókai-házaspár és a korabeli színházi világ képei tárulnak a néző elé. Színlapok, sugópédányok, nyomtatott kiadások sokasága világítja meg a Jókai színműveket. Nemcsak színlapok, hanem fényképek is tájékoztatnak Laborfalvi Róza leghíresebb szerepeiről. Jeleneteket láthatunk a mai felújításokból (Kőszívű ember fiai) éppúgy, mint a Jókai-regényeken alapuló némafilmekből. Itt némi túlmeztettség érezhető, hiszen Jókai nem alkotott remekművet a drámai műfajban, de annál inkább az újságírásban, ez utóbbit pedig eléggé mellőzi a kiállítás a színház rovására. Ezt ugyan kissé ellensúlyozza az, hogy a terem csaknem felerészben Laborfalvi Rózáé is, amint ezt bútorai is elárulják.

Jókai Füreden is kedvelt kertészkedését jobban megértjük, ha egy pillantást vetünk a kerti szobácskában kiállított nyesdöllórára, kertész-fürészére. Ezek ugyan már későbből, a Svábhegyről kerültek ide, mégis meglevenítik a költő mindennapjairól alkotott képet.

Ismertetésünket azzal összegezzhetnénk, hogy a balatonfüredi Jókai-múzeum nemcsak ügyes és jól rendezett, de tudományosan is átgondolt, nem egyszerű új dokumentumokat felhasználó gyűjtemény. Fogyatékosságai egyrészt az 1848–49-es teremnek a költő különféle fejlődési szakaszait túlzottan egybe-mosó jellegéből, másrészt a balatoni éveket bemutató dokumentumok aránylag csekély számából adódnak.

Nagy Miklós

A BALASSI EMLÉKKIÁLLÍTÁS

Mikor még csak terv volt, hogy a költő születésének négyszázéves évfordulóján kiállítást rendezünk, megkérdezte valaki: »Hogyan lehet Balassiról nagyméretű kiállítást csinálni? Maradt fenn egyáltalán valami személyes holmija? Erre a kétkező kérdésre ilyenforma választ adott az emlékkiállítás: Tárgyi emlék valóban nem maradt fenn egyetlen darab sem, amelyet Balassival közvetlen kapcsolatba hozhatnánk, sajátkezü verskézirata is csak egyetlenegy ismeretes — de életrajzát és életművét sokszoros szál fűzi össze a magyar történelemmel és irodalommal, s így tárgyi és írásos emlékek,

könyvek és képek nagy sokasága alkalmas arra, hogy költészetét, egyéniségét, irodalmi jelentőségét szemléltesse. A rendezőségnek itt is, mint a legtöbb kiállításnál, az volt egyik gondja, hogy a gazdagon kínálkozó anyagból hogyan válogassa ki — az adott elhelyezési lehetőségekre számítva — a legfontosabbakat és legszemléletesebbeket.

A fő mozzanatok mindegyike szinte korlátlan bemutatási lehetőségeket nyújt. Csak a legfontosabbakat említsük meg: *Műveltsége* egybefoglalta a klasszikus ókoraknak a humanizmusban új életre kelt hagyományát, a latin és nemzeti nyelvű európai renaissance

költészetét, irodalmat, a magyar történetírás és irodalom kezdeményeit s a reformáció első, felfelé törő korszakának nem egy alkotását. *Családja*, felesége révén részese s végeredményben áldozata volt a feudális birtokosok vagyongyarápító harcainak. *Katonakodása* Erdélyben, Lengyelországban, majd Egerben és utoljára Esztergom falai alatt nemcsak költői élmények gazdag forrása volt, hanem hazaszeretetének, jellemének formálójá. *Szerelmeinek* krónikája ad kulcsot két fontos versciklusának és többi szerelmes versének hiteles értelmezéséhez.

Költői öröksége a magyar lírának legelevenebb hagyománya volt a XVII. században, a népköltészetben és nagy lírikusaink művében napjainkig nyomon követhető.

Balassi költészetét a világi költeményeit tartalmazó kódex felfedezése óta, alig nyolcvan éve ismerjük a maga valóságos gazdagságában. Életének fordulataira csak az újabb kutatások, elsősorban Eckhardt Sándor művei derítettek fényt. Ha vannak is még tisztázandó kérdések, az irodalomtudomány biztos alapot adhatott a kiállítás összeállítására. Igen bő a levéltári anyag: a költőnek és családjának levelei, iratai, különféle periratok és más hivatalos akták állnak rendelkezésre. Forrásait, mintáit Eckhardt és Waldapfel József kutatásai alapján ismerjük.

A kéziratos és nyomtatott kiállítani valók ilyen módon készen álltak. A kiállítás természetesen nem lehetett könyv- és iratgyűjtemény: a hiányzó személyes tárgyak hiányát a család egykorú és későbbi emléktárgyaival, XVI. századi fegyverekkel és bútorokkal, s főleg a kor metszetanyagával, várak fényképével anyagból pótolni lehetett.

Az anyaggyűjtés hosszú és sokoldalú munkát kíván egy-egy kiállítás előkészítése során, ez mégis csupán az első lépés. Ezzel párhuzamosan halad kezdettől fogva a kiállítás szerkesztésének, főbb témacsoportjainak beosztása, tervezése.

A kiállítás szerkezete három tényező egyeztetéséből alakul ki. Ezek: a mondanivaló, a bemutatandó anyag és helyiség. Mondanivalón nemcsak olyasféle alapigazságokat értek, hogy Balassi a magyar nyelv, világi líra megteremtője stb., hanem mindazt az ismeretanyagot, amit a látogatók emlékezetébe kívánunk plántálni. Ennek minden lényeges pontját előre meghatározza a kiállítás forgatókönyve.

A mondanivaló tehát adva van, változtatni csak akkor lehet rajta, ha rendezés közben kiderül, hogy lényeges hiánya vagy hibája van. Ugyancsak adottság a helyiség is, amelyen legfeljebb módosítani lehet olyan technikai megoldásokkal, mint a körívvel tagolt vászonfal. A három tényező közül leg rugalmasabban kezelhető a bemutatandó

anyag. A feltétlenül szereplő könyvek és tárgyak (kéziratok, kiadások, családi ereklyék) a tematika igényei szerint elég nagy variálási lehetőséggel egészíthetők ki.

Keresztury Dezső az ITK 1954. évi 3. számában, az irodalmi emlékkiállításokról szóló cikkében szükségmegoldásnak mondta, hogy a Jókai emlékkiállítást a Nemzeti Múzeum kupolatermében és dísztermében rendezték meg. Ez a szükségmegoldás — a jelek szerint — hagyományossa fog válni. Itt rendezték meg a Balassi kiállítás után a Csokonai, József Attila és Bartók emlékkiállítást is.

A rendezőség számára több szempontból előnyös az állandó hely, még ha nem is felel meg tökéletesen az irodalmi kiállítás igényeinek. A közönség biztosabban megtalálja az egymás után rendezett kiállításokat, a termekben könnyebben tájékozódik, ügyelme hamarabb ráterelődik a fontos mozzanatokra.

A két különböző terem már magában is rákényszerít a beosztás bizonyos ismétlődésére. Az impozáns építészeti keret adó kupolaterem a történelmi és irodalmi előzmények nagyvonalúbb bemutatására alkalmas. A beépített falakkal eredeti szépségétől megfosztott díszteremben viszont az életrajz és életmű részleteit lehet elhelyezni, mert itt a látogatók közelebből és nyugodtabban szemlélhetik a kiállított anyagot.

A hasonló felépítés azonban szükségessé teszi, hogy az ismétlődő kiállítások részletmegoldása változatos legyen. A látogató ne lépjen be azzal az érzéssel, hogy ezt a kiállítást már látta, csak az író neve változott.

Balassi bemutatása kevesebb kiállítási egységet, nyugodtabb, levegősebb elrendezést kívánt, mint a rendkívül sokrétű Jókai-életmű. A Jókai-kiállítás megpróbálta követni az író fantáziájának szárnyalását, s egyes részeiben talán túlszűfolt is lett. A Balassi-kiállításnak «csak» gazdag életpályán kellett elkísérnie a hőst.

A nagyterem tematikáját a hat fülke felírása így jelezte: Ifjúság, A fiatal fa (tanuló évek, erdélyi és első lengyelországi út), Eger, vitézeknek ékes iskolája (végvári harcok, Losonczy Anna), Forgandó szerelem, változó szerencse (bujdosás, Coelia-versek), Az jó hírért névért (az esztergomi ostrom), Örökség.

A címnek használt négy versrészlet természetesen csak hangulati összefoglalásul szolgált, a tematika magyarázatát a fülkékre és az egyes tablókra vonatkozó rövid szövegek adták meg. Az egyik tárló tájékoztató szövege például ezt mondta: «Méltatlan körülmények közt hanyólik idegen földön.» «Az Oceánus mellett» számot vet életével és a «hősi önfeláldozásra készen tér haza.» Ugyanitt a fülke összefoglaló magyarázata így szólt: «Házasságát érvénytelennek, fiát törvénytelennek

nyilvánítják, birtokaiból kiforgatják rokonai. Reményét vesztes Lengyelországba bújdosik, hogy ott harcoljon a török ellen. Ott találkozik utolsó szerelmével, Wesselényi Ferencével. Bújdosásában írja legszebb istenes énekeit.»

A nagyterem közepén külön téma egészítette ki az életrajzi rendben elhelyezett anyagot: a Balassi-strófa kialakulása, költői képei, kapcsolata a zenével s végül: Balassi és a nép. A kupolateremben elhelyezett táblák és tárlók egyik oldalán irodalmi mintaképeit, másikon a Balassi-hagyományt szemléltették.

A kiállításnak a figyelmet magára vonó központi főtáblán kaptak helyet a legfontosabb tárgyak és könyvek: A költőt ábrázoló festmény, mint az egyetlen hiteles ábrázolás. A Balassi-kódex. Az egyetlen fennmaradt sajátkezü verskézirat. A család zászlói, címere, fegyverei és ékszerei A családi biblia, melyben a költő születésének dátuma s halálának körülményei vannak bejegyezve.

Ennek a központi résznek egyetlen szépséghibája, hogy a verskézirat csak fényképmásolatban szerepelhetett. Nem elemezhetjük itt azokat a levéltári raktározási problémákat, melyek miatt az eredeti példány nem volt hozzáférhető. Az illetékeseknek azonban gondolkodni kell azon, hogy a levéltári gyűjtemény-egységeken belül milyen megkülönböztető jellel kellene ellátni a különlegesen fontos, becses iratokat, hogy ezeket bármikor kiemelhessék.

Az egészében szimmetrikus és részleteiben is arányosan tagolt rendezés bizonyos ritmust adott az egész kiállításnak. Ez a látogatók szemléletét is segítette. A közönség figyelmét és elmélyedését illetőleg nem szabad indokolatlan illúziókat táplálni. A látogatóknak jelentős része (főleg az általános iskolásokra gondolok) alig vesz észre egyebet, mint a kiállított ruhákat, fegyvereket s néhány nagyon feltűnő képet. A türelmesebb, de nagyobb irodalmi tájékozottsággal nem rendelkező néző általában megfigyeli az illusztrációkat is, és elolvassa a kiemelt szövegeket. A teljes anyag tanulmányozását csak a szakmabeliektől: tanároktól, egyetemi és főiskolai hallgatóktól és természetesen íróktól meg irodalomtörténészekről várhatjuk. Az összes régi okmányok, levelek kibetűzésére valószínűleg ők sem hajlandók, de a megfelelő jelzések (nyíl, keretezés) rá is vezetik őket, mit »kell« elolvasniok.

A fontos témaegységeket képes-feliratos tábla és hozzátartozó tárló szemléltette. Ezek a tárló-tábló egységek adtak útmutatást a »közepes figyelmű« látogatóknak.

Az »ifjúság« feliratu fülke tábláján például a következő látnivalók voltak: a költő születési helye: Zólyom vára, a családi biblia, születési dátuma (nagyítva), apjának arcképe, verse és párbajra hívó levele, anyjá-

nak levele és a »családi fészek«-nek, Liptó-újvárnak képe. A táblához tartozó tárló tágabb időhatárok közt mutatta be a családot: két királyi adománylevél, II. Endréé 1229-ből, IV. Béláé 1246-ból; II. Lajos elismervénye, hogy Balassi Ferenc (aki a mohácsi csatában esett el) 4000 forintot adott az ország szükségére; Balassi Jánosnak, a költő apjának levele üldözőjéhez, Melith diósgyőri kapitányhoz; anyjának levele 1573-ból, férjéhez; a hírhedt nagybácsiról szóló dráma: Comœdia Balassi Menyhárt árulatasáról. A tárgyi anyag ebben a tárlóban kétféle. Csak szemléltetésre szolgáltak az egykorú játékegyverek: apró vérték, pisztolyok. Balassi Bálint nem ezekkel, de *ilyenekkel játszott* gyermekkorában. Családi emléktárgyként három címeres pecsétnyomó volt látható, lenyomatával együtt.

A táblákat egykorú, a tartalommal lehetőleg összefüggésben levő motívumokból összeállított díszítés keretezte. A versek többnyelvű, részben népi forrásait bemutató tábla kerete lengyel, szlovák, román, horvát himzésmintákból alakult ki. Az Istenes énekek első kiadásának könyvdíszei több helyen szerepeltek díszítő motívumként. Az egész kiállítás grafikai képének stílusosságát emelték az egykorú betűtípusokkal készült feliratok és metszetekről készült fényképek is. A korhű hangulatot nem zavarták meg a várakról, a tájakról készült felvételek sem.

Az egyes tárlók között bútorok, használati tárgyak, a falon pedig egyes képek, iratok voltak elhelyezve. Egyik-másik így bemutatott metszet különösen jó szemléltetést adott. Így: egy udvari bál képe (Balassi nevezetes juhásztáncára utalva), színes metszet Danzigról vagy Esztergom ostromának egykorú ábrázolásai. A kiállítás bemutatta azoknak a férfiaknak arcképét, akik szerepet játszottak Balassi életében. Az asszonyok — arckép híján — aláírásukkal, nevükkel vagy a róluk szóló verssel szerepeltek.

Az eredetiből kifényképezett részletekkel is látható volt Balassi »tankönyve«, az a Volaterranus-féle hatalmas gyűjtemény, amelyből Bornemisza Péter oktatta a gyermek Bálintot. A Magyarország történetéről szóló részt Bornemisza különösen sok szeljegyzettel kísérte. A kötet végén viszont gyerekes kézírás látható: A kegyelmed tanítványa Balási Bálint. Talán tőle származik a kötet címbetűinek tréfás kidíszítése is: emberarccal, számfüllel. Ezt a kötetet, a családi bibliát és az arcképet az esztergomi múzeum adta kölcsön a kiállítás idejére.

Még csak vázlatosan sem ismertethetjük az emlékkiállítás egész anyagát, de meg kell még emlékeznünk néhány speciális szemléltetési módszerről.

Két verset: a Katonaéneket és a »Júlia két szemem« kezdetűt versszakonként egy-

korú metszetek illusztráltak. A látogatók megjegyzései azt bizonyították, hogy az irodalmi művek és a korabeli képzőművészetek kapcsolatainak megértésére az ilyen módszer különösen alkalmas.

A két terem közti átjáróban két térkép mutatta be a költő életének több állomását s más fontos helyét. Az egyiken Balassa várai, házai, birtokai, bányái, szőlői, harcai, szerelmei, útjai, levelei voltak megjelölve; a másikon költői kapcsolatai, kéziratának lelőhelyei és verseinek kiadási helyei.

A Balassi-strófa fejlődéséről szóló tárló példákat mutatott a 19 szótagos sorokból álló versszakra, a belső rímek feltüntetésére s a szilárdan 6/6 7-es osztású, teljesen kiforrott strófákra. Figyelemre méltó kísérlet ez a versforma változásának szemléltetésére.

Az irodalmi kiállítások bevált, nagysikerű sorozatát feltétlenül folytatni kell. Az eddig alkalmazott megoldások bizonyára új ötletekkel fognak még gazdagodni. Sajnálatos

azonban, hogy a tapasztalatokon kívül semmiféle kézzelfogható emléke nem marad a kiállításoknak. Katalógus, ismertető füzet nem készül róluk, az összegyűjtött tárgyak visszakérülnek őrzési helyükre, különböző gyűjteményekbe, még a képes táblákat sem őrizhetik meg későbbi bemutatásra, mert a következő irodalmi kiállítás képei ugyanazokra a táblákra kerülnek.

Bírálatot — mint a rendezőbizottság tagja — nem írhattam. Inkább dokumentumnak szántam ezt a rövid ismertetést: így készült a Balassi emlékkiállítás.

(A kiállítás 1954. okt. 20-tól dec. 31-ig volt nyitva. 34.000 látogató tekintette meg. Rendezésében résztvett: Az Országos Széchényi Könyvtár, Országos Történeti Múzeum, Országos Levéltár, Petőfi Sándor Irodalmi Múzeum és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság. A rendezőbizottság vezetője Keresztury Dezső, szaktanácsadója Eckhardt Sándor, tervező grafikusa Illés Árpád volt.)

Vargha Balázs

AZ IRODALOMTÖRTÉNETI FŐBIZOTTSÁGNAK AZ IRODALOMTÖRTÉNETI KONGRESSZUS ALKALMÁBÓL 1955. NOVEMBER 4-ÉN TARTOTT ÜLÉSE

Az Irodalomtörténeti Főbizottság a Kongresszust követő napon a külföldi vendégek részvételével ülést tartott. A főbizottsági ülés a Kongresszus értékelésével és nemzetközi kapcsolataink kiterjesztésének a kérdéseivel foglalkozott. Rövidítve ismertetjük az ülés jegyzőkönyvét:

A Főbizottság ülésén jelen voltak az Irodalomtörténeti Kongresszus külföldi vendégei és a Főbizottság tagjai.

Az értekezletet *Sőtér István* levelező tag, az Irodalomtörténeti Főbizottság elnöke nyitotta meg:

Mai ülésünknek különös jelentőséget ad az, hogy zárópontja lesz a most lefolyt háromnapos Irodalomtörténeti Kongresszusnak. Ennek az ülésnek a hivatása, hogy összegezze a Kongresszus tanulságait és kiterjessze figyelmünket egy olyan kérdésre, amelynek fontosságát talán az elmúlt három nap alatt éreztük át igazán, nemzetközi kapcsolataink kérdésére. Kérem kedves külföldi vendégeinket, akik olyan nagy mértékben támogatták ennek a Kongresszusnak a munkáját, vegyenek részt az értékelés munkájában is és hallgassák meg azokat a javaslatokat, amelyeket nemzetközi kapcsolataink megeremtése érdekében itt elő fogunk terjeszteni. A mai ülésünknek két napirendi pontja lesz:

1. Bóka László lev. tag. az Akadémia I. osztálya titkárának értékelése a Kongresszusról,
2. Tolnai Gábor lev. tag. javaslatai nemzetközi kapcsolataink kialakítására.

Kérem a Főbizottságot, hogy a két anyagot együttesen vitassa meg.

Bóka László levelező tag: Nem szeretnék a vita elébe vágni, hiszen mai összejövetelünknek az lenne elsősorban a feladata, hogy a Főbizottság tagjai, illetve külföldi vendégeink mondják el őszinte kritikájukat lezajlott Kongresszusunkról. Előljáróban csak azt szeretném mondani, hogy ennek a Kongresszusnak első és legnagyobb eredménye a mi szemünkben az, hogy egyáltalán eljutottunk odáig, hogy egy ilyen kongresszust tartani tudtunk. Ebben a Kongresszusban benne van tíz esztendő munkája és annak szántuk, hogy a magyar marxista—leninista irodalomtudomány zászlóbontása, fiatal gárdánk seregszemléje és bizonyos értelemben mérlege is legyen eddigi munkánk. Tíz évi munkánk során ugyanis nagyon sok mulasztást kellett pótolnunk. Olyan feladatokat kellett elvégezni, amelyek a magyar irodalom történetének fehér foltjai voltak hivatva eltüntetni. A legújabb időben megjelent művek azonban — gondolok itt *Waldapfel József*nek a felvilágosodás koráról és *Kardos Tibornak* a magyar renaissanceról szóló monográfiájára, tehát a már egész korokat összefogó művek azt bizonyítják, hogy lassanként elérkeztünk a nagyobb szintézisek lehetőségéhez is. Ez egyben azt is jelenti, hogy a nagy elvi kérdések végleges tisztázásának az ideje is elérkezett. A Kongresszus középpontjába ezért került a realizmuskérdése. Mi úgy értékeljük, hogy helyesen választottuk ezt központi problémának, mert a realizmus kérdése a magyar irodalom története legnagyobbjainak a pályáját és egész fejlődésének a vonalát bevilágítja; azt gondoljuk, hogy helyesen választottuk azért, mert ez a kérdés a marxista—leninista esztétikának egyik középonti problémája s ez vezet el minket legbiztosabban mai irodalmunk helyes megítéléséhez, a szocialista realizmus magyar megvalósulásának helyes bírálatához.

Bóka László ezután az egyes előadásokról és vitákról szólt. Mivel általában a marxista—leninista kritika elsősorban a XVIII. századtól a XIX—XX. századig terjedő korszak jelenségeivel foglalkozott, így a régi magyar irodalmat aránylag a legkevesebb marxista—leninista értékelő munka vizsgálta. Az e korszakkal foglalkozó referátum és az egész vita nagy eredménye, hogy erre a területre igen élesen vetődött a Kongresszus érdeklődése és ennek során olyan alapvető kérdések merültek fel, mint pl. a lírai realizmus kérdése, amely legszélesebben éppen a régi magyar irodalom tárgyalása közben bontakozott ki.

Barta János referátumának és a vitának legnagyobb pozitívuma, hogy élesen ráirányította a figyelmet a magyar kritika történetével kapcsolatos tartozásainkra. A referátumnak

egyik legjelentősebb eredménye az volt, hogy meg tudta mutatni, bizonyos elvi kérdések, ideológiai elméletek, miként merülnek fel és hogyan válnak általánossá. A vita rávilágított arra, hogy nem végeztük el a munkát pl. az objektív idealizmus irodalmi képviselőinek helyes értékelése terén.

Rátérve az élő irodalomról szóló vitára, Bóka elvtárs kiemelte, talán először történt meg az, hogy a magyar irodalomtörténészek középponti kérdéssé az élő irodalmat tették. Régebben kivétel volt az az egyetemi tanár, aki a korabeli írókról egyáltalán szót ejtett. Az Akadémia pedig nem foglalkozott ilyen kérdésekkel, legfeljebb akkor, ha éles támadást akart intézni valamelyik haladó írónk, Ady vagy Móricz Zsigmond ellen. Most pedig a legelevenebb, a legelőbb irodalomról folyt elvi vita, mely igazolta és megerősítette, hogy mai irodalmunkban az írói ábrázolás legigazibb módszere a szocialista realizmus.

A Kongresszus igazi értéke, nagyon röviden összefoglalva — folytatta Bóka László — az volt, hogy a kérdések élesen, világosan, elvi tisztasággal merültek fel. Másik nagy értéke pedig az, hogy elkerültük a provincializmus veszélyét: külföldi vendégeink részben saját irodalmuk tapasztalataira támaszkodó, részben pedig elvi kérdéseket fejtegető hozzászólásai kitágították problémáinkat, és beemelték a magyar irodalom problematikáját az egész emberi, kulturális fejlődés láncolatába. Harmadik nagy pozitívumnak tartjuk, hogy ezen a Kongresszuson a felszólalók között sokan voltak a fiatalok. Bebizonyosodott az, hogy sikerült egy olyan fiatal irodalomtörténészgárdát felnevelnünk, amely szilárdan és határozottan áll a marxizmus—leninizmus talaján. Reméljük, hogy kritikai és tudományos működésük egészséges levegőt fog hozni egész irodalmi életünkbe. Végül a Kongresszus legfőbb értékének azt tartjuk, hogy akár a régi magyar irodalomról, akár az élő irodalomról, akár a kritikai realizmus koráról szoltunk, végeredményben mindenfajta vita végső értelme a mai magyar irodalmi helyzet megjavítása felé fordult. Azért foglalkoztunk a lírai realizmus kérdéseivel olyan behatóan, hogy a mai magyar költőknek tudjunk segítséget adni. Azért merültünk el a kritika problémáiban, hogy a mai magyar kritikát tudjuk megjavítani, tehát az egész Kongresszusnak volt egy jelen felé forduló, a jelen helyzetbe beleszóló, a jelen helyzetet megmozdító arca.

A Kongresszusnak voltak hibái is. Úgy láttam, hogy a viták még mindig nem voltak elég élesek, bizonyos kérdésekben nem bíráltuk élesen sem eddig végzett munkánkat, sem pedig az elhangzott referátumokat. A nézetek ugyan világosan kibontakoztak a vita során, de nem ütköztek meg minden esetben. A Kongresszus másik hibája az volt, hogy nem gondoltuk át eléggé az egyes referátumok szerepét. A régi magyar irodalmi vitában a referátumból kimaradt a magyar irodalomnak egy olyan központi alakja, mint Zrínyi. Ez nem Tolnai elvtárs hibája, hiszen magam is olvastam előzőleg a referátumot és egyetértettem vele. A gyakorlatban azonban kiderült, hogy bár Zrínyiről van egy kitűnő monográfiánk, mégis, ha egy ilyen központi alakot kikapcsolunk a fejlődés menetéből, akkor az egész kép akarva-akaratlanul eltorzul. Ugyanez volt a helyzet Barta elvtárs referátumában, ahol a magyar kritikai realizmus legnagyobbjai maradtak ki azért, hogy a kritikának bizonyos elvi kérdéseit felvehesse. A legújabbkori irodalomnál pedig beértük azzal, hogy a referátum annak csak egyetlen részét, a prózairodalmat, mégpedig fősúlylal a regényirodalmat tegye központi kérdésévé. Helyesebb lett volna ehelyett egész, összefoglaló képet alkotnunk a mai magyar irodalomról, nemcsak a prózáról, hanem a drámáról és a líráról is. Az egyes referátumok között túlságosan nagy hézagokat hagytunk. A kritikai realizmus tárgyalása végeredményben a századforduló körül lezárult és azt az óriási korszakot, amelybe Ady, Móricz Zsigmond működése és a Nyugat harcai is beletartoztak, elhagytuk és ez bizonyos mértékig a történeti előzmények világos hátterétől fosztotta meg vitánkat.

Kongresszusunk legkomolyabb hibájának azt tartom, hogy nem sikerült az írókat mozgósítanunk. Nem először kíséreltük meg, hogy az írókat bevonjuk munkánkba, ez azonban eddig nem sikerült. De változatlanul azt hiszem, hogy nem szabad csupán az írókra és az Írószövetségre hárítanunk ezért a felelősséget. Ha a mi irodalomtörténészeink aktív szereplői lennének a magyar kritikai életnek — s itt kritikán nemcsak az elmarasztaló kritikát, hanem a méltató, az újat felfedező és támogató kritikát értem — ha közvetlenebb kapcsolatot teremtettünk volna már a múltban az irodalmi élettel, akkor ezt nagyobb siker koronázta volna. A vita megindításául és bevezetésül én csak ennyit kívántam mondani.

Tolnai Gábor levelező tag: A magyar irodalomtörténetírás kapcsolatai a Szovjetunió és a népi demokratikus államok irodalomtudományával az utóbbi években jelentősen erősödtek, a személyi kapcsolatok, a kiadványok kölcsönös megismerése révén. Irodalomtudományunk azonban sok kárát látta annak, hogy ez a kapcsolat nem volt elég szervezett és így csak részben értékesíthettük a Szovjetunió és a népi demokratikus államok tudósainak gazdag tapasztalatait. A jelenlegi Kongresszus ezen a téren fordulatot jelent: külföldi vendégeink részvétele a magyar irodalomtörténészek vitáiban, előadásai és a velük való közvetlen beszélgetések rendkívüli segítséget jelentenek további munkánk számára. A kapcsolatok rendszeressé válását nagymértékben akadályozta az a körülmény is, hogy a Magyar Tudományos

Akadémiának eddig nem volt irodalomtörténeti intézete és így a baráti államok irodalomtörténeti intézeteivel való együttműködésünknek nem volt meg a szervezeti bázisa. Az intézet megalakulásával most ez az akadály is megszűnik és így meg lehet kezdeni kapcsolataink rendszeressé tételét. Tolnai elvtárs ezután az alábbi javaslatokat terjeszti elő:

1. A Kongresszus vitáinak anyagát tartalmazó kiadványt, mely két hónapon belül megjelenik, megküldjük a Kongresszus valamennyi külföldi résztvevőjének és külön a Szovjetunió és a népi demokratikus államok irodalomtörténeti akadémiai intézeteinek. Az intézeteket felkérjük majd arra, hogy a Kongresszusnak együtt olvasható egész anyaga alapján — valamelyik folyóiratukban — bírálatot tegyenek közzé a most lezajlott tanácskozásokról, s ezzel az utólagos hozzászólással is segítsék a magyar irodalomtörténészeket a realizmus problémájának további vizsgálatában. Egyúttal nagy megtiszteltetésnek vennénk, ha az egyes baráti államok irodalomtörténészei körében a jövőben tartandó elvi jelentőségű viták anyagát viszont megkapná a mi intézetünk hozzászólás és folyóiratainkban való ismertetés végett.

2. Kiadványainknak az eddiginél gyorsabb, kölcsönös megismerése érdekében a Magyar Tudományos Akadémia megalakuló irodalomtörténeti intézete elvállalja, hogy valamennyi irodalomtörténeti folyóiratunkat — melyek száma a jövő évben hatra emelkedik — megjelenésükkor rendszeresen megküldi a baráti államok akadémiai intézeteinek. Hálások lennének, ha a mi intézetünk is kapna cserébe majd bizonyos kiadványokat.

3. A Magyar Tudományos Akadémia 1956-ban Acta Literaria címen idegen nyelvű folyóiratot indít. Nagyon örülnénk, ha e folyóirat munkatársaiul külföldi tudósokat is megnyerhetnénk, közöttük elsősorban mostani vendégeinket.

4. A magyar irodalomtörténészek az elkövetkező hónapokban fogják kidolgozni a négy kötetes összefoglaló magyar irodalomtörténeti kézikönyv szerkezetét és tematikáját. Nagy segítséget jelentene számunkra, ha a baráti államok akadémiai intézetei megbírálnák ezt a tematikát. Ennek érdekében azt idegen nyelvre fordítva megküldenénk valamennyi intézetnek.

5. A megalakuló intézet számára rendkívül fontos a kutatók és az aspiránsok külföldi tanulmányútjainak a szaporítása, a baráti államok irodalomtörténészei tapasztalatainak átvétele és az ottani könyvtárakban való munka céljából. Esetleg lehetséges volna ilyen tanulmányutakat szervezni a kutatóknak és az aspiránsoknak az intézetek közötti cseréje alapján. Kérjük, hogy amikor ezt a kérdést konkrétebb formában a baráti akadémiaik elé tudjuk majd terjeszteni, az illetékes intézetek támogassák e terv megvalósulását.

6. Rendkívül termékenynek és munkánk szempontjából igen gyümölcsözőnek tartanánk, ha évenként egyszer sor kerülhetne a marxista irodalomtörténészek közös vitáira, más és más országokban. Nagy örömmel értesültünk Dolansky professzor bejelentéséből arról, hogy jövőre Prágában lesz ilyen összejövetel az irodalom népi jellegének kérdéséről. A Scebina professzor által mondottakra gondolva különösen fontosnak érzém, hogy — megfelelő előkészítés után — az irodalomelméleti terminológiák egységesítéséről is legyen egy alkalommal közös vitánk. De ugyanígy kíváncsok lenné továbbí nemzetközi eszmecserét folytatni a szocialista realizmus, illetve a kritikai realizmus kérdéséről, valamint napirendre tűzni más irányzatok (renaissance, klasszicizmus, romantika stb.) problémáinak nemzetközi megvitatását is.

Sötér István elnök: Kérem hozzászólásaikat mind a két napirendi ponthoz. Mielőtt azonban a vita megindulna, szeretnék máris egy konkrét javaslattal hozzájárulni: Meg kellene valósítani, hogy a magyar irodalomtörténeti témákkal foglalkozó szovjet aspiránsok és a népi demokráciák magyar témákkal foglalkozó kutatói néhány hónapot tölthessenek nálunk, kutatások céljából. Ilyen módon komoly segítséget adhatnánk s ez termékeny talaj lenne a kölcsönös kulturális kapcsolatok elmélyítésére.

Baróti Dezső, az irodalomtudomány kandidátusa, egyetemi tanár: Tolnai Gábor előterjesztésének valamennyi pontját kiegészíteni javasolja az egyetemek közötti kapcsolatokkal. Így az irodalomtörténészek nemzetközi kapcsolatai nemcsak az akadémiai intézetre korlátozódának, hanem felölelnék az egyetemek irodalomtörténeti tanszékeit is. A kölcsönös tanulmányutakat az egyetemekre is ki kellene terjeszteni. A szegedi egyetem pl. hosszabb időre is vendégül látná valamelyik baráti ország egy fiatal kutatóját, a kölcsönösség elve alapján. Tanulmányozni kellene azt is, hogy milyen szervezeti kapcsolat létesüljön a Szovjetunió és a népi demokráciák irodalomtörténészei között.

Sötér István elnök: A következő két kérdésben kéri a Főbizottság, különösen pedig külföldi vendégeink véleményét: Foglalkoztunk már azzal a problémával, ne hozzunk-e létre egy marxista irodalomtörténészekből álló nemzetközi szervezetet, s felmerült az a másik gondolat is, hogy ne keressünk-e utat valamely tágabb nemzetközi irodalomtörténész szövetséghez, vagy szervezethez. Szándékoznak-e a szomszédos országok irodalomtörténészei ilyenfajta nemzetközi kapcsolatokat felvenni? A Főbizottságban korábban az a meggyőződés alakult ki, hogy egy külön marxista irodalomtörténész szervezetet ne hozzunk létre, ugyanakkor azonban maradjunk egymással a legszorosabb kapcsolatban.

Julius Dolansky akadémikus (Csehszlovákia): A Kongresszus eredményeit összegezve elmondja, nagyon meglepte, hogy mennyire előrehaladott a magyar irodalomtörténet a régi magyar irodalom kutatásában. Alá kell húzni — mondotta, hogy milyen fontos a régi hagyományokhoz való visszatérés és ezeknek a jelenben történő eredményes felhasználása. Számunkra az is például szolgált itt, hogy mindhárom napon a vita mindig a mai problémákhoz tért vissza. A kritikai realizmussal kapcsolatos vita, a XIX. század irodalma megmutatta, mennyire szükséges a terminológia és az alapfogalmak tisztázása. A harmadik nap vitája rámutatott arra, hogy az irodalomtörténészeknek és kritikusoknak szorosabban és természetesebben kellene együttműködniük az írókkal. Nálunk Csehszlovákiában is hasonló a helyzet.

Ezután elismerőleg szólt a vitákban nagy számmal résztvevő fiatal tudós generációról és a szakértő és fegyelmezett közönségről. Majd Tolnai Gábor javaslatait sorra véve, értékes kiegészítéseket tett. A folyóiratok cseréjét úgy kellene megoldani, hogy azok eljussanak valamennyi szakintézethez, s a könyvtárakban is megtalálhatók legyenek. Éppen ezért a cserét több példányban kellene biztosítani. A csehszlovák irodalomtörténészekkel együtt örömmel vállalja a meginduló Acta Literáriában való közreműködést, de kéri a magyar elvtársakat is, hogy minél többen dolgozzanak az ő folyóirataik számára is. A kutatók kölcsönös látogatásának gondolatát nagy örömmel üdvözlöi. Az együttműködéssel kapcsolatban meg lehetne vizsgálni, hogy nem volna-e helyes a szláv filológusok már meglévő szervezetéhez csatlakozni. A szomszédos országok nem szláv irodalomtörténészei is bekapcsolódhatnak ebbe a szervezetbe, amely úgyszólván a Szovjetunió és a népi demokráciák filológusait egyesíti. Hasznosnak tartaná ezenkívül, ha az akadémiai intézetek kicserélnék egymás között a tudományos munkatervüket. Ilyen alapon össze lehetne hangolni az egyes országokban folyó irodalomtörténeti munkákat, s tervbe lehetne venni nemzetközi konferenciákat is a közös problémák tisztázására. A Kongresszus ideje alatt létrejött baráti, őszinte szellemet tovább kell ápolni és ez a jövő együttműködés záloga lesz.

V. R. Sčerbiná, a filológiai tudományok doktora (Szovjetunió): Szeretnék rámutatni a Kongresszus egyik legértékesebb jelenségére. Elismeréssel kell adózni nemcsak a tanároknak, előadókknak, hanem tanítványaiknak, a magyar irodalomtörténészek fiatal generációjának is. Igen értékesnek találtam azt a minden dogmatizmustól és előítéletektől ment gondolkodást, amelyet itt bebizonyítottak. Úgy vélem, a magyar írók számára hasznos lenne, ha közelebb kerülnének ehhez a fiatal irodalomtörténész nemzedékhez és együtt dolgoznának.

Az irodalomelméleti terminológia közös megvitatására vonatkozólag hozzáfűzi, hogy helyesebb lenne, ha az egyes akadémiai intézetek először saját országukban rendeznének ilyen jellegű vitát, hogy összegyűjtsék az egyes országok irodalomtörténészeinek véleményét. Nemzetközi konferenciát csak az országos konferenciák lezajlása után célszerű összehívni esetleg a jövő év vége felé. Nemzetközi kapcsolataink szervezettebbé tételével kapcsolatban megjegyzi, hogy ezek annál gyümölcsözőbbek, minél szélesebbkörűek. Figyelembe kell venni annak a fontosságát is, hogy a marxista irodalomtörténészek munkája minél szélesebb körbe jusson el. Ezért célravezetőbb lenne, ha a már meglévő nemzetközi irodalomtudományi szervezetekben vennék részt. Ha olyan szervezetről lenne szó, melyben nemcsak marxisták, hanem más világnézetű tudósok is részt vesznek, amelynek tagjai, bár különféle irányzatok követői, de tudományukhoz tudományosan közelednek és a szervezet nem kifejezetten reakciós célkitűzésekkel létesült, az ilyen szervezetet nem kellene elkerülni.

Gerhard Steiner függetlenített tudományos kutató (Német Demokratikus Köztársaság): Szerencsés választásnak bizonyult, hogy a Kongresszus középpontjába a realizmus kérdése került. Kitént ez a viták során is, amelyek igen termékenyek voltak. A téma megbeszélésében nemcsak a magyar tudósok vehettek részt, hanem annak különböző tudományos szakterületeket érintő közös jellege miatt a külföldi vendégek, szlavisták, romanisták, germanisták is elmondhatták véleményüket. Ez a tény is mutatja, hogy az egyszerű szakkérdéseken túl fontos nemzetközi feladatok vannak az irodalomtörténet terén, amelyek megoldásához nagy szükség van a szervezett nemzetközi együttműködésre. Bebizonyosodott, hogy szükség van az ilyen jellegű kongresszusok megrendezésére, külföldi kutatók részvételével. Egyrészt meg kell tartani az ilyen nemzeti jellegű kongresszusokat, másrészt olyan nemzetközi kongresszusokat kell rendezni, amelyek általános, az irodalomtörténet nemzetközi problémáinak megvitatására törekednek ki célul a javaslatban is említett témák alapján. Az ilyen kongresszusokat nemzetközi bizottság készítené elő, amely a legszorosabb kapcsolatot tartaná a vendéglátó országok tudósaival s amely felelős lenne a vita vezetéséért.

Szabédi László egyetemi tanár (Román Népköztársaság): Felhívja a figyelmet olyan feladatok megoldására, mint pl. a két világháború közötti szakasz problémái, mind a magyar, mind pedig a romániai magyar irodalom vonatkozásában. Ezek a kérdések csak legszorosabb együttműködés alapján dolgozhatók fel. Ezzel kapcsolódik Tolnai elvtárs javaslatához. A Román Népköztársaság magyar irodalomtörténészeinek a magyarországi irodalomtudományval való kapcsolata különleges problémákat jelent. A romániai magyar irodalomtörténészek

nem képviselhetik a magyar irodalomtörténetírást a román irodalomtörténetírás felé, és viszont a magyar irodalomtörténetészek felé sem képviselhetik a román irodalomtörténetírást. A román és a magyar irodalomtörténetírásnak egymás között kell megtalálnia nagy közös problémáit, s ezen belül találhatják majd meg a maguk munkahelyét a romániai magyar irodalomtörténetészek is.

Tudor Vianu akadémikus (Román Népköztársaság): A román delegáció részéről — mondotta — az első gyakorlati tapasztalat az, hogy megnőtt az érdeklődés a magyar irodalom és a magyar irodalomtörténet problémái iránt. Amikor a magyar irodalomtörténetre vonatkozó megállapításokat hallottuk, önkénytelenül is felmerült bennünk annak szüksége, hogy bizonyos párhuzamot állítsunk fel a magyar fejlődés és saját irodalmunk fejlődése között. Jobban megértjük azt, ami nálunk történt, s a feladatainkat is, ha mindezt egy olyan távlatba helyezzük, amelyet éppen a magyar irodalom tanulmányozása nyitott meg számunkra. A Kongresszusnak egy másik nagyon fontos érdeme az, hogy megpróbálta közelebbről tisztázni azokat az általános fogalmakat, amelyekkel ma az irodalomtörténetírás dolgozik. A Kongresszus munkálataiból kifolyólag az a kötelesség hárul ránk, hogy tartsuk meg továbbra is a fogalmaknak bizonyos belső gazdagságát és a lehetőséget arra, hogy a fogalmak köre tovább fejlődjen. Értékes volt a referátumokban az is, hogy az előadók mindenkör szem előtt tartották: lényegében véve történeti anyagról van szó. Kétségtelen, hogy a problémák feldolgozásában bizonyos elvi háttérhez ragaszkodnunk kell, de ugyanakkor a történelmi sík kategóriájához is.

A továbbiakban állást foglal a kutatások nemzetközivé tétele mellett. Véleménye szerint sem lenne helyes egy olyan nemzetközi organizációhoz ragaszkodni, amely csak egyetlen ideológiára támaszkodnék, mert ez még jobban elmélyítené a már meglevő szakadást. Az Acta Literáriának az együttműködésben komoly szerepe lenne, s a román tudósok szívesen bekapcsolódnak ebbe a munkába.

Henryk Markiewicz egyetemi tanár (Lengyel Népköztársaság): A Kongresszus és a marxista irodalomtudomány eredményeinek méltatása után az elméleti kérdésekről beszélt: Itt szinte madártávlatból végigtekintettük az egész magyar irodalom fejlődését és észrevettük, hogy a legnagyobb nehézség ott adódik, amikor meghatározzuk az egyes irodalmi irányokat, illetve ezek viszonyát a realizmushoz. Az olyan kérdések, mint egyes művek részleteiben való elemzése, egy irodalmi mű felépítése, vagy esztétikai és stilisztikai kategóriák, mindnyájunknak igen nagy nehézséget okoznak a vizsgálat során. Éppen ezért úgy látom, hogy az elhangzott javaslatoknak különösen elő kell segíteni az elméleti kérdések tisztázását is.

A nemzetközi együttműködés szorosabbra fűzésére vonatkozó javaslat rendkívül hasznos és szükséges. Helyes az a javaslat, amelyik a nemzetközi kongresszusok megszervezését vetette fel, és a másik is, amely a marxista irodalomtörténetészek részvételét javasolja szélesebbkörű irodalomtörténeti egyesületekben, így a nyugati országokéban is. A megindítandó Acta Literária mellett kívánatosnak tartanám egy nemzetközi marxista irodalomtudományi folyóirat létrehozását is. Ennek a folyóiratnak a feladata volna az is, hogy a burzsoá tudomány összehasonlító irodalomtörténetével szemben elősegítse a marxista összehasonlító irodalomtörténet megalkotását.

Waldapfel József levelező tag: A külföldi vendégek részvétele döntően hozzájárult a Kongresszus sikeréhez. Számunkra a legnagyobb élmény éppen a Kongresszus nemzetközisége volt. Vendégeink is hozzájárultak ahhoz, hogy a Kongresszus egyik-másik mozzanata felszabadító hatással volt bizonyos merev dogmatikus álláspontokkal szemben, amelyeknek legtöbben igen erősen a hatása alatt voltunk. A nemzetközi együttműködés a Kongresszus tanulságai alapján is sürgősen megvalósítandó. Egyikünk-másikunk járt már ugyan külföldi országokban, de sajnos a Szovjetunióban még egy irodalomtörténész sem volt, ami tudomány-politikánknak olyan hibája, melyet joggal szóvá lehet tenni itt is.

Waldapfel József csatlakozik mindazokhoz a javaslatokhoz, amelyek mindenekelőtt a politikailag és világnézetileg egy táborban levő tudósok szorosabb és állandóbb kapcsolatát kívánják biztosítani. A terminológiai vitával kapcsolatban Scserbina professzor javaslatát helyesli. Meg kell találni a módját annak is, hogy részt vegyünk az irodalomtudomány mindazon nemzetközi megnyilvánulásaiban is, amelyeket az imperialista országok részéről szerveznek. Meg kell oldani mindkét feladatot: A legszorosabb együttműködést a baráti országok között, s ugyanakkor a bekapcsolódást az egész világ közös irodalomtörténeti munkájába.

Turóczi-Trosler József akadémikus: A megbeszélések során külföldi vendégeink közül többen megígérték, hogy tanulmányaikat az 1956-ban meginduló Acta Literária számára szívesen bocsátják rendelkezésünkre. Az ilyen kölcsönös tudományos együttműködés az az út, amelyen a nemzetközi kutatás megszervezésének, egyesítésének a mi elgondolásunk szerint meg kell történnie. A nemzetközi együttműködést szélesíteni kell és az imperialista országok tudósai elől sem szabad elzárkózni. Már vannak kapcsolataink Ausztriával, Németországgal, a tübingi és a heidelbergi egyetemekkel. Kérem azokat a kollegákat, akik Franciaországban,

Angliában, vagy más országokban tudományos kapcsolatokkal rendelkeznek, segítsenek nekünk is ezeket a kapcsolatokat kiépíteni. A terminológiai vitára feltétlenül szükség van, mind hazai, mind nemzetközi viszonylatban.

Nagy Péter, az irodalomtudomány kandidátusa: Helyesli a nemzetközi együttműködésnek az eddigiek során javasolt két formáját. Fontos az is, hogy a nemzetközi irodalomtörténetész szervezetekben az eddiginél sokkal fokozottabban igyekezzünk részt venni egyéni tagság formájában is. Az elhangzott javaslatokhoz hozzáfűzi, hogy helyes lenne, ha a Szovjetunió és a népi demokráciák irodalomtörténeti intézetének megbízottai évenként összejönnének valamelyik ország fővárosában, egyeztetnék terveiket és megállapodnának a következő irodalomtörténeti kongresszus helyére, tematikájára stb. vonatkozólag.

Barta János, az irodalomtudomány kandidátusa, egyetemi tanár: A fogalmak tisztázásának, egyesítésének kérdésében különböző elképzelések vetődtek fel. Nem szabad azonban, hogy az elkövetkezendő munka dogmatizmusra, a fogalmak megmerevítésére vezessenek. Nem lenne helyes, ha az alapfogalmak tisztázása leszűkítette s szinte törvények kimondására vezetne. Egyszóval nem az alapfogalmak lexikális meghatározásáról van szó, hanem azoknak a fogalmaknak a körét kellene körülírni, amelyek egy fogalomhoz, pl. a kritikai realizmushoz csatlakoznak, hogy így más rokonfogalmaktól megkülönböztethetők legyenek. Ugyanez vonatkozik pl. a romantikára, a klasszicizmusra stb. is. Röviden tehát — összegezte Barta János — az alapfogalmak dogmatizálása ellen szeretnék állást foglalni és ilyen értelemben üdvözlöm örömmel az igyekezetet arra, hogy az egységesítés végre megtörténjék. A kongresszusok szervezésére vonatkozólag javasolja, hogy a plenáris ülések mellett kisebb szakbizottságok is működjenek, amelyek egy-egy elméleti, vagy más problémák megbeszélését tűznék napirendre, kapcsolódva a kongresszus központi témájához. Ezután felhívta a figyelmet a kisebb szervezeti hibák kiküszöbölésére.

Bóka László levelező tag: Engedjék meg, hogy még egyszer hozzászóljak, s elmondjak még néhány dolgot, ami a referátumokból kimaradt. Azt hiszem, nem helytelen erre visszatérni. A Kongresszus referátum anyagának összeállításakor jobban tekintettel kellett volna lennünk azokra a közös problémákra, amelyekről már tudunk s így problémáinkat eleve sokkal szélesebb perspektívába állíthattuk volna. Olyan kérdésekre gondolok, mint pl. a magyar irodalomnak a szláv irodalmakkal való kapcsolata, vagy a XX. századi magyar, román és cseh irodalomnak kialakulása és a francia szimbolizmus hatása. Nem lett volna érdektelen megvizsgálni, hogy miért éppen a verses epikában jelentkeztek bizonyos, a kritikai realizmus felé mutató nyomok irodalmunkban. Arra is gondolok, hogy a XX. század elején meginduló magyar irodalmi forradalomnak, Adyék forradalmának voltak bizonyos párhuzamos jelenségei és kapcsolatai azzal a mozgalommal, amely a Neue Rundschau-ban jelentkezett a német irodalomban, s amely a francia íróknak azt az egyesülését hozta létre, amely a Nouvelle Revue Française-ban öltött végül is testet. Nem beszélünk arról, hogy az első világháború idején bizonyos nemzetközi érintkezés alakult ki a magyar irodalom és a külföldi irodalmak között. Ha ezekre a közös problémákra gondolva vizsgáltuk volna az egyes kérdéseket, akkor előbbre jutottunk volna. A két világháború közötti irodalomra vonatkozólag pedig azt gondolom, hogy valóban nagyon sok közös megvizsgálni valóknak lenne éppen a román irodalomtudománnyal. Mert ezeket a kérdéseket — s itt nemcsak a román irodalom párhuzamos jelenségeiről van szó, hanem a csehszlovákiai és jugoszláviai magyar irodalom kérdéseiről is — hosszú ideig a különböző nemzeti sovinizmusok miatt nem tudtuk elég világosan és tudományosan feldolgozni. Reméljük, hogy a szorosabb együttműködés során ezeknek a kérdéseknek a közös megtárgyalására is alkalom nyílik.

A javaslatokhoz kapcsolódva helyesnek tartaná, ha a most megalakuló irodalomtörténeti intézetnek szervezeti és működési tervét megküldenénk a Szovjetunió és a népi demokráciák már régebbi idő óta működő irodalomtudományi intézeteinek és megkérnénk őket arra, hogy terveinkhez szóljanak hozzá, illetve tapasztalataikkal gazdagítsák azt.

Klaniczay Tibor, az irodalomtudomány doktora: Ha a Kongresszus hiányosságait össze kellene foglalni, akkor ezt leginkább a magyar irodalomtörténetírásban még elég nagy mértékben meglevő elméleti bizonytalanságban lehetne legjobban összegezni. Jelen esetben felszínre kerültek azok az elméleti bizonytalanságok, amelyek éppen a realizmus kérdése körül állottak fenn. Mégis a Kongresszus nagy eredménye, hogy ezen a téren jelentős előrehaladás történt, igen nagy mértékben külföldi vendégeink hozzászólása segítségével. Felmerülhet az a kérdés, hogy a realizmus problémájának megvitatása a legcélravezetőbb módon történt-e. Kitént, hogy a realizmus kérdése elméletileg korántsem tisztázott, s így az előadások és hozzászólások egy olyan jelenségnek az irodalom különböző korszakaiban való szerepét vizsgálták, amely jelenséget előzőleg elméletileg nem világítottak meg, s melyet így a legkülönbözőbb módon értelmeztek. Joggal felvetődik ezért az a kérdés, hogy nem lett volna-e helyesebb a Kongresszus vitáinak középpontjába a realizmus fogalmának általános elméleti tisztázását állítani. Ez kétségtelenül logikusabb és látszólag tudományosabb eljárás lett volna,

de aligha hozott volna ennyi kézzelfogható eredményt. Jórészt fiatalokból álló irodalomtörténész gárdánk talán nem is lett volna eléggé felkészülve egy ilyen hatalmas esztétikai – irodalomelméleti vitára, másrészt a magyar irodalomtörténet egyes kérdéseiből kiindulva, illetve a magyar irodalom egész fejlődését áttekintve, talán sokkal világosabban vetődtek fel az elméletileg megoldásra váró kérdések, mintha a másik módszert választottuk volna. Meg lehet kockáztatni azt a véleményt, hogy Kongresszusunk éppen azzal hozott jelentős új eredményt, hogy az elvont elméleti tárgyalás helyett a realizmusról kialakult eddigi nézeteket szembe-síftette a magyar irodalom ezeréves fejlődésével, ami szükségszerűen maga után vonta az elméleti következtetések lelepleződését.

Az elhangzott javaslatokkal kapcsolatban azt a praktikus megoldást kellene választani, hogy a felmerült összes javaslatokat rendszerezve küldjük meg valamennyi akadémiának, amely a Kongresszuson képviseltette magát és a jelenlévő vendégeknek azzal a kéréssel, hogy a javaslatokkal kapcsolatban foglaljanak állást és azután erről tájékoztassanak bennünket. Ezenkívül megküldjük a Magyar Tudományos Akadémiának a határozatot, illetve állásfoglalását is a javaslatokról.

Lutter Tibor, az irodalomtudomány doktora: Köszönétét fejezi ki Szamarin professzornak azokért az értékes felvilágosításokért, amelyeket a beszélgetések során a szovjetunióbeli Milton kutatásokról és általában az anglistikai kutatásokról kapott. A javaslatok kiegészítése képpen kívánatosnak tartaná, ha a Szovjetunió és a népi demokratikus országok irodalomtörténetesei bizonyos nagy világirodalmi kérdéseket is megvitátnának időnként. Gondol pl. egy Shakespeare ülésszakra, vagy a világirodalom valamely más alapvető kérdésének megbeszélésére.

Nagy Miklós egyetemi adjunktus: Nagy segítséget jelentene számunkra, ha bővebb tudomást szerezhetnénk az egyes szomszédos országokban folyó, magyar irodalommal kapcsolatos munkákról. Elég példaként felhozni a Jókaira vonatkozó csehszlovákiai, lengyelországi és romániai tapasztalatokat. Nem lehetetlen, hogy egyes külföldi kritikai megjegyzésekben figyelemre méltó szempontokat találhatnánk a további kutatásokhoz. Az egyetemek közötti tudományos kapcsolatok kiépítésére vonatkozó javaslatok megvalósítása nagy örömrökre szolgálna.

Földessy Gyula, az irodalomtudomány doktora: Az Ady-kutatások során több olyan motívumot talált Ady költészetében, amelyek többek között már Shakespeare-nél, Puskinnál, Victor Hugónál s a világirodalom számos nagy költőjénél, vagy regényírójánál is fellelhető. Régebben az ilyen jellegű munkát összehasonlító irodalomtudománynak nevezték. Nem tudom – mondotta – nem volna-e nagyon érdekes a magyar költészet fejlődése szempontjából, a motívumok rokonságát keresni más nemzetek irodalmában is, főképpen a költészetben.

Sötér István elnök: Azt hiszem, összefoglalhatjuk a mai nagyon hasznos vita eredményeit. A nemzetközi kapcsolatok kérdésében a Főbizottság megállapodott abban, hogy mind a két gondolatnak, mind a két elvnek érvényesülnie kellene ezekben a kapcsolatokban: egyrészt a marxista irodalomtörténetesek közötti nagyon szoros együttműködésnek, másrészt pedig egy szélesebb nemzetközi szervbe való bekapcsolódásnak. Mai ülésünk eredményeit és határozatait olyan módon javasolnám feldolgozni, amint azt Klaniczay Tibor körvonalazta.

A mai ülés igen komoly gyakorlati javaslatokat hozott a felszínre, amelyek a tudományos együttműködést reális alapon nagyon helyes irányba vitték tovább. Különösen hálásak vagyunk Dolansky és Vianu akadémikusoknak azokért a javaslatokért és vállalásaikért, amelyek, ha megvalósulnak, már önmagukban is komoly eredményei lennének ennek a Kongresszusnak. Nagyon köszönjük Scserbina professzor útmutatásait, amelyek itt elhangzottak. Igen hasznosnak találjuk Markiewicz professzor megjegyzéseit és javaslatát egy nemzetközi folyóirat megteremtésére vonatkozólag. Steiner kollégánk bírálatát, megjegyzéseit Kongresszusunk munkájáról szintén nagyon hálásan köszönjük, amelyek, miként a Kongresszuson elhangzott előadás is, értékes módon járultak hozzá ennek az ülésezésnek eredményéhez.

A Kongresszusról elhangzott bírálatért köszönetet mondok. Azt hiszem, hogy a Kongresszus akkor ért volna el teljes sikert és még több eredményt, ha minden ízében, minden mozzanatában munkaértekezlet jellegével bírt volna. Ezért nagyon hasznosnak találom Barta elvtárs javaslatát a kongresszusok rendezésére vonatkozólag, amely a nemzetközi konferenciáknak nagyon jól bevált módszere. Több hozzászólás rámutatott az elméleti kérdésekre, az elvi tisztázatlanságokból adódó feladatokra, amelyek sürgős, további munkát írnak elő számunkra. Nagy eredménye a Kongresszusnak, hogy ez a munka már itt megkezdődött.

Meggyőződésem, hogy ennek az elmúlt három napnak a nyomai, eredményei a következő esztendőnk során beleépülnek a magyar irodalomtudomány eljövendő munkájába. Remélem, hogy mindaz, ami javaslatként, gondolatként elhangzott, kezdete lesz az egymás közötti együttműködésnek és a marxista irodalomtudomány továbbvitele érdekében egy olyan nemzetközi megmozdulásnak, amelynek itteni iniciatívájára büszkéek is vagyunk és különösen külföldi vendégeinknek vagyunk rendkívül hálásak.

(Összeállította: Hopp Lajos)

ДРЕВНЕЙШИЕ ЛАТИНСКИЕ ПАМЯТНИКИ ВЕНГРИИ В СТИХАХ

Я. Хорват мл

Изучая древнейшие латинские памятники Венгрии в стихах, автор подвергает анализу древнейшие художественные памятники Венгрии с надписью. Из них больше всего проблем выдвинуто ризой (*casula*), сохранившейся со времени короля Степана I (именно с 1031 года и служившей позже коронационным плащом при коронации венгерских королей. Автор установил, что находящиеся на плаще надписи в стихах формы леонинового гексаметра показывают сходство по содержанию или связи с церковными текстами Псевдо-Августина *«Sermo de Symbolo apostolorum»*, следовательно темой изображения на плаще и всей его художественной композиции является не так называемый «Небесный Иерусалим», как предполагали раньше, а Кредо. На Западе изображение Кредо в эту эпоху весьма распространено, но на греческом и византийском территории оно неизвестно. Следует отметить, что изображение Кредо на нашем плаще в некоторых отношениях расходится от западных изображений. Расходится оно именно тем, что среди апостолов фигурирует апостол Павел, и тем, что художник упустил из виду символический теологический принцип *rota in medio rotae*, которому должен подчиниться порядок изображений. Автор приписывает это менее образованной теологической среде. Следы возможного византийского влияния он видит лишь в деталях выполнения. Учитывая вышеизложенное, из отдельных описок текста надписей автор делает вывод, что плащ был изготовлен в Венгрии и не является памятником германского церковного искусства. Германское происхождение невероятно уж потому, что во время изготовления плаща король Степан I вел борьбу с баварцами и с немецким императором (ср. *Wipo, Vita Chuonradi imp.* с. 26). Надписи на плаще представляют собой средневековый жанр *Tituli*, обычной формой которого в ранних столетиях Средних веков был белый гексаметр или дистих, начиная же с X столетия — леонин.

Затем автор подвергает анализу распятие королевы Гизеллы, снабженное разными надписями. Распятие было изготовлено около 1008 года. Автор установил, что находящиеся на нем надписи в стихах являются не органическими принадлежностями распятия, не входят в композицию, итак несмотря на его богатые украшения, распятие имеет вид примитивный. Надписи мешают общему впечатлению. Если читать надписи слева направо, как принято было в то время на Западе, то их порядок окажется неправильным. Этот порядок может быть рассматриваем либо как простая ошибка, либо как характерное для Венгрии свойство, ибо древне-венгерские письма, так называемые руны следовали справа налево. Как бы дело ни обстояло, это указывает на провинциальность. По своему содержанию и форме, однако, надписи примыкают к западному образованию. В отношении формы характерно для них, что часть надписей сочинена из гексаметров без рифмы.

Следует отметить в этом отношении, что в документе, дошедшем до нас из эпохи короля Владислава I, сохранился один хрисмон в форме леонинового гексаметра, но нет доказательств венгерскому происхождению леониновых *Tituli*, обнаруживаемых на отделанном с высоким искусством распятии жены короля Владислава I, Аделхайд.

ДАННЫЕ И ПРИМЕЧАНИЯ К ПРЕДАНИЮ О ТОЛЬДИ

Б. Коромпаш

Одной из недостаточно разъясненных проблем венгерского литературоведения, — входящей и в тематику фольклористики, — является происхождение предания о Тольди, сохранившегося в песнях XVI столетия, но по своей теме очевидно восходящего к XIV столетию. Ввиду того, что исследователи уже подробно занимались теми элементами этого предания, которые сходятся с элементами древне-французских эпосов, автор обращает

свое внимание на восточно-европейские связи, именно на сходство с мотивами русского фольклора: автор имеет в виду одну из преданий X столетия, сохранившуюся в древнейшей русской хронике, рассказывающую о поединке юноши против печенег, и былинку о царе Калине. Третий сходный мотив, относящийся к любовному приключению и ограблению могилы, автор черпал из наследия Шандора Шоймошши.

«EUROPICA VARIETAS»

Т. Виттман

Венгерский протестантский путешественник Мартон Сепши Чомбор был побужден кроме патриотизмом также тягой к буржуазной жизни, городской культуре обходить пешком страны Западной и Центральной Европы еще до начала тридцатилетней войны. Его труд, написанный о своем путешествии, продолжавшемся два года, является не только важным продуктом отечественных культурных стремлений к обуржуазиванию и выразителем анти-габсбургского патриотизма, но также важным документом, отражающим главные закономерности современного европейского общества.

«DOCTORANDUS» ЧОКОНАИ

Й. П.-Кадар

Под заглавием «Doctorandus» Чоконаи перевел третью интермедию «Мнимого больного» Мольера — сцену присвоения звания доктора — из итальянского перевода Кастелли, появившегося в Лейпциге в 1698 году. Текст именно этой третьей интермедии отличается от принятого за аутентичный текста и соответствует сильно расширенному варианту, появившемуся в 1673 году в гг. Руан и Амстердам как самостоятельный труд под заглавием «Receptio publica unius juvenis medici in Academia burlesca Joannis Baptistae Molière doctoris comici». Чоконаи строго придерживается текста Кастелли, изменяя его лишь в конце, чтобы сделать эффект более неожиданным. В венгерских представлениях эту сцену играют и сегодня согласно тексту Чоконаи.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ФЕРЕНЦА МОРА В 1918—1919 ГГ.

А. Фёльдеш

Известный новеллист первой трети XX столетия, директор библиотеки и музея Шомодьи г. Сегед Ференц Мора в 1918—1919 годах был сотрудником прогрессивной буржуазной газеты «Сегеди Напло». Во время буржуазной революции он принимает участие в работе образующегося национального совета. Своими статьями, докладами он способствует осуществлению буржуазно-радикальных требований. Он осознает опасность оппортунистского руководства, проявляющегося в работе национального совета, но его либеральные взгляды мешают ему безоговорочно присоединиться к рабочему движению. Во время диктатуры пролетариата Ференц Мора проявлял революционную гуманность, и не изменил своим убеждениям и после победы контрреволюции, не стал прислужником контрреволюционного режима.

МЕЛКИЕ СООБЩЕНИЯ

Э. Андьал: Янош Римаи и Андраш Зегнер

М. Чонкаш: Данные из жизни героя одной из богатырских песней

ДИСКУССИЯ

Д-не Костоляны: Кому завидовал Костоляны?

ДОКУМЕНТАЦИЯ

А. Пирнат—Ф. Вег: Новые сведения о Хельтаи

Ш. Шрейбер: Критика Яноша Арань об учебнике, написанная на немецком языке

Д. Фицаи: Письмо Зольтана Амбруш Жигмонду Юст

Л. Мадачи: Неизвестное стихотворение Дьюлы Юхаса и схема его лекции о Шекспире

Й. Надачи: Забытое стихотворение Михая Бабич

Й. Пастор: Две рукописи Дьюлы Юхаса

ОБЗОР

Ф. Вег: Петер Борнемисса: Дьявольские призраки

А. Ольтваньи: Ласло Форгач: Байза и Белинский

И. К. Хорват: Гесиод: Работы и дни на греческом и венгерском языках

М. Надь: Музей Йокаи в с. Балатонфюред

Б. Варга: Выставка памяти Балашши

Вести главного комитета по литературоведению

DIE ÄLTESTEN LATEINISCHEN VERSDENKMÄLER IN UNGARN

von

J. Horváth jun.

Auf der Fahndung nach den ältesten lateinischen Versdenkmälern in Ungarn untersuchte der Verfasser die ältesten, mit Inschrift versehenen Kunstdenkmäler in Ungarn. Unter diesen wirft die meisten Probleme das aus der Zeit Königs Stephan I. stammende (1031) Messgewand (Casula) auf, das man später als Krönungsmantel bei der Krönung der ungarischen Könige benutzt hatte. Der Verfasser stellte fest, dass die auf dem Mantel befindlichen Aufschriften im Versmass der leoninischen Hexameter eine inhaltliche Übereinstimmung oder Berührung mit den kirchlichen Texten Sermo de Symbolo apostolorum des Pseudo-Augustinus aufweisen, demnach der Gegenstand der bildlichen Darstellung und der ganzen künstlerischen Komposition des Mantels das Credo ist und nicht — wie angenommen wurde — das sogenannte »himmlische Jerusalem«. Die Credo-Darstellungen sind zu jener Zeit im Westen eine modische Kunstgattung, in griechischen und byzantinischen Gebieten jedoch völlig unbekannt. Dennoch weicht die Credo-Darstellung des Mantels in verschiedenen Punkten von den sich im Westen herausgebildeten Credo-Darstellungen ab. Sie weicht z. B. darin ab, dass unter den Aposteln sich auch Apostel Paulus befindet, weiterhin darin, dass der Künstler in der Reihenfolge der Darstellung das symbolische theologische Prinzip des *rota in medio rotae* ausser acht gelassen hatte. Der Verfasser erklärt das mit dem weniger theologisch gebildeten Milieu. Eventuelle byzantinische Einwirkungen setzt er nur in den Details der Ausführung voraus. Auf Grund des oben Gesagten und einiger Verschreibungen im den geschriebenen Texten schlussfolgert er, dass der Mantel in Ungarn entstanden und kein Denkmal der deutschen Kirchenkunst sei. Der deutsche Ursprung ist schon deshalb nicht wahrscheinlich, weil zur Zeit der Anfertigung des Mantels König Stephan gerade im Kampfe gegen die Bayern und gegen den deutschen Kaiser stand (vgl. *Wipo: Vita Chuonradi imp. c. 26*). Vom Standpunkt der Kunstgattung vertreten die Aufschriften des Mantels die mittelalterliche Kunstgattung der *Tituli*, deren gewohnte Form in den früheren Jahrhunderten des Mittelalters die reimlosen Hexameter bzw. Distichen waren, seit Mitte des 10. Jahrhunderts jedoch die herrschende Form des Leoninus wurde.

Danach untersucht der Verfasser das mit Aufschriften versehene Kreuz der Königin Gizella. Dieses Kreuz wurde ungefähr im Jahre 1008 verfertigt. Der Verfasser stellt fest, dass die auf diesem Kreuz befindlichen Versinschriften keine organische Teile dieses Kruzifixes sind: sie gehören nicht zur Komposition und dadurch wirkt das Kreuz trotz seiner leichten Verzierung etwas primitiv. Die Aufschriften haben eine störende Wirkung. Auch die Reihenfolge der Inschriften ist falsch, wenn wir sie nach der im Westen gebräuchlichen Weise, d. h. von links nach rechts lesen. Das ist entweder einfach ein Fehler oder eine ungarische Besonderheit, da in der alten ungarischen Schrift, der sogenannten Kerbenschrift, das Lesen von rechts nach links üblich war. Wie die Sache auch stehen mag, deutet das ebenfalls auf das Provinzielle hin. Die Inschriften lehnen sich jedoch sowohl inhaltlich als auch ihrer Form nach an die westliche Bildung an. Formell ist für sie charakteristisch, dass ein Teil dieser Aufschriften noch in reimlosen Hexametern gehalten ist.

In einer Urkunde aus der Zeit des Königs Ladislaus I. ist zwar ein Chrismon im leoninischen Hexameter zum Vorschein gekommen; doch lässt es sich nicht beweisen, dass die auf dem mit grosser Kunst ausgearbeiteten Kreuz der Gattin des Königs Ladislaus I., Adelheid, lesbaren *Tituli* in Form des Leoninus ungarischer Herkunft seien.

BEITRÄGE UND NOTIZEN ZUR TOLDI-SAGE

B: Korompay

Ein gemeinsames, doch noch nicht genügend geklärtes Problem der ungarischen literaturgeschichtlichen Forschungen und der Folkloristik ist die Herkunft der im Lied des 16.

Jahrhunderts erhalten gebliebenen, aber ihrem Thema nach offensichtlich zum 14. Jahrhundert gehörenden Toldisage. Nachdem sich einzelne Forscher früher mit den übereinstimmenden Elementen der altfranzösischen Epen beschäftigt hatten, weist der Verfasser auf die Verbindung mit osteuropäischen, vor allem russischen Folkloremotiven hin: über den Zweikampf Jünglings gegen die Petschenegen kann man in der russische Urchronik in der Sage aus dem 10. Jahrhundert und der Byline des Zaren Kalin nachlesen. Seine dritte Angabe zu dem Motiv »Liebesabenteuer und Leichenraub« schöpft er aus dem Nachlass des Sándor Soly-mossy.

DIE EUROPIA VARIETAS

T. Wittman

Márton Szepsi Csombor, der protestantische ungarische Reisende wurde, ausser von der Vaterlandsiebe auch von der Sehnsucht nach Verbürgerlichung, nach der städtischen Kultur dazu getrieben, um in den zwei Jahren vor Ausbruch des Dreissigjährigen Krieges die Länder West- und Mitteleuropas zu Fuss zu durchwandern. Die über diese Reise geschriebene Arbeit ist nicht nur ein wichtiges Produkt der einheimischen bürgerlich gerichteten kulturellen Tendenzen und ein Ausdruck des habsburgfeindlichen patriotischen Standpunktes, sondern auch ein wichtiger Beitrag zur Illustrierung der wichtigsten Gesetzmässigkeiten der damaligen europäischen Gesellschaft.

CSOKONAI'S »DOCTORANDUS«

Frau J. Kádár-Pukánszky

Csokonai hatte unter dem Titel »Doctorandus« das dritte Zwischenspiel von Molières »Eingebildeten Kranken«, die Burleske »Doktorweihe«, auf Grund der im Jahre 1698 in Leipzig erschienenen italienischen Übersetzung Castellis übertragen. Diese Übersetzung weicht gerade im Text des dritten Zwischenspiels von dem als authentisch akzeptierten Molièreschen Text ab und stimmt mit der stark aufgedunsenen Variation überein, die unter dem Titel »*Receptio publica unius juvenis medici in Academia burlesca Joannis Baptistae Moliere doctoris comici*« im Jahre 1673 in Rouen und Amsterdam gesondert erschienen ist. Csokonai hält sich streng an Castellis Text, nur am Ende fasst er ihn knapper und macht ihn effektvoller. Bei den Vorstellungen des »Eingebildeten Kranken« auf ungarischen Bühnen wird auch heute noch die Burleske »Doktorweihe« in der meisterhaften Übersetzung von Csokonai gespielt.

DIE TÄTIGKEIT VON FERENC MÓRA IN DEN JAHREN 1918/19.

A. Földes

Ferenc Móra, der namhafte Novellist des ersten Drittels des 20. Jahrhunderts war im Jahre 1918/19 Direktor der Somogyi-Bibliothek und des Museums zu Szeged und Mitarbeiter an der fortschrittlichen bürgerlichen Tageszeitung »Szegedi Napló« (Szegediner Tagblatt). Zur Zeit der bürgerlichen Revolution nahm er an der Arbeit des entstehenden Nationalrats teil. Mit seinen Schriften und Vorträgen hilft er, dass die bürgerlichen radikalen Forderungen zur Geltung kommen. Er erkennt die Gefahr, die in der Tätigkeit des Nationalrats die opportunistische Leitung bedeutet, doch seine liberale Anschauungsweise hindert ihn daran, soweit zu gehen, dass er in völlige Gemeinschaft mit der Arbeiterbewegung trete. Móra hat während der proletarischen Diktatur sein revolutionär-humanistisches Glaubensbekenntnis bewiesen und auch nach dem Sieg der Konterrevolution seine Ideale nicht verleugnet und dem gegenrevolutionären System keine Dienste geleistet.

KLEINERE MITTEILUNGEN

E. Angyal: János Rimay und András Segner.

M. Csonkás: Angaben aus dem Leben des Helden eines unserer Heldengesanges.

DISKUSSION

Frau D. Kosztolányi: Wen beneidete Kosztolányi?

ARCHIV

- A. Pirnat—*Ferenc Végh* : Neue Angaben über Heltai
S. Scheiber : János Arany's Kritik eines elentschen Lehrbuchs der deutschen Sprache.
D. Ficzy : Zoltán Ambrus' Brief an Zsigmond Justh.
L. Madacsy : Ein unbekanntes Gedicht und ein Vortragsentwurf über Shakespeare
von Gyula Juhász.
J. Nacsády : Ein vergessenes Gedicht von Mihály Babits.
J. Pásztor : Zwei Manuskripte von Gyula Juhász.

RUNDSCHAU

- F. Végh : Péter Bornemisza : Teuflische Gespenster.
A. Oltványi : László Forgács : Bajza und Belinski.
K. István Horváth : Hesiodos : Werke und Tage griechisch und ungarisch.
M. Nagy : Beschreibung des Jókai-Museums in Balatonfüred.
B. Vargha : Gedenkausstellung an Balassi.
Nachrichten der Zentralkommission für Literaturgeschichte.

LES PLUS ANCIENS MONUMENTS LATINS EN VERS DE HONGRIE

J. Horváth fils

Au cours de ses recherches concernant les plus anciens monuments latins de Hongrie en vers, l'auteur fait l'analyse des monuments artistiques munis d'inscriptions. Parmi ceux-ci, celui qui évoque le plus de problèmes est une chasuble (casula) provenant de l'époque du roi Étienne I (notamment de 1031) et qui, plus tard, était employée comme manteau royal lors du couronnement des rois hongrois. L'auteur constate que les inscriptions brodées sur le manteau et conçues en forme d'hexamètres léonins révèlent une coïncidence de contenu et des rapports avec les textes religieux du «Sermo de Symbolo apostolorum», de Pseudo-Augustin, d'où la conclusion que le sujet de l'image représentée sur le manteau et de l'entière composition artistique est le Crédo, et non, comme on l'avait cru, le «Jérusalem céleste». Les représentations du Crédo constituent à cette époque-là un genre en vogue en Orient mais elles sont tout à fait inconnues sur territoire grec et byzantin. Il faut pourtant admettre que la représentation du Crédo sur notre manteau diffère en plusieurs points de celles adoptées en Orient. Elle diffère, par exemple, par l'introduction de l'apôtre Paul parmi les autres, ensuite par le fait que l'artiste a négligé le principe théologique symbolique de la rota in medio rotae auquel doit se conformer l'ordre de succession de la représentation. L'auteur attribue cette négligence à un entourage dont l'érudition théologique était insuffisante. En ce qui concerne la possibilité d'une influence byzantine, l'auteur n'en révèle des traces que dans les détails de l'exécution. Ces considérations, ainsi que certaines fautes d'écriture dans les inscriptions permettent de conclure que le manteau n'est pas un monument de l'art ecclésiastique germanique, mais une pièce exécutée en Hongrie. La provenance germanique est d'autant moins probable car aux temps de l'exécution du manteau le roi Étienne faisait la guerre aux bavarois et à l'empereur allemand (cf. *Wipo*, Vita Chounradi imp. c. 26.). Les inscriptions du manteau représentent le genre médiéval des *Tituli* qui, au cours des premiers siècles du moyen âge, fut caractérisé par la forme en hexamètre sans rimes, à savoir le distique, et qui plus tard, à partir du milieu du Xe siècle, adopta la forme d'hexamètres léonins.

Ensuite l'auteur procède à l'examen du crucifix muni d'inscriptions qui appartenait à la reine Gisèle. Il date de l'an 1008. L'auteur constate que les inscriptions en vers du crucifix n'en sont pas une partie intégrante, elles n'entrent pas dans la composition, de sorte que le crucifix, malgré la riche décoration, donne l'impression d'un objet primitif. Les inscriptions troublent l'ensemble. Aussi leur succession est incorrecte si nous les lisons de gauche à droite, comme il était l'usage en Occident. Cela doit être considéré soit comme une simple erreur, soit comme une spécialité de la Hongrie car l'ancienne écriture hongroise, les runes, se lisaient de droite à gauche. Quoiqu'il en soit, ce sont des symptômes de provincialisme. Pourtant, par leur contenu et leur forme, ces inscriptions se rattachent à la civilisation occidentale. En ce qui concerne leur forme, une partie de ces inscriptions est conçue encore en hexamètres sans rimes.

Il est vrai que l'époque du roi Ladislas I nous fournit un document où l'on trouve un chrisme en forme d'hexamètre léonin, mais il est impossible de prouver que les *tituli* en forme léonine sur le crucifix, exécuté avec art, de l'épouse du roi Ladislas I, Adelaïde, soient d'origine hongroise.

DONNÉES ET REMARQUES À PROPOS DE LA LÉGENDE DE TOLDI

B. Korompay

Un des problèmes insuffisamment élucidés par les recherches de l'histoire littéraire qui, lui, relève aussi du folklore, est l'origine de la légende de Toldi, conservée dans un chant du XVIe siècle, mais, à l'en juger par son sujet, née évidemment au XIVe siècle. Vu que certains sayants ont soumis à une étude approfondie les éléments de cette légende qui la rattachent

aux épopées françaises anciennes, l'auteur se fixa comme but de révéler les motifs qui témoignent d'une influence du folklore de l'Europe Orientale et surtout du folklore russe. Les sources de cette influence seraient la légende du Xe siècle, conservée dans une chronique russe ancienne, du la lutte du jeune ... contre les Petchenègues ainsi que la byline du tzar Kaline. Sa troisième contribution, pour expliquer les motifs de »l'aventure galante et du pillage de tombeaux«, l'auteur la puise dans le legs de Sándor Solymossy.

EUROPICA VARIETAS

T. Wittman

Le voyageur protestant hongrois Márton Szepsi Csombor, inspiré non seulement par son patriotisme mais aussi par le désir de connaître la civilisation urbaine, bourgeoise, se mit en route encore avant le déclenchement de la guerre de trente ans pour parcourir à pied les pays de l'Europe Occidentale et Centrale. Son oeuvre, dans laquelle il décrit son voyage qui durait deux ans, est non seulement un produit important des tendances culturelles d'orientation bourgeoise de la Hongrie et l'expression du patriotisme anti-Habsbourg, mais aussi une illustration claire des tendances principales de la société contemporaine de l'Europe.

LE DOCTORANDUS DE CSOKONAI

J. P.-Kádár

Sous le titre de *Doctorandus* le poète Csokonai a traduit le troisième interlude du *Malade imaginaire* de Molière — la scène burlesque de la réception de docteur — d'après la traduction italienne de Castelli, publiée à Leipzig en 1698. C'est précisément dans le texte du troisième interlude que celle-ci diffère du texte de Molière accepté comme authentique, et correspond à la variante considérablement gonflée qui parut indépendamment en 1673 à Rouen et à Amsterdam sous le titre de *Receptio publica unius juvenis medici in Academia burlesca Joannis Baptistae Moliere doctoris comici*. Csokonai suit fidèlement le texte de Castelli et n'y introduit des modifications qu'à la fin en le raccourcissant pour le faire plus impressionnant. Dans les théâtres hongrois la scène burlesque de la réception de docteur du *Malade imaginaire* se joue toujours dans la traduction excellente de Csokonai.

L'ACTIVITÉ DE FERENC MÓRA EN 1918—1919

A. Földes

Nouvelliste éminent du premier tiers du XXe siècle, directeur de la bibliothèque et du musée Somogyi à Szeged, Ferenc Móra était en 1918—1919 collaborateur du journal bourgeois progressiste Szegedi Napló. Pendant la révolution bourgeoise, il prend part au travail du conseil national. Par ses écrits, ses conférences, il contribue à faire valoir les revendications du radicalisme bourgeois. Il reconnaît le danger de la direction opportuniste qui se manifeste dans le travail du conseil national, mais sa conception libérale l'empêche de joindre les rangs du mouvement ouvrier sans réserve. Au temps de la dictature du prolétariat, Móra se montre humaniste révolutionnaire et ne renie pas sa conviction même après la victoire de la contre-révolution et ne devient pas le valet du système contre-révolutionnaire.

PUBLICATIONS COURTES

E. Angyal : János Rimay et André Segner.

M. Csonkás : Données concernant la vie du héros d'un de nos chants héroïques.

DISCUSSION

Mme D. Kosztolányi : De qui était-il envieux Kosztolányi?

DOCUMENTATION

A. Pirnát—F. Végh : Nouvelles données concernant Heltai.

S. Scheiber : La critique d'un manuel scolaire faite par János Arany en langue allemande.

- D. Ficzy* : Une lettre de Zoltán Ambrus à Zsigmond Justh.
L. Madácsy : Un poème inconnu et l'esquisse d'une conférence de Gyula Juhász sur Shakespeare.
J. Nacsády : Un poème inconnu de Mihály Babits.
J. Pásztor : Deux manuscrits de Gyula Juhász.

REVUE

- F. Végh* : Péter Bornemissza : Fantômes diaboliques.
A. Oltványi : László Forgács : Bajza et Belinski.
I. K. Horváth : Hésiode : Les Travaux et les Jours en grec et en hongrois.
M. Nagy : Le musée Jókai à Balatonfüred.
B. Varga : Exposition à la mémoire de Balassi.
Informations du Comité central de l'Histoire littéraire.

TARTALOM

<i>Iff. Horváth János</i> : Legrégibb magyarországi latin verses emlékeink	1
<i>Korompay Bertalan</i> : Adalékok és jegyzetek a Toldi-mondához	20
<i>Wittman Tibor</i> : Az Europica varietas	28
<i>Pukánszky Kádár Jolán</i> : Csokonai Doctorandusa	35
<i>Földes Anna</i> : Móra Ferenc tevékenysége 1918—19-ben	46

Kisebb közlemények

<i>Angyal Endre</i> : Rimay János és Segner András	57
<i>Csonkás Mihály</i> : Adatok egy vitézi énekünk hőséneke életéből	58

Vita

<i>Kosztolányi Dezsőné</i> : Kire volt irigy Kosztolányi?	62
---	----

Adattár

<i>Pirndt Antal—Végh Ferenc</i> : Új adatok Heltai Gáspárról	66
<i>Scheiber Sándor</i> : Arany János német nyelvű tankönyvbírálata	74
<i>Ficzay Dénes</i> : Ambrus Zoltán levele Justh Zsigmondhoz	76
<i>Madácsy László</i> : Egy ismeretlen Juhász Gyula vers — Juhász Gyula és Shakespeare	77
<i>Nacsády József</i> : Babits Mihály elfelejtett verse	81
<i>Pásztor József</i> : Két Juhász Gyula kézirat	83

Szemle

<i>Végh Ferenc</i> : Bornemisza Péter : Ördögi kísértetek	85
<i>Oltványi Ambrus</i> : Forgács László : Bajza és Belinszkij	91
<i>Horváth István Károly</i> : Hésiodos : Munkák és napok görögül és magyarul	95
<i>Nagy Miklós</i> : A balatonfüredi Jókai Múzeum ismertetése	98
<i>Vargha Balázs</i> : A Balassi emlékkiállítás	99
Az Irodalomtörténeti Főbizottság Hírei	103
Idegen nyelvű ismertetések	110

Ára: 12,— Ft

Előfizetés egy évre 40,— Ft

A szerkesztőségnek beküldött és a következő számokban megjelenő írások:

I. Régi magyar irodalom

Szabolcsi Bence: A Halotti Beszéd ritmusáról

Koltay-Kastner Jenő: A Königsbergi Töredék kérdéséhez

Busa Margit: Egy ismeretlen színjáték

Hankiss János: Zrínyi az opera bölcsőjénél

Gyenis Vilmos: Bethlen Miklós Imádságoskönyve

V. Kovács Sándor: Garázda Péter

Albert Zsuzsanna: Elemzések a Rákóczi-szabadságharc politikai költészetéből

II. Felvilágosodás és reformkor

Segesváry Viktor: Zilai Sámuel levelei Ráday Gedeonhoz

Németh Balázs: Batsányi három levele Ráday Gedeonhoz

Kókay György: A bécsi Magyar Hírmondó története

Scheiber Sándor: Adatok Arany János ifjúkori olvasmányaihoz

Rózsa György: Kazinczy Ferenc a művészetben

Mályusz Elemérné: Polgári-forradalmi eszmék és az első magyar színtársulat műsora

Fenyő István: Batsányi János széljegyzetei Kísfaludy Sándor »Hazafiúi szöveg«-ának egyik példányán

Baróti Dezső: A felvilágosodás korának magyar irodalma újabb irodalomtörténetírásunk tükrében

III. A XIX. század második fele és a XX. század irodalma

Farkas Zoltán: Elek Artur emlékezete

Dénes Szilárd: Móricz Zsigmond kisújszállási diák-emlékei írói alkotásaiban

Beia György: Babits Mihály Baján

Bisztray Gyula: Babits fogarasi évei

Kiss Ferenc: József Attila verselése

Forgács László: Jókai és az orosz romantika

Dezsényi Béla: Kossuth publicisztikai munkássága az emigrációban

Szűcs Éva: Három elfelejtett Ady-vers

Ungár Ivett: Halász Gábor

Zolnai Béla: Riedl Frigyes

W. Petrolay Margit: Mikszáth Kálmán elfelejtett ifjúsági írásai

Péter László: Móricz Zsigmond és Juhász Gyula